

КАМІА ПЕТРЕСКУ

ОСТАННЯ
НІЧ
КОХАННЯ,

ПЕРША
НІЧ
ВІЙНИ

КАМІА ПЕТРЕСКУ

**ОСТАННЯ
НІЧ
КОХАННЯ,
ПЕРША
НІЧ
ВІЙНИ**

РОМАН

Переклав з румунської
Іван Кушнірик

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1977

И(рум)
П30

Роман «Остання ніч кохання,
перша ніч війни»,
дія якого розгортається
на початку ХХ століття —
одні із кращих творів
відомого румунського письменника
Каміла Петреску (1894—1957).
Герой твору, інтелігент Штефан Георгідіу
не вміє і не бажає пристосуватися
до світу наживи і фальші,
проходить довгий і болісний шлях
пошуків сенсу життя,
поки усвідомлює необхідність боротися
з огидним буржуазним суспільством.

Післямова Станіслава Семчинського.

Перекладено за виданням: Camil Petrescu, *Ultima
noapte de dragoste, întâia noapte de razboi.*
Editura pentru literatura, Bucuresti, 1966.

П $\frac{70304-141}{M205(04)-77}$ 137-77

© Український переклад, післямова,
видавництво «Дніпро», 1977 .

КНИГА ПЕРША

У ГОРАХ, БІЛЯ КОРОЛЕВОЇ СКЕЛІ

Навесні 1916 року я, новоспечений молодший лейтенант, був призваний із запасу на учбові збори в бухарестський полк, який споруджував укріплення в долині Прахови, між Буштень і Предялом. Звичайні ровики, наче для стоку води, накриті гілками з листям і присипані тонким шаром землі, були так званими траншеями, вони мали укріплювати фронт кілометрів на десять.

Колючий дріт і кілька «вовчих ям», викопаних перед траншеями, повинні були збільшити обороноздатність наших фортифікацій. А всі розкидані по горах окопчики для спостереження за шосе, щоб витягнути їх в одну лінію, не зайняли б і кілометра. Десятеро циганських свиней за півдня розрили б ті укріплення та «вовчі ями», схожі на викопані завиграшки дітьми в піску. Правда, в кожній з наших «вовчих ям» стирчала загострена паля. На думку румунського генерального штабу 1916 року, року битви під Верденом, ворожі солдати, що підуть в атаку, попадатимуть у ці ями і калічитимуть об коли ноги чи навіть спини. Про укріплену долину Прахови кричали по всій країні: уряд, політичні партії й преса. Щоб не було видно з поїзда тих засекречених споруд, у вагонах щільно заслоняли чи замазували вікна білою фарбою, а від Синаїї в кожному коридорі стояли вартові із рушницями.

10 травня мене перевели в 20-й полк, що вже більше року стояв у горах, над Димбовічоарою, ніби прикриваючи кордон і споруджуючи укріплення. І тут, як на сміх, те саме: кількості іграшкових бліндажів були доброю ілюстрацією тактики непереможної румунської армії.

Наш батальйон мав захищати кордон десь на протязі п'ятнадцяти кілометрів, справа аж до митниці Джювала, а зліва — з вершини Королевої скелі, схожої на білий

кам'яний собор. Проте укріпили ми лінію оборони тільки на триста метрів такими самими траншеями, але без «вовчих ям», викопавши їх на зеленій полонині між хатою, що була нам за їдальню, і хатиною, в якій квартирував командир батальйону. Певна річ, коли б хтось випадково забрів сюди і побачив наші укріплення, його б заарештували і, очевидно, розстріляли б як шпигуна.

Наш час минав у безконечній муштрі на великій галлявині, в «героїчних атаках», що дуже нагадували мені наші дитячі ігри в бухарестському передмісті Обор, коли ми ділилися на «румунів» і «турків» і, галасуючи, на падали одні на одних. Я добре знав, що саме в цей час у нашому парламенті виступали із запевненнями, що, мовляв, «ми чудово підготувалися до війни», що за два роки нейтралітету «армію оснащено новою зброєю», а дехто брав на себе відповідальність стверджувати, що «ми готові битись до останнього подиху, до останнього набою», що армія здатна здолати будь-яку оборону, нехай навіть найнепрístupнішу.

Це перебування у війську і водночас на курорті моїм товаришам не було дуже обтяжливим. Зібрались тут порядні хлопці і жили дружно. Спільні обіди й вечері у невисокій кімнатчині, де влаштували їдальню для офіцерів, минали спокійно. За столом велися нескінченні розмови про гірке солдатське життя, про інтриги в штабі полку, давалися найкращі поради, як засолювати горюдину, варити борщ, і про це негайно сповіщалося у листах додому. В святкові дні говорилося про політичні події в країні, і ті, хто щодня читав газети, міг похвалитися цікавими новинами.

А мене ця тимчасова служба доводила до відчаю. Не раз під час вечері одне якесь слово могло викликати в моїй душі неспокій, з новою силою збудити зачаєні страждання. Страшно, коли якась одна фраза в звичайній розмові може зненацька вселити терзання в твою душу, це все одно, що в секретному замку раптом натрапити на одну з десятків комбінацій з семи літер, щоб його відімкнути. Коли траплялось таке, я був приречений на довгі безсонні ночі, кошмарні й нестерпні.

Але цього вечора, признатись, не суперечка, що була, по суті, дружньою розмовою і нічим не могла отруїти мою душу, а невдала спроба дістати від командира батальйону дозвіл на поїздку до Кимполунга вселила в мене болісну тривогу.

Ідальня, де ми зараз вечеряли,— просто кімнатчина в селянській хаті, розташованій вище всіх румунських сіл у горах. Вона як добрий курінь. Попід стінами, побіленими вапном, стоять двоє вузьких, засланих старими ряднами ліжок,— на них ми й сидимо за вечерею, бо стільців немає. Гасова лампа розсіває довкола жовтаве світло, майже таке ж каламутне, як і вино у великих склянках, що стоять перед нами. Стіл, як і в усіх придорожніх корчмах, з смерекових дошок і накритий полотняною скатеркою. Кожен офіцер має ще з дому свій власний, нехай поганенький, столовий прибор, а тому в нас і на столі мішанина різних тарілок, ножів, склянок, наче їх хтось зібрав зі всього ярмарку. Ми, чотирнадцять офіцерів батальйону, сидимо в ряд один біля одного, чекаючи, поки принесуть каву, не помічаємо густого диму, що сповнює кімнатку, а продовжуємо суперечку, яка спалахнула на початку за статтю в газеті, яку принесли з пункту постанання.

Описана в статті пригода була однією з найбуденніших, а наша суперечка схожа на всі літературні, філософські, мистецькі, політичні, військові, релігійні дискусії людей, які у вітальнях, ресторанах, поїздах, приймальнях зубних лікарів висловлюють свою думку з такою ж глибокою, непохитною переконаністю, з якою і личинки тчуть собі кокони. Чоловік з так званого вищого світу вбив свою зрадливу жінку. Суд присяжних у Бухаресті, розглядаючи цю справу, виправдав винуватця. Це викликало палкі суперечки.

Командир батальйону капітан Діміу, кремезний чолов'яга із світлими великими вусами, як у трансільванських парубків, хоча сам він був не з Трансільванії, без вагання схвалював рішення присяжних:

— Жінка, пане, повинна бути жінкою, а дім — домом. Коли їй хочеться чогось іншого, то нічого виходити заміж. Маєш дітей, турбуєшся за них, працюєш, мов віл, а вона щоб робила, що їй заманеться? Ні, нізачо — ні... Якби я був присяжним, я теж виправдав би...

Капітан Діміу пристосованець. Постарівшись у невисокому чині, він, людина хазяйновита, у свої літа не дозволяв собі носити м'який, сплющений на французький манер кашкет, як це робили молоді капітани, а ходив у високому, з міцного картону, заломленому тільки ззаду ківері зразка «а-ля король Карл I».

Гідним подиву в цій суперечці було те, що протилежної думки дотримувався капітан Корабу, молодий і суворий німецького гарту офіцер, невблаганний прихильник правосуддя, гроза полку. Тепер його було не впізнати. Говорив різко, уривчастими фразами, але що він стане на захист кохання, цього ніхто й ніколи не міг сподіватися.

— Хто дав тобі право вбивати жінку, яка вже не любить тебе? Розлучися, ніхто не боронить. Кохання саме тим і прекрасне, що не визнає ніякого примусу. Це щире почуття. Хто може змусити мене любити тебе насильно?

Капітан Флорою, непоказний на вигляд, хирлявий, з брезклим, передчасно постарілим лицем був тієї ж думки, що й Корабу.

— Хіба можна бути таким жорстоким, щоб силувати жіночу душу? Право на любов святе... Так, так. Це я вам кажу... Кому б то не було, а жінці треба дати волю шукати свого щастя.

Молоді офіцери, шануючи літніх, в суперечку не вступали, але були згодні з Корабу і Флорою.

Мені теж хотілося висловитися з цього приводу. Очевидна наївність цієї дискусії, наче погані ілюстрації в журналі, де червоне контрастує з чорним, викликала нервову посмішку, бо збурювала зачасну в глибині душі люту злобу. Та через те, що я говорив тихо, мене не чули, і, тільки починав я фразу, чийсь гучніший голос рішуче й пристрасно перебивав мене.

Щиро кажучи, не лише у вітальнях, поїздах, ресторанах велися подібні суперечки; в літературі, наприклад, і в театрі діялося те саме. Не тільки в романах, а й у всіх так званих бульварних п'єсах, дуже модних у наш час, проголошувалося право на кохання, і тому вони здавалися новими й революційнішими порівняно з класичними творами, що з давніх-давен закликали вбити зрадницю. На всіх сценах світу з величезним успіхом ішли п'єси молодого француза, в яких юні, поетичні, з розпущеним волоссям і голими плечима героїні, спонукувані палкою пристрастю, серед розкішних декорацій і задушевної музики шукали своє «щастя», переходячи будь-які межі пристойності. Вкрай зворушені жінки в усіх столицях ревно плакали і люто ненавиділи брутальних чоловіків за їхню неспроможність відчувати чари кохання.

Оскільки театр, що мав би створити ілюзію життя, зокрема за допомогою діалогів, подекуди пересипаних дотепами, зобов'язаний точно зображати публіку, її роз-

мови, а вона, в свою чергу, вихоплює з п'єс готові фрази і вислови, то таким чином за принципом, який можна б назвати єдністю думок, відбулося справжнє нівелювання різниці між акторами і глядачами.

— Не знаю, пане, як ти цього не розумієш,— з докором заперечеу капітан Діміу, сидючи незграбно, але чинно, наче дівиця, за столом,— однак мені здається, що жінка не повинна зраджувати. Адже йдеться про чоловікову честь,— він закінчує вечерю і віддає ординарцеві дбайливо складену серветку. Я йому запобігливо посміхаюся і тому, що він має рацію, і тому, що мені потрібна його прихильність. Наче лакей, вичікую слушну хвилину, щоб добитися в нього ласки.

— Скажіть, будь ласка, пане капітан,— викає командирові батальйону Флороу, він молодший і нещодавно підвищений у чині,— чи вважаєте ви, що треба вбивати жінку, яка заявляє, що більше вже не може тебе любити? Ну, яка ваша думка?

— Мені важко довести чому, але я теж виправдав би чоловіка, який убив би свою жінку за те, що вона покинула його й дітей.

Я знову посміхаюся улесливо й догідливо. Знаю, якими бридкими для моїх товаришів були такі спроби завоювати прихильність командира, та що я міг вдіяти. Ось днями я вихопився зі своїм взводом викопати котлован, який вони покинули, і це викликало в них відразу. Я прекрасно розумів, що так діяти погано, та іншого виходу в мене не було. В мені сичали гадюки від тієї воєнної муштри, але я цього нікому не показував, а посміхався, мов блазень.

Тут я вирішив, що саме настав найсприятливіший момент, і, граючись виделкою й ножом, щоб не показати свого неймовірного хвилювання, від якого у мене перехоплювало горло, пошепки, загикуючись, повторив своє вчорашнє прохання:

— Пане капітан... Розумієте... Я вже просив вас... У мене в Кимполунзі... Завтра ввечері мушу бути там. Сьогодні я організував роботу так, що...

Мої плутані, невпевнені слова, здавалось, попливли в повітрі, як ті дитячі паперові голуби. Діміу обернувся до мене з виглядом злої й нудьгуючої купчихи:

— Пане молодший лейтенант,— слово «лейтенант» він вимовив з притиском,— я десять разів казав тобі, що не можна. Служба.

Я зблід, винувато оскалився в посміху, як той побитий собака, наче вибачаючись, що мовчки сприймаю таку серйозну догану. Та через кілька хвилин відчув, як у мені закипає лютя і нестримна ненависть до всіх присутніх. І суперечка, в яку я не втручався, стала мені нестерпною. Ось-ось я спалахну. Діждатися б влучної хвилини, чиєїсь фрази чи жесту, щоб кинути їм в обличчя, мов гранату, гнівні, дошкульні слова. Після тієї чи іншої невдачі я можу наробити безліч дурниць, наче той гравець на рулетці, що, прагнучи будь-що відігратися, весь час ставить не на той колір, який виграє. Кілька разів підряд він кладе на червоне, потім — на чорне, тоді як виграє інший колір, кидається знову на червоне — і так до кінця, вперто, затято. А часом я можу спокійно зносити найприкріші невдачі, але також можу через якусь дрібницю незначні неприємності сприймати як справжню катастрофу.

Зараз я ще не втратив контроль над собою і міг розуміти, що стою всього на крок від лиха — в теперішніх умовах військової трибунали, як і велить польовий статут, нещадні і виносять крайні вироки: тільки за ляпас, даний вищому по чину, карають, наприклад, двадцятьма роками каторжних робіт. У мене було таке відчуття, ніби я, втікаючи сам від себе, зірвався з крутого обриву і повис над проваллям.

— Послухай, Корабу, що я тобі скажу. Звичайно, це моя особиста думка. А ти гадаєш, що так повинно бути? А може, ні? — і Дімію повернув у наш бік голову, шукаючи хоч незначної підтримки, та зустрів тільки мій колючий погляд.— Врешті, хіба може так бути? «Будь здоровий, голубе!» — сказала вона тобі і покинула дім, дітей, а ти за це навіть не смієш розплатитися з нею, не поламаєш їй ноги?! Та ще маєш удавати з себе чемного, бажати їй: «Щасти вам, пані!»

— Пане капітан,— звернувся Корабу — новачок у батальйоні до Дімію, якому підлягав,— я ще раз вас питаю, чи допускаєте ви кохання з примусу? Коли жінка скаже: «Ти мені більше не подобаєшся, давай розлучимося»,— чи зможете їй заявити: «Ні... ти зв'язала себе на все життя і не маєш права розлучатися...» Сказали б ви так?

— Звичайно, якщо йдеться про розлучення згідно закону, тоді інша справа. Але я кажу не про розлучення... а про жінку, яка зраджує свого чоловіка.

І тут вихопився я, нервово, аж захлинаючись, почав заперечувати, так енергійно розмахуючи руками, що всі повернулися до мене.

— Ні, не сказав би навіть тоді.

І тепер, коли присутні не спускали з мене здивованих поглядів, мовив трохи тихіше, підкреслюючи зумисність свого заперечення:

— Ваші балачки наївні й примітивні. Ви нічого й не чули про психологію кохання. Говорите абстрактно.

Коли б я висловив це як свою думку під час звичайної суперечки, товариші, можливо, прийняли б її, але в моєму тоні, в бравуванні малозрозумілими словами вони відчували зверхність і презирство, таке незвичне для військового поводження, і це викликало в них подив. А капітан Корабу, спочатку розлютившись на якусь мить, відразу ж вгамував свої почуття і повернувся в мій бік з гордовито-в'їдливою міною судді.

— Ну-ну, то як це, пане? Коли жінка говорить: «Більше не хочу»,— ти їй: «Ні, мусиш хотіти»? Так по-вашому?

— Якщо мовиться про звичайне плотське вдоволення, то так. Вона має право сказати, що більше не хоче. Та кохання щось інше. Якщо ж не знаєте, що воно таке, то з вашими поняттями можете сперечатися ціле життя і все одно ні до чого не добалакаєтесь.— Я обвів їх зневажливим поглядом і додав:— Краще сперечайтесь про те, на чому добре розумієтесь.

Всі стрепенулись і вражено змовкли від здивування, немов зі стелі впала на стіл між посуд скручена кобра. Для цих людей, що спокійно вели розмови за вечерею, мій спалах був великою недоречністю, непристойним, незаслуженим випадом, але я не міг поступити інакше,— шалений гнів, що клекотів у мені, мусив вирватися назовні. Я зірвався з-за столу і, супроводжуваний поглядами прикро вражених офіцерів, демонстративно, наче гордо покидав якесь засідання, пішов до дверей. Біля порога мене наздогнав, ударивши, мов ніж у серце, гнівний окрик капітана Корабу:

— Молодший лейтенант Георгідіу!

Тієї ж хвилини я почув, як брязнув посуд, упав додолу стілець, і зрозумів, що розлючений капітан Корабу вискочив на середину кімнати. На мить я застиг перед дверима, та преспокійно, наче той лікар, який виявив у себе рак, подумав, що я пропав. Я чув, що він уже якось ударив офіцера.

Я різко обернувся всім корпусом і ступив крок на середину кімнати. Корабу, значно дужчий за мене, стояв незрушно в чеканні, та, помітивши мій міцно стиснутий, готовий до удару кулак, так і застиг на місці з піднятою догори рукою. Я пополотнів і, затамувавши подих, чекав удару. У кімнаті стало так тихо, що, здавалося, ніхто навіть не дихає. Капітан зустрівся з моїм поглядом і сторопів на місці, височіючи, мов жердина. Здається, він побачив у моїх очах свою смерть. Усі зрозуміли, що я вирішив відповісти на удар, а тоді покінчити з собою. Ніхто ніколи не бив мене, і, думаю, цього я не зміг би знести. Все ж у моєму житті пам'ятаю зо два таких випадки. У дитинстві на мене напав бульдог і мало не роздер на шматки, та я впився в нього своїм поглядом, збліднувши, мабуть, тоді, як і сьогодні, і він остовпів на місці. Такого у звичайних умовах ніколи я б не зумів зробити навмисно, навіть при великому бажанні. Мені здається, такий погляд — наче місток, перекинутий від душі до душі, від людини до людини.

Блідий, як стіна, я, супроводжуваний неприємною глибокою мовчанкою, вискочив із хати. У сінях мало не збив з ніг ординарців, які виносили посуд з їдальні...

— Пане молодший лейтенант, наша рота повинна виставити цієї ночі трьох вартових,— звернувся до мене фельдфебель Райку, який ждав закінчення вечері.

— Дай мені спокій,— буркнув я йому і побрів до осяяної місяцем, порослої зеленою травою галявини. І такий болісний відчай охопив мою душу, від однієї тільки думки, що мушу йти на квартиру, в мене на шії засмикалась жила. Хотілося йти й йти, брести стежинами навпростець. Не знав, що діяти з собою, настирлива думка не давала спокою, хтось наче спокусливо нашіптував: а ти й без дозволу йди до Кимполунга, туди, де вирішується доля твого щастя. А хтось другий ніби просив бути розсудливим і не наробити непоправних помилок, які б поклали всьому край.

Та ось наздоганяє мене стурбований Орішан.

— Слухай, Георгідіу, що з тобою?

Він бере мене під руку, а я мовчу, мені не хочеться ні про що говорити.

— Нічого.

— Що означає цей твій вибрик?

Я, звичайно, не збрешу, коли відповім, що шаленню від обурення і урвався мій терпець, хоча до чого тепер слова, недоречні тут тепер, коли все вже сталося.

— Мене роздратовала їхня убогість мислити, їхня обмеженість і тупість. Що вони знають про кохання, верзучи такі нісенітниця? Банальності, цитати з книжок, звичайні слова. Буденні вульгарні банальності, що свідчать лише про бідність духу.

— Але ж...— хоче заперечити мені Орішан, але замовкає, бо тільки тепер, мабуть, доходить до нього, що йдеться зовсім про інше, ніж йому здавалося під час того недавнього спалаху.

І все ж він не здогадується навіть зараз підняти завісу, яка закриває мою душу, щоб побачити в ній рани, дізнатися, що цей мій прикрий вибух — наслідок довгого, болючого сподівання на щастя. Не дозволяю, щоб він мене перебив.

— Що ж то за кохання, коли його перетворити в домашнє рабство? Витирати ноги біля дверей... не зраджувати чоловікові. Ось чого хоче Діміу. Хто зможе дотримуватися таких правил у подружньому житті? А обмеженість Корабу? Невже так легко можуть розлучитися двоє закоханих? Коли відриватимеш накладену на рану пов'язку, відчуєш страшний біль... А як же, коли розходяться дві душі, що об'єднались... зрослися в єдине? Якщо, звичайно, шлюб — лише спілка для благополучного співжиття, то нічого, певна річ, протестувати, коли вона перестає існувати. Хіба ж можна погодитися з вульгарним визначенням, що любов це єднання абстрактних істот, які після розлуки залишаються такими ж, нічого не втрачаючи, як і до одруження. Доводити, що кохання, це така собі спрощена спілка, означає вести безглузді, нічого не варті суперечки, як це вони й роблять... Жінка віддає свою душу, а потім забирає її всю назад. А чом би й ні? Має ж право взяти собі стільки, скільки дала.

Ще не відійшовши від свого недавнього спалаху, переживаючи все те, що наболіло й збурилося в душі, я нестямно стискаю руку Орішана, який спочатку лише дивувався і пробував заспокоїти мене. Та, наче від спалаху смодоскипа, побачив раптом, що йдеться про приглушені, стримувані довгий час почуття. Тепер він мовчав і слухав, стоячи на освітленій місяцем стежці, під високим небом, серед величних гір.

— Велике кохання скоріше всього — процес самонавіювання... Потрібен час і взаємність для виникнення цих почуттів. Іноді не відразу звикаєш до того, що тобі сподобалася жінка, без якої згодом уже не можеш жити. Спочатку можеш любити з жалю, з обов'язку, а далі з'являється ніжність, і ти кохаєш, бо знаєш, що це робить її щасливою, повторюєш собі, що нечесно ображати її, обманювати її довір'я. Згодом звикаєш до її усмішки, голосу, наче до рідного краєвиду. А поступово відчуваєш потребу бачити її щодня. Заглушуєш у собі прояви інших захоплень і симпатій. Свої плани на майбутнє пов'язуєш з її потребами і всім, чому вона віддає перевагу. Ідеш до успіху, аби бачити її щасливу усмішку... Будь-яка любов — це свого роду обожнювання, спершу добровільне, потім патологічне.

Будуєш хату для жінки, купуєш обрані нею меблі, поводишся, як вона цього бажає. Усі плани на майбутнє аж до смерті пов'язуєш з її особою. Пішла кудись з дому, весь час переживаєш, аби з нею чогось не сталося. Наче ножем, у серце штрикає будь-яка недомовка про неї, і божеволієш від щастя, коли, незважаючи на матеріальну скруту, іноді навіть приниження, тобі вдасться зробити сюрприз, подарувати їй якусь дрібницю. Тишишся, коли бачиш її приємно вражену і задоволену. Гаразд. Та от одного дня приходить ця жінка й каже тобі, що все це має скінчитися завтра о пів на дванадцяту, коли вона поїде на станцію і більш ніколи не повернеться. Шекспірів Шейлок з «Венеціанського купця» не захотів відрізати із живого людського заду фунт м'яса, хоч мав на те право, бо розумів, що так не можна чинити. Однак жінка вважає, що із сентиментального симбіозу, яким є кохання, вона може забрати назад лише ту частку, яку вклала, не завдавши шкоди нікому. Жоден лікар не наважиться роз'єднати тіла тих близнюків, що від народження зрослися, бо загинуть обое. А якщо йдеться про справжнє велике кохання, то, коли хтось з двох закоханих забажає неможливого, наслідок буде такий самий. Покинута чоловік чи жінка може покінчити життя самогубством, але перед тим спроможний і на вбивство. А втім, це теж прекрасно. Треба розуміти, що і в коханні є ризик. Бо ті, що кохають, мають право на життя і на смерть, одне на одного.

У темряві Орішан не міг бачити, що в мене очі повні сліз, але, безперечно, із мого розпачливого голосу від-

чував це. Бо стояв поруч мене і весь час мовчав... Лише згодом несміливо запитав:

— Ти чогось страждаєш, Георгідіу?

Я не відповідаю йому, щоб не вибухнути нервовим плачем. А тільки міцно стулюю уста, зціплюю зуби.

Орішан проводить мене аж додому. На порозі я не можу більше стриматися й кажу:

— Якщо завтра ввечері не відпустить на два дні, дезертирую.

Орішан прощається і йде, не сказавши жодного слова, але навіть у потиску його руки я вгадую, що він напевно вражений і засмучений.

ДІАГОНАЛІ ОДНОГО ЗАПОВІТУ

Я вже два з половиною роки одружений з товаришкою по університету, та весь час гризе мене підозра, що вона мене зраджує. Через це навіть не зміг вчасно скласти іспити. Стежив, з ким вона приятелює, переслідував, вигадував різні неймовірні звинувачення, міг по-своєму витрактувати якийсь погляд чи те, яку вона одягла сукню, розпитував сторонніх, як вона поводитиметься під час відвідин когось із її тіток. І страшенно страждав.

Ми обоє були бідні і зійшлися тільки з любові, яка визріла під час численних зустрічей в аудиторіях університету і довгих прогулянок безлюдними асфальтованими вулицями столиці. Після нашого весілля, що відбулося до певної міри таємно, помер мій дядько. Він був дуже багатий, і розподіл його спадщини між п'ятьма племінниками став для кожного з нас справжнім переворотом у житті.

Про таємність нашого одруження можна говорити тільки ради красивого слова, бо я був повнолітнім, і ніхто з нашої родини не міг мені заборонити. Матері з сестрами жилося досить важко на пенсію, призначену після смерті батька. Та, думаю, вона ніколи не була б проти мого одруження з любові, хоча переважно ті, що брали шлюб з веління серця, забороняють своїм дітям чинити так само. З близьких родичів у нас було двоє дядьків, батькових братів. Старший, дуже багатий і страшенно скупий, зовсім не цікавився нашим життям. Молодший був депутатом парламенту, відомим дотепником і чудовим оратором. Це він, здається, кинув уїдливі жарт на

лину адресу, назвавши її «веселою вдовою». Це дуже розсердило маму не тільки натяком на заплутану справу зі спадщиною, яка залишилася після батька, а й своєю різкістю, і відтоді протягом багагатьох років ми не підтримували з ним ніяких стосунків. Тому наше «таємно» означало, що ми, хоча й взяли громадянський шлюб, вирішили жити окремо, поки не закінчимо університету, бо тих ста п'ятдесяти леїв, які я одержував як службовець одного з відділів парламенту, куди мене влаштував колишній батьків приятель, не вистачало на сімейне життя. Отож для всіх знайомих ми були тільки заручені, а не одружені. Становище, як бачите, надто делікатне. І опинилися ми в такому становищі завдяки моїй дружині. Вона залишилась жити в своїй тітці, де також була на квартирі і її університетська подруга, яка нас і познайомила. Ця чорнява дівчина подобалася мені що далі більше, мене зовсім не приваблювали блондинки. І все-таки я одружився з білявою Елою. Її подруга сприйняла це досить байдуже. Білявка Ела полонила мене своєю молодістю, струнким станом, сповненими благородства блакитними очима. Довгі задушевні розмови з нею в тітчиній невеличкій вітальні з диванами, килимами й горами подушок, поступово стали й для мене — щоправда, значно пізніше — душевною потребою. До того ж ця дівчина постійно чимось дивувала.

Насамперед своєю невичерпною добротою, якою обдаровувала всіх оточуючих. Перевіряла зошити для тітки, вчительки початкових класів, тратила останні гроші на подарунки подругам, а хвору приятельку доглядала не один місяць з безмежною самовідданістю юнки, наче справжня сестра-жалібниця. А коли я намагався якось приховати наше кохання, вона з гордістю намагалася виставити його напоказ. Хоч це мені не подобалося, однак було приємно чути захоплення приятелів, що мене так пристрасно любить одна з найвродливіших студенток. Мабуть, оця гордість і стала причиною, що я сам закохався. Так хвилювати жадану для всіх жінку, бути дуже потрібним їй у житті — ці почуття виправдували мою любов. Коли всі чорняві, які їздили в бричках і розкішних екіпажах, вабили мене, як і кожного, своєю бентежною вродою і були готові при нагоді віддатися любошам зі мною, то цю жінку я покохав за радість, яка переповнювала її при наших зустрічах, за те, що з нею я звідав незрівнянне задоволення, від

того, що тебе хтось жадає, що ти — причина шаленої пристрасті. Це кохання заповонило нас, розквітло буйно, як розквітають у травні дикі лілеї.

Моя дружина, з великими блакитними блискучими, але наче кришталевими очима, гнучким молодим станом, із завжди вологими піжними устами, заповонила ще й своєю мудрістю і була прекрасна. Її обожнювали товариші, хлопці й дівчата, бо вона скрашувала їх убоге студентське життя. Усі знали, коли вона приходить на лекції і, побачивши її, тендітну й невисоку, у великому коридорі, раділи, наче з'явилась видатна актриса. Вона все робила самовіддано. Іноді її вчинки просто дивували. Коли я почав вивчати філософію нових часів, мені треба було прослухати курс вищої математики, яку читав видатний європейської слави учений. Ела вивчала французьку і румунську мови, а математики не любила — в ліцеї двічі мала переекзаменовку з цього предмета. Але тепер, щоб бути весь час зі мною, відвідувала лекції вченого, серйозна й послужна, як собачка, слухала про загальні принципи диференціальних чисел. Та найдивнішим було те, що хоча Ела й нічого, напевно, з лекції не розуміла, згодом вона ставила гідні подиву питання про різні деталі. А вона ж іще відвідувала курси історії, філософії, біології, щоб знати найновіші відкриття про існування мікроклітин. Правда, недовго ми жили нарізно, незабаром ми мусили поселитися разом, бо зрозуміли, що вже не можемо жити одне без одного й кількох годин. Наше сімейне життя було як у справжньої богемки. В нас на квартирі завжди було повно приятелів і приятельок, молодих, захоплених, такі зборища часто зненацька перетворювались на невеличкі свята веселощів і всього незвичайного. А званий обід перетворювався в цілу подію, до якої готувалися протягом цілого тижня. Екскурсія до передмістя Мош, катання на каруселі. А частування кукурудзяними пластівцями, кухлем пива вважалося банкетом... Радість моєї дружини, коли, знаючи наперед дні народження наших друзів, вона робила їм приємні сюрпризи — підносила невеличкі подарунки, — була безмежною, як і їхня. Мені здається, то була найкраща пора нашого сімейного життя.

На святого Дмитрія мій багатий і скупий дядько запросив усіх родичів на обід. Прийшов його молодший брат з дружиною і сином, моя мама, старша сестра з чоловіком, молодша, ще не замінна сестра та я з дружиною.

Хіба міг хтось не з'явитися на такий звааний обід — це щорічне свято, коли мрія про спадщину була такою близькою до здійснення?!

Дядько Таке жив на вулиці Діонісія в старому великому, наче казарма, будинку. Він і так нікого не приймав, а відколи захворів, став ще скупішим і непривітнішим. Власне, жив він тільки в одній кімнаті, яка була йому і за кабінет, і за спальню, і за їдальню, щоб не витратити грошей на освітлення та опалення, хоча дуже мерз. Доглядав його старий слуга Глігоре, жінка якого Тудора була й за економку, і за куховарку.

Стіл тепер був накритий у просторій їдальні і заставлений, як і колись, смачними наїдками. Тут в усьому відчувалося розкіш, але якась припала пилом, — меблі каштанового кольору потемніли, високі стільці були непривітні. Дядько Таке з шаллю на плечах сидів на почесному місці і уважно приглядався до нас. Він їв тільки несолену картоплю й макарони. Депутат, звичайно, як і завжди, був дотепний і справді дуже гостинний. Здається, мама зовсім даремно була поганої думки і так не любила його. Щоправда, дядька дуже боялися всі за його злий язик і вважали за краще підтримувати добрі стосунки з Нае Георгідіу, ніж опинитись у числі його ворогів.

З небагатьох членів ліберальної партії дядькові за те, що він тримався поза групами, симпатизувала не тільки опозиція, а навіть демократичні вечірні газети. Лінєвий скептик, люб'язний і поступливий у принципах, він не мав якихось особливих поглядів. Не користуючись популярністю, він залишався одним з видатних бухарестських діячів, вважаючись представником «племені інтелігентів».

— Ну, Нае, що нового? Вступаєте у війну чи ні?

Я не розумів, що цим «вступаєте», замість «вступаемо», дядько Таке хоче підкреслити — чи те, що він довіряє ліберальній партії вирішувати питання про вступ у війну, чи те, що він уже зрікається усього на цьому світі.

— Брате Таке, — депутат був молодший від нього на п'ятнадцять років, — навіщо нам воювати, якщо зможемо одержати Трансільванію і без війни? Ви розумієте, якою могутньою буде Румунія, коли при підписанні мирного договору пред'явить свої претензії, маючи за собою невиснажену восьмисоттисячну армію? Хто наважиться нам відмовити? Воюючі сторони врешті знесиляться. Йонелу Бретіану, очевидно, щось знає... недарма ж він глава

партії. Взагалі, я вірю в щасливу зірку Румунії... У політиці багато можна добитися тільки довір'ям.

— А зараз?

— Зараз... стоїмо зі зброєю наготові й чекаємо.

Всі ми виявляли до дядька Таке надзвичайну увагу, намагалися будь-що догодити йому, вгадати його наміри. Зараз за столом, худенький, смуглявий, з великими вусами, він міг здатися справжнім главою сім'ї.

Мушу, однак, сказати, що і в нашу адресу депутат теж відпустив кілька шпильок, та це зовсім не розсердило старого. Думаю, що ні один, ні другий не любили мого батька. Обидва, розбагатівши, вважали батька непрактичним і несерйозним. Університетський професор, колишній генеральний секретар міністерства, відомий публіцист, він після дуже бурхливої молодості помер дуже рано, залишивши невеличкий маєток, обтяжений боргами. Дядьки не могли йому простити, що одружився з бідною, і відчуваю, що й мені не простили — я бачив, з якою вдаваною прихильністю прийняли мою дружину. Та ось наприкінці обіду зайшла мова й про батька...

Галантний депутат люб'язно поцікавився в моєї дружини, чи й вона вивчає філософію. Не знаю чому, з переляку чи тому, що ходить зі мною на лекції, вона відповіла ствердно.

— Отже, обоє вивчаєте філософію? — в його тоні чулося глузування, коли він протяжно з підкресленням вимовив слово «філософія».

— Так.

— Дивно... Часто кохання веде до філософії...— мовив він далі ще з більшою іронією,— і якої філософії! У вас, бачу, вийшло навпаки... філософія привела до кохання.— І знову вимовив слово «кохання» таким тоном, наче йшлося про пасту для чищення гудзиків.

Усі розпливлися в посмішці лише тому, що бачили — дядько Таке в гуморі.

— Я вам від щирого серця бажаю, щоб ви більше ніколи не верталися до філософії. Було б жаль. А тобі залишилося ще зайнятися політикою, як це робив сердешний Корнелій, який, коли не помиляюся, теж був філософом.— І повернув своє виголене обличчя до вихудлої постаті дядька.— Що не кажіть, брате Таке, однак наївність сподівання, що ти можеш поліпшити життя країни, іноді дуже чарівна.

Я кипів од злості, мені було боляче слухати, що він з такою іронією говорить про батька. Але я змовчав, немов і на мене вплинула тривожна лякливість моїх домашніх перед дядьком, від якого залежало наше майбутнє.

— Свою платню університетського професора тратив на випуск якихось газет,— уїдливо буркнув багатій, у якого навіть чиесь марнотратство викликало злобу.

— А от у цьому, брате Таке, дозвольте не погодитися з вами. Корнелій був ентузіастом,— і Нае поважно погладив лацкан свого піджака.— Так само захоплено підписував статтю до газети, як і вексель. Мені подобаються і завжди подобалися ентузіасти... на відстані. Хочу вам сказати, приміром, що я зовсім не хотів би бути сином ентузіаста.— Цідаючи по букві слово «ентузіаст», він посміхався на радість старому інженерові й підприємцю, який усе своє життя займався тільки цифрами.

Я дивився на Елу і в душі просив у неї прощення, а вона усміхалася мені, примирлива й ніжна.

— Правду кажучи, я не знав людини, яка б так мало цінувала гроші, як він. А знаєте, чому він не розмовляв зі мною доброго півроку? Почав видавати газету, вже не пам'ятаю яку, і надіслав її мені. А я її не читав, тому що не цікавили мене нісенітниці, які він у ній друкував...

— О ні, брате Таке, хіба ж химери, підтримувані Корнелієм, не були забавними? — і, зумисно поволі наливаючи вино в келих, депутат лукаво посміхнувся: — Принаймні мене страшенно веселили дискусії про принципи...

— Глігоре загортав у ту газету черевики, коли ніс їх лагодити. А якось одержую від нього листівку з проханням надіслати плату за газету. Я подумав, що це жарт. Через місяць — ще листівка. Тоді я розсердився і наказав відіслати йому газети. При зустрічі Корнелій спитав мене, чому я не вислав за газету гроші. А навіщо? Хіба я тебе просив надсилати її? Ти прислав, бо так тобі хотілося... коли не хочеш — не шли. За це й брат не розмовляв зі мною цілого півроку. Він, наче той господар Штефан Великий, «швидко повнився гнівом», як пише літописець Уреке.

Крім моїх рідних, що тільки посміхнулися, решта голосно зареготали, розвеселившись цією дотепною грою слів, хоч мені вона здалася безглуздою.

Стіл на диво був багатій, та їли ми мало, боячись тим викликати неприязнь у дядька Таке.

— Ех, Стефане, якби твій батько був бережливий, та не розтринькав на дурниці своє добро... то залишилось би дещо і для вас, то й жилося б вам інакше.— Отже, хоча дядько Таке удавав, ніби зовсім не цікавиться нами, знав, що живемо ми у великій скруті.— Зрештою, ти геть вдався в батька. Бачу, й ти одружився з любові.

— Дорогий дядьку Таке,—відповів я йому, не можучи далі стримувати своє невдоволення,—признаюсь вам, я до певної міри почав примирятися з думкою, що не так уже й погано, що батько не пристарав багатства, аби залишити його нам у спадок. Бо спадщина не завжди приносить щастя. Часто батько, залишаючи маєтки дітям, разом з ними передає їм і способи, за допомогою яких багатів: байдужість до навколишнього світу, ненаситну утробу, що може перетравити й протухлі яйця, гнучкий, як лозина, хребет підлабузника, щось із потворства дружини, яку взяв заради багатства, бо, крім мільйонів, вона принесла йсму й твердий, як колода, горб.

Останніми словами я натякав на дядька Нає. Всі це зрозуміли і сиділи приголомшені моїм зухвальством. Худий і чорний, дядько Таке став ще сухішим. Далі він замкнувся в собі і не зронив більше жодного слова. Єдиний залишався веселим дядько Нає, хоча саме в його город я щойно кинув камінця,—одружився він із потворою, і син теж удався в маму. А радів він, бо в душі знав уже, що тепер позбувся спадщини не тільки я, а й, можливо, усі мої близькі. Навіть мама й сестри — хоча говорилося про батька — здається, почували себе ніяково і позирали на мене осудливо. Тільки моя дружина глянула на мене осяяними від захоплення очима і подарувала таку усмішку, наче палкий поцілунок. Ми єдині ризикували із своєї волі втратити спадщину, і Ела цим підкреслювала, що теж не зацікавлена в ній, а готова разом зі мною захищати честь покійного батька.

Тим часом депутат з усіх сил намагався показати дядькові Таке, як він любить старшого брата, що осуджує нечемну поведінку небожа і лише шкодує, що вже нічим не може допомогти синові Корнелія. Однак усі його люб'язності й запевнення були ні до чого. Старий скнара сидів насуплений, а тільки скінчився обід, одразу підвівся і з холодною байдужістю подав руку для поцілунку нам, усім племінникам. Старшим спромігся тільки ткнути кістляві пальці. Депутат був блідий, як стіна. Під час прощання він мовчав і лише на вулиці, як уже йшли

додому, так рішуче підступився до мене, що, здавалось, зараз ухопить мене за барки, і гнівно вибухнув:

— І як ти смієш викидати такі коники? Нечувано! Ви тільки подумайте, ми не знаємо, як догодити цьому маніякові, він стає на диби і все псує.

Я зміряв його зневажливим відвертим поглядом:

— Прошу мати на увазі, що я ні в чому не буду виправдовуватися.

— Але ж справа не тільки в тобі, добродію. Невже ти цього не розумієш? Адже біля старого цілими днями крутяться різні шахраї... щоб відписав своє майно то школі, то лікарні, то ще чортзна-кому! — бідкався він, і в його жалюгідному вигляді тепер не було нічого від того відомого, дотепного діяча, яким його знали.— А якщо він позбавить спадщини всіх нас? — Не переставав скаржитися, здіймаючи, наче в молитві, догори руки.— Яка неоправна клязула, добродію, яка клязула!

Я взяв дружину під руку й обернувся до нього:

— Знай, дядьку, мені завжди подобається нагадувати про мотузку, а ще більше тим, у кого вішалник у хаті. У всякому разі, ми ще поговоримо з тобою, але тільки після того, як подивишся в словник на слово «клязула»,— кинув я йому на прощання, упевнившись, що він непоправний дурень.

Опівнічне небо світле, високе, як буває тільки ранньої осені. На розі вулиці Батіште моя жінка при всіх подарувала мені обіцяний за обідом поцілунок. Цілувала довго, ніби хотіла передати їй частку своєї душі, зворушеної від захоплення...

А через двадцять днів дядько Таке помер. Ховали його урочисто, парадно. Всі родичі були сумні й заклопотані. Один тільки депутат, здавалось, був веселий і дружельюбно попліскував мене по плечу.

— Не знаю, друже, дякувати тобі чи ні від імені всієї родини. Спершу треба побачити заповіт. У всякому разі, ти особливий хлопець.— І представивши мене групі старих панів у чорному, що прийшли провести в останню дорогу свого приятеля, з яким, напевно, давно вже й не бачилися, додав: — Панове, у вашому віці не раджу запрошувати його на обід. Скаже слово, і ви вже на тому світі.

Дехто посміхнувся: цей Нає невивправний. А мені було гидко навіть щось казати йому.

— Якщо із заповітом усе гаразд, тобі обов'язково треба запатентувати свою систему. Та боюсь, щоб часом старий не підніс нам якогось сюрпризу.

У заповіті справді виявився сюрприз. У додатку, датованому 27 жовтня, дядько відписував мені вдвоє більшу частку, ніж будь-кому із спадкоємців. Дотепний депутат нічого не розумів, коли в заповіті прочитав ще одну умову, яка, здавалось йому, глибоко його кривдила. Все майно, крім окремих речей, розділялося на три частки. Дві припадали нам, одна йому. Серед інших дарувань була й вілла на околиці Парижа, в якій дядько жив, перебуваючи в Франції, а згодом купив її собі. Віллу він заповідав мені.

Звичайно, в нашій сім'ї сумували за дядьком Таке про людське око. Тільки тоді, коли став відомий зміст заповіту, мама й сестри заголосили за ним по-справжньому.

Все ж таки я не одержав усю належну мені спадщину. Після кількох днів розмірковувань дядько Нае виявив, що заповіт витлумачено неправильно. Між нами відбулася запекла суперечка, але він був незворушний.

— Слухай, дядьку, чому ти думаєш, що заповіт витлумачено неправильно?

— А ти прочитай уважно, сам побачиш.

— Що побачу? Мені й так зрозуміло. В заповіті два розділи, що стосуються нас. Так? Давай прочитаємо...

— Читай,— згоджувався він, хапався обома руками за голову і дивився кудись убік, незграбний, широколиций, змарнілий.

— «Після того як будуть виділені окремі дарування, решта майна поділиться на три частки. Дві з них заповідаю сім'ї мого покійного брата Корнелія Георгідіу, одну — сім'ї брата Ніколае Георгідіу. У свою чергу ці частки діляться, згідно закону, порівну: перших дві — між свояченицею та її дітьми, остання — між братом Ніколае і його сином». До цього місця все зрозуміло? Так?

— Звичайно, ясно, однак читай далі в додатку, — каже і чухає кінцем ручки долоню, нервовий і заклопотаний.

— «А моєму улюбленому племінникові Штефанові, крім того, окремо заповідаю будинок у Парижі на бульварі Домесніль, 119-біс, із садом та бібліотекою, з усім, що в ньому є, нехай володіє і користується ним на пам'ять про мене».

— Ну й що?

— Що «ну», дядьку, що? Заповідаю «окремо»... Ось

написано «окремо». Бачиш? Моему улюбленому племінникові, отож «улюбленому».

— Так...— він своїми великими блукаючими очима не дивився ні на кого. Зате всі заворожено не одривали од нього поглядів.

— Отже, він відписав мені окремий дарунок.

— А це вже ні... Ніякого окремого дарунку. То тільки так тобі хочеться, аби був окремий дарунок, а насправді все не так... І нічого тут не поробиш.

Головатий, безвусий, з набряклим обличчям і мішками під каламутними очима, мій дядько гнівно затарабанив пальцями по столу. І, важко дихаючи, тихо додав:

— Ні... ні... це не так. Не знаю, звідки ти це взяв.

Я не сердився на нього, бо ж був переконаний, що він не розуміє, а тому й так наполягає.

— Але ж тут написано: «заповідаю спеціально»...

— Написано...— буркнув. Сидів він насуплений, з надутими товстими губами і весь час люто вибивав пальцями по столу мов у барабан.

— Написано чорним по білому: «Моему улюбленому племінникові Штефанові?»

— Так...

— Зазначено вище, що окремі дарування не входять до загальної спадщини?

— Може, й зазначено, однак тобі він не заповів окремого дарунку,— заперечив і енергійно переклав ручку з одного місця на інше.

Мої близькі, як і я, теж дуже дивувалися з подібної поведінки дядька.

— Тоді навіщо, дядьку, дописано цей додаток?

Дядько Нає сидів знервований до краю, впертий і зовсім не схожий на того нудьгуючого і люб'язного філософа, яким його знали люди. Душа в нього тремтіла, мов рапіра у знервованій і боязливій руці.

— У додатку говориться, що до належної тобі частки має увійти і будинок на бульварі Домесніль, а не що він додається, крім тієї частки.

Я був просто вражений, однак не розсердився.

— Як же так, дядьку, коли там написано: «Заповідаю окремо», тобто заповідаю спеціально!

— Саме тому, що написано «окремо». Якби не було цього слова, тоді, певна річ, ти мав би рацію.

Мама, сестри, всі присутні були вкрай здивовані цим новим трактуванням заповіту і, мабуть, подумали про

себе: а такі не помиляються ті, хто вважає цього Нає надзвичайно розумним.

Тим часом, невідомо чому, він страшенно хвилювався, аж тремтів увесь, хоча в даний момент нічого важливого ми не вирішували, навпаки, я був дуже спокійний. Як мені здається, я завжди захищав свої інтереси дуже вміло й уперто, але ніколи не запалювався і не впадав у паніку.

— Що ж, на твою думку, спонукало дядька Таке заповісти мені будинок?

— Щоб зберігав, як спомин про нього... Там же записано. Хіба ти не читав? — каже і неохоче показує копію заповіту.

— Гаразд, згоден...Отже, відписує і майже вимагає, щоб я його зберігав, а не використовував, як мені заманеться... Але ж будинок вартий майже половини спадщини усіх моїх родичів... Що ж тоді залишилося б мені? Щоб я міг його оцінити так, як того хочу?

— Не знаю,— буркнув він і вступився поглядом у підлогу,— видно, так дядькові хотілося,— з притиском вимовив останнє слово,— щоб до твоєї частки ввійшов і будинок... бо ти був його улюбленцем.

Я засміявся:

— Дивний спосіб виявляти ласку, переполовинюючи належну мені спадщину.

— Мене це не цікавить. Якщо ти з цим не згоден, я подам у суд.

Справді, саме бажання дядька Таке уточнити, що він «окремо» відписує мені будинок у Франції, й сприяло двоїстому тлумаченню заповіту, і мене це ніскільки не дивувало, бо я знав, що часто зловживання уточненнями веде до плутанини. Це одна з примх логіки, і я вважаю, що, наприклад, Кант навмисно вдається до надто громіздких уточнень, і тому іноді його так важко зрозуміти.

Депутат дедалі більше нервував і сердився, і це робило його потворним. Схвильований, він бігав по хаті, безупинно говорив про відданість, честь, свою готовність до самопожертви. Він просто був у прикрому відчаї. А я преспокійно дивився на нього, мов на якийсь піддослідний предмет, і мене зовсім не турбувала перспектива втратити понад півмільйона золотом, хоча добре розумів, що це означало в моєму житті. У ці хвилини я нагадував відчуженого від усього скептика філософа, збайдужілу людину, на яку серйозно вже не впливають ні катастрофи, ні драми, і я був не схожий сам на себе так само, як

подароване видатною актрисою її шанувальникам не відоме для газет фото від паспорта на теперішні її поргreti.

Через кілька днів дядько розпочав судову справу. На моє болісне подивування, мама й сестри зайняли його сторону і теж подали на мене в суд.

Але й це було не останньою несподіванкою, пов'язаною із заповітом. Моя блакитноока дружина кинулася в тяганину за спадщину з такою пристрасстю й завзяттям, на які я ніколи не вважав її здатною. Обурювалася, сварилася, запально погрожувала, і це мене аж ображало.

— Кохана моя, не втручайся, будь ласка. Дай мені самому розплутати цю справу, — просив я її.

А вона дивилася на мене здивовано, якимось знічено:

— Як це? Невже ти не розумієш, що тебе всі хочуть обдурити. Ти занадто добрий...

Мені хотілося завжди бачити її тільки коханою жінкою, далекою від цих брутальних сварок, ніжною істотою, що не може жити без моєї підтримки, а вона, бач, як енергійно кинулася в бій!

— Я тебе зовсім не розумію, мій милий. В університеті на семінарських заняттях ти завзято сперечався і сварився з усіма, коли твердили, піби якісь там клітини відмирають. А тепер тебе не впізнати, ти геть розм'як.

Мене охопив тяжкий сум, коли я побачив, що навіть ця жінка, яку вважав близькою мені тілом і душею, не розуміє, що можна завзято й нещадно боротися за певну ідею і водночас відчувати огиду і не хвилюватися за якийсь там капітал, яким би великим він не був.

Значно пізніше я дізнався, що через злий сарказм, з яким я захищав свої принципи, та через свою інтелектуальну нетерпимість я зажив слави дуже поганої людини. Всі, судячи по собі, здавалося, зійшлися на думці: якщо він зараз, матеріально не зацікавлений, так гарячкує, то як вестиме себе, коли його особистим інтересам загрожуватиме небезпека.

Тим часом я звернувся до двох найвідоміших членів колегії адвокатів, які запевнили мене, що правда на моєму боці і я неодмінно виграю процес. А мама з сестрами й дядьком, щоб хоч якимось пояснити їхні чвари зі мною, почали називати мене жадною, егоїстом, безхарактерною людиною і на підтвердження своїх слів розказували різні небилиці з мого життя. Вдруге з ними я зустрівся

на панахиді по дядькові Таке. За весь час ми ледве перекинулися кількома словами. Коли виходили з церкви, я сповістив їм, що відступаюся на їхню користь. Правду кажучи, частина спадщини, якої вони вимагали, була досить важливою для мене, а для них не мала великого значення. Проте, коли вони почули про мою відмову, їх охопила неймовірна, шалена, якась не керована здоровим глуздом радість. Всі кинулись обнімати мене, навіть і дядько Нає. Вони плакали від щастя, казали, що я завжди був сердечною людиною, що ніколи не забудуть мого благородного вчинку. Остовпілий, як манекен, і сповнений відрази, я дозволяв їм цілувати себе порепаними устами, а вони в своєму безмежному захопленні навіть не помічали моєї огиди. І можна визнати, що тепер вони були такі ж щирі, як і тоді, коли обмовляли мене. Народна мудрість каже, що коли селянин хоче втопити свого собаку, переконує себе, ніби той сказився. Точніше це можна б сформулювати так: якщо селянин хоче утопити свого собаку, він усе більше переконує себе, що той сказаний. Помилково вважати, що в посередніх натур розум стоїть вище інтересів. Бергсон¹, безперечно, має рацію: спочатку розум був тільки практичним засобом, знаряддям пристосування до середовища, способом захисту інтересів. У більшості людей він і зараз залишився тим самим. Вони розуміють тільки те, що їм вигідно розуміти. А те, що всупереч їхнім інтересам, не сприймається й розумом. Крім зовсім незначної кількості незагнузданих людей,—якщо вони справді є,—ніхто не скоїть лиха, коли розум з цим не погодиться. Він надзвичайно догідливий порадник для недотеп і, наче той улесливий лакей, виправдовує все. Вовк широко вірить, що ягня справді каламутить йому воду, а деспот знищує тисячі людей, бо переконаний, що в іншому разі буде знищений він.

Ось що я думав, коли мати з сестрами й дядько не переставали засипати мене похвалами. Депутат, щоб замиритися, розщедрився і запросив усіх нас на обід. Ела, яку вони, чублячись за спадщину, не злюбили, довідавшись про моє рішення, засумувала і зненавиділа їх усіх. Хоч я й розумів, що робить усе це вона у великій мірі з любові до мене, але мені хотілося, щоб вона все ж поводитись інакше. Ледве впросили її піти на обід.

¹ Генрі Бергсон (1859—1941) — французький філософ-ідеаліст.

То була не щира зустріч, а похмуре родинне свято. Букети квітів на столі, невеличкі подарунки для всіх не розвіяли гнітючої атмосфери. Пара дешевих запонок для мене, поганенький браслет дружині не принесли нам ніякої радості, бо піднесені були не від щирого серця, а про людське око і з певною метою.

Депутат мав хороший настрій, сипав дотепами, аж усі падали від сміху. Хоч він досить посередньо закінчив юридичний факультет, зате мав чималий капітал, частину якого взяв у придане за дружиною (будинок і виноградник у Бузеу), а решту надбав сам, бо був членом правління кількох акціонерних товариств. За ним укріпилась репутація практичної людини, яка не воювала з вітрянками.

Надворі гуляла хурделиця. Вулиці так позамітало, що аж трамваї перестали ходити, люто било снігом у вікна. В приміщенні було тепло, багато світла, шампанського. Всі, здавалосьь, почували себе добре, з приємністю відчуваючи, що перебувають у такому гостинному домі.

Після обіду дядько Нае люб'язно завів нас з шурином до себе в кабінет, наказав принести туди кави й лікеру.

— Перейдемо сюди,—мовив спроквола і роблено важко опустився в шкіряне крісло,— бо там уже почало відгонити спітнілими дамськими панталонами.

Мені було гидко од його слів, однак це був один з його «дотепів», що викликали фурор у політичному світі і, особливо, в бухарестських салонах.

Запаливши сигару, спитав:

— Скажіть, що думаєте робити з капіталом, що дістали в спадщину?

Шурин здивовано глянув на дядька. Його вразив цей несподіваний перехід.

— Не знаю, побачимо...

— Доручіть його мені, не пожалієте.

Мені було нестерпно відразливо дивитися на нього, бо я знав, що під маскою його вдаваної ширості приховувалися далекоглядні наміри.

Бачачи, що ми мовчки п'ємо лікер і не відповідаємо на його пропозицію, дядько вирішив перейти до конкретностей.

— У мене металургійний завод...

— Дядьку, я думав...

— Що думав? Облиш, я тебе знаю. Ти непрактичний... Розтринькаєш капітал. То принаймні хай воно хоч залишиться своїм. З твоєю філософією ти й ламаного гроша не вартий. Кант і Шопенгауер у справах погані помічники. Я набагато кмітливіший за них, коли йдеться про гроші.

Шурин весело розсміявся. Я подивився на його широкі плечі й сказав:

— Я, дядьку Нає, не хочу влазити в якісь справи. Думаю, що того капіталу мені вистачить на все життя.

— Верзеш нісенітницю,— перебив дядько, і його великі зелені очі заблищали.— Нікому ніколи не вистачає, ніколи! Що ти знаєш? Як ти утримуватимеш свою жінку? Буде ходити у простих панчохах, як досі?

Поставивши мою жінку в один ряд з іншими, дядько завдав мені нестерпного болю. Я знав, що для неї не мають абсолютно ніякого значення такі дрібниці, що зі своєю вродою вона могла жити в розкошах і що все ж віддала перевагу мені. Бачив її такою, що жертвує собою заради мене і не покине заради пари якихось панчів.

Відчувши, що десь у мені є ще вагання, Нає змінив тон:

— Крім цього, є ще дещо... Знаєте, я хочу подбати про ваші інтереси...— Тут він зробив паузу, обернувся до служниці, яку викликав дзвінком, преспокійно вилаяв її за те, що кава погана, і аж тоді продовжив:— Маю вас на увазі. Ще невідомо, коли вступимо у війну...

— А хіба й справді вступимо?— стурбовано спитав мій шурин. Він знав, що дядькова партія була за нейтралітет.

— Скоріше всього, що так, тільки не знати коли. Може, сьогодні, може завтра... А може, й зовсім не вступимо... Мусите, однак, про всяк випадок застрахуватися. Поки що один з вас одержав би броню як директор підприємства. Чого мовчите? Га? У тебе, пане філософе, такий вигляд, ніби ти не хочеш вижити!

Мені не хотілося, щоб Румунія вступала у війну, але я ніколи б не хотів отримати бронь таким чином.

— Я не прагну відсиджуватись далеко від фронту.

Дядько підхопився, як ошпарений, і, роздратований, з перекошеним від зневаги ротом, заторохтів:

— Слухай, дорогий мій, навіщо ти мелеш такі дурниці?.. Тобі що, хочеться йти на війну, хочеться? Скажи це своєму Кантові, може, повірить. А я ніколи!— І обурений вибіг до їдальні.

Ми з шурином ще довго сиділи самі, розмовляючи про занесені снігом поїзди, про бої на Заході і про всяку всячину. Проте я бачив, що йому з думки не йшла дядькова пропозиція.

Ми з дружиною збиралися поїхати до Парижа або Берліна. Я віддавав перевагу останньому з погляду моїх занять філософією. Але війна, яка, зрештою, змусила повернутися додому багатьох акторів, студентів, аспірантів, аристократів нероб, що виїхали десять-п'ятнадцять років і блукали по світу, перешкодила цьому намірові. Тоді ми найняли простору, чисту квартиру на Липовій вулиці, яку, незважаючи на те, що половина мого майна була заморожена в Парижі, обставили досить пристойно. Морочилися тижнів зо три, поки умеблювали велику спальню, ванну, невеличку вітальню для дружини, мій кабінет. Душа моя повнилася радістю, коли я бачив, як Ела щодня дивується з перемін у нашому житті, милується своєю квартирою, наче мала дитина.

Десь через тиждень я розповів їй мимохідь, ніби про якусь дурницю, про те, що запропонував дядько Нає. На превеликий мій подив, вона не розсміялась, а стала серйозною. Виявилось, ідея зайнятись бізнесом навіть зацікавила її. Тоді я погодився з дядьковою пропозицією.

Та оскільки я покладався на своє вміння вести справи, як людина, що вирушає в заздалегідь відому їй небезпечну дорогу і не боїться, бо відчуває себе в змозі вистояти, то це не дуже мене турбувало. Більшу тривогу викликав той запал і прискіплива увага, з якою моя дружина обговорювала й обдумувала справи. Очевидно, було в цьому щось від тієї пристрасті, з якою вона змусила себе заради мене вислухати цілий курс диференціального числення. Мала сенс і моя думка про те, що в зацікавленні моєї дружини справами — природжений жіночий інстинкт до збагачення. Мені почало здаватись, що ніби пригода зі спадщиною розбудила в моїй дружині ті інстинкти, які ще дрімали в ній з діда-прадіда, як і в тієї прирученої тигриці, що, поклавши голову на груди приборкувачеві і помітивши кров у нього на руці, забуває про все й роздирає бідолаху.

А так наше життя, як я вже казав, і наші звички майже не змінилися. Коли перед першою годиною Ела чула, як зупиняється перед парадним візник, вона схоплювалася з килима, де сиділа й кроїла з кравчиною (тією самою, в якої шила, коли ще жила в тітки), вибігала в легенькій

домашній сукні, що відкривала її округле, мов яблуко, плече, по-дитячому плескала в долоні, забирала від мене паунки й вигукувала:

— Не кажи мені нічого! Я сама! Компот з Каліфорнії, оселедці з вином... копчена марена. Знову взяв французького лікеру? І швейцарського сиру? Це вже третій день підряд, чи не забагато ти купуєш... Ну, а де паштет з печінки? — Заглядала жвавими, мов у собачати, очима, і питала: — А паштет з печінки?

— Невже немає? — теж запитував я з лукавим подивом.— Мабуть, забув у візника.

Вона дзвонила... гукала:

— Гей, Аніко... Аніко... Дожени візника! Пан забув паунок.

— Люба моя, як вона наздожене візника? Адже він давно від'їхав. Я запам'ятав його номер.

— Ой, ти неможливий... Я ж тебе так просила, щоб купив паштету.

Це була правда. Потім Ела неуважно заглядала в інший згорток.

— Що ти ще купив? — питала і читала по складах: — Ернст Мах, «Пізнання і помилка»... Єрусалем... Підручник психології. Чи виконав Алкалай твоє замовлення? Серйозно?

І вона, не маючи уяви про ці книжки, захоплювалася й раділа, бо знала, як нетерпляче я на них чекав. Такою я хотів її бачити завжди. Як із чарівною жадобою заглядає вона в згортки з продуктами і водночас несміливо позирає на книжки. Хоч їх не читала, проте знала, що вони дуже цінні, бо навіть гортала і цікавилася ними з такою ж ввічливістю, з якою вітаєшся й запитуєш про здоров'я у поважного відомого діяча, у товаристві якого, однак, завжди нудьгуєш.

— А тепер забирай усе своє і йди до кабінету, на диван. Читай собі спокійно до пів на третю... бо тільки тоді будемо обідати.

Я вдавав, ніби не дочув, і злякано перепитував:

— О другій, люба?

— О пів на третю... о пів на третю. Сьогодні день народження Горе, і я запросила всіх на обід. З обіду ні в кого немає лекцій. Поки вийде з міністерства, поки поголиться й підстрижеться... я ж його попередила, що не прийму за стіл неголеним і нестриженим... А ще сказала, що

коли сьогодні прийде невмитий, то силою викупаю у ванній. Бачиш, навіть вогонь розпалила.

— Люба, аж о пів на третю? Я вмираю з голоду.

— Справді? На, гризи! — і простягла мені шкіряну рукавичку, яку я нещодавно кинув на стіл.

— Як це? Гризти рукавицю?

— Ну, тоді ти не такий уже й небезпечний. А, мало не забула... Я купила для Горе гаманець... Зараз покажу, — і, коли бачила, що я милуюся позолоченою монограмою на ньому, задоволено сміялася. — Правда, гарний? Знаєш, він завжди губить документи і гроші й каже, що коли в нього є гроші, то немає гаманця, а якщо купить собі гаманець, то не матиме, що класти в нього. Гайда, іди до кабінету.

А через півгодини приходила і ставала коло дивана, спокійна і серйозна, як заклопотаний прокурор.

— Що це?

— А що має бути? Згорток. Ах, так... згорток з паштетом.

— А ти ж казав, що забув у візника.

— Мабуть, поклав у передпокої, коли роздягався.

— Ах, так ти ще й жартуєш зі мною? — і куйовдила мені чуприну своїми рученятами.

Я ловив її за лікоть, щоб не смикала дуже, вона пручалася, крутилася, щоб вирватись, але не могла, тоді сповзала на килим. Коли вона падала, сукня в неї піднімалась, відкриваючи двоє білих тугих стегон...

Так ми жили тієї зими, не розлучаючись із нашими друзями. Вони були чарівні в своїй сміливості й соромливості водночас, намагалися подобатись, особливо мені, інакше моя дружина, помітивши, що я чимось невдоволений, відразу виявляла неласку до будь-кого з них. Ходили в театр лише на ті вистави, які тривалий час ішли на сцені і про які вже складалася добра думка (а не на всі прим'єри, як це робили пізніше, коли стали жити по-світськи). Гадаю, що щось близьке до міщанської і в якійсь мірі інтелектуальної соромливості спонукувало нас жити заможнo, але скромно. Бо почуття, що не дозволяє капітанові Дімію ходити в модному французькому кашкеті, абстрактніше. Не всі юнаки, наприклад, зважуються носити монокль чи голити вуса. Бояться бути смішними спочатку, так само, як і я. Багато хто переконував, що мені дуже до лиця котелок, і часом непосидючий демон спокушав мене придбати його, та все ж я не насмілювався б

вийти в ньому на вулицю. Це очевидний злочин легко-важності й обману. Але завжди думаєш тільки про знайомих, які ще не бачили тебе таким, і запитуєш себе, як вони поставляться до переміни, і ніколи не зважаєш на ту силу-силенну людей, що знатимуть тебе лише із зміною зовнішності.

З листів і спогадів інших я намагався відтворити духовне життя загадкової людини, яка своїм незрівнянним дарунком ошчасливила мене. Між зневажливим здивуванням, викликаним колись способом життя покійного дядька Таке, і теперішнім моїм почуттям безмежної вдячності й зворушливої любові була порожнеча, яку хотіли заповнити не тільки сентиментальність, а й логіка. Розмірковував іноді собі, чи я зможу колись так змінити чиюсь долю, і тоді переді мною зненацька поставали блакитні очі, кругле, розквітле в посмішці личко моєї дружини. «Твоя доля, мила дівчино, змінилася і змінюватиметься завдяки мені», — казав їй подумки і довго замислено дивився перед собою.

Дядько Нае мав репутацію практичного ділка, і, незважаючи на те, що був нечистий на руку, а про це знали всі, на сімейній раді ми вирішили дати йому півтора мільйона, при потребі навіть два, щоб узяти участь у торгах за металургійний завод. Підприємство належало французів. Його відкликали додому для мобілізації. Він не довіряв управляючому, а мав ще внести якісь платежі, тому мусив терміново все продати.

Посеред великої площі, неподалік від станції, з під'їзною колією аж до воріт, завод оцінювався в три мільйони, а може, й більше. Дядько був певен, що візьме його за півтора мільйона. «Є в мене свої розрахунки», — нахвалявся. Та його сподівання не справдилися, бо з'явився дуже небезпечний конкурент в особі якогось Тенасе Васілеску на прізвисько Лумінерару. Той, як засвідчувало прізвисько, може, й справді торгував раніше свічками, але розбагатів на виробництві дзвонів і хотів купити мідний завод. Обидва знали, що будуть конкурентами, і між ними розгорілася жорстока боротьба.

Депутат запросив Лумінерару до себе додому.

— Гей, послухай, Лумінерару, що ти собі надумав? Своїми брудними ногами каламутити мені воду?

— Це ж торгівля, пане Нае. Ви купець... і я купець. Що можу вдіяти, коли так ведеться в комерції? —

відповідав Лумінерару, ховаючи свої очі за чорними окулярами.

Мій дядько, коли з'являлась загроза його інтересам, ставав жорстоким, нещадним, готовим на все, мов хижий звір. Він знав, що його репутація злої людини страхає, тому й удався до залякування, наче та тварина, що виділяє гидотний запах, захищаючись. І тут він перейшов до відвертих погроз:

— Гей, Лумінерару, не ставай мені на заваді, бо кусатимеш собі лікті, битимешся головою об стіну.

— Я вже всього набачився на своєму віку, пане Нає.

— Я змушу тебе, паршивця, свистіти по-французьки і цілувати руку моему слугі.

Лумінерару запропонував два з половиною мільйони, і дядько, хоча й пересвідчився, що завод вартий усіх чотирьох, відступив. Трохи посміялися в парламенті з цього поединку, і навіть було сказано кілька дотепів на його адресу. Лумінерару послав дядькові до клубу візитку, в якій великодушно запевняв його у своїй прихильності до нього.

Однак через двадцять вісім днів шестеро високопоставлених осіб, запрошених на обід до депутата, були свідками неприємної сцени, яка чимось нагадувала події, що розігрувалися десь сотню років тому назад у портах Дунаю. Лумінерару, нікого не соромлячись, плакав ревними сльозами і благав Нає Георгідіу не робити його жебраком, обіцяв, клявся своїми нещасними дітьми.

Лумінерару був звичайною добродушною, трохи недбалою натурою. Сплативши півтора мільйона леїв, він став чекати останнього дня місячного строку, встановленого законом, щоб внести решту. Депутат, який підстерігав його, в суботу робить утримання йому в банку на сто тисяч леїв, депонуючи як поруку п'ятдесят тисяч. Таким чином, депозит Лумінерару цілком заморожувався. Він не встиг внести сто тисяч леїв, тому продаж з аукціону було анульовано, сплачених півтора мільйона втрачено, бо їхній власник уже не мав права з'являтися на новий торг.

З боку дядька Нає це було підлістю, яку, це робив він завжди, намагався обернути на жарт. Нещасного конкурента він змусив замість лакея прислужувати гостям у білому фартусі і подавати їм закуски. Після цього Лумінерару підписав контракт про союз із Нає Георгідіу.

У парламентських колах удосталь насміялися з цієї пригоди, і багато хто з тих, хто ще ставився з недовірою

до дядька, тепер погодилися, що дійсно Нае Георгідіу — один з найспритніших і найнебезпечніших політичних діячів Румунії. У той же десь час за обідом у буфеті сенату він спромігся на дотеп, який всі вважали дуже влучним. Він жартома запропонував одному з депутатів опозиції вступити до ліберальної партії і таким чином забезпечити собі політичну кар'єру.

— А дзуськи! Хіба я збожеволів! Щоб виносити нічний горщик з-під Йонела Бретіану? — відповів той.

Наче здивований, Нае Георгідіу довго дивився на нього, а тоді з апломбом старого провінційного актора переписав:

— Вносити нічний горщик Бретіану? — спитав він і зміряв того зневажливим поглядом. А тоді гордо, ніби роз'яснюючи своєму опонентові: — Слухай, голубе, нічний горщик з-під Бретіану виносить пан Алеку (а він видатний член партії лібералів), я — з-під пана Алеку, а ти, коли вступиш, виноситимеш мій. — І під оглушливий регіт додав: — А ти що думав? Га? Це серйозна партія, з ієрархією, а не казна-що.

Це теж був один з «дотепів» Нае Георгідіу.

Прийнявши завод, ми вирішили, що Лумінерару буде технічним директором (дядько Нае хвалився мені, що є подвійний виграш: мовляв, є і завод, і спеціаліст), йому допомагатиме мій шурина, а я, більше для проформи, керуватиму торговельним відділом.

Спочатку Тенасе Васілеску Лумінерару справив на мене непогане враження. Завжди в чорних окулярах, у супроводі секретаря він все перевіряв, контролював, приймав на роботу і звільняв, тому здавався мені справжньою знахідкою для заводу. Дуже скрупульозно перевіряв бухгалтера, терпляче розглядав стовпчики цифр, дивлячись на них крізь окуляри в сім діоптрій, вони лежали в кабінеті, а носив інші, у кожній кишені мав по парі окулярів. Згодом я довідався, що він пристрасний гравець на скачках. Його знали всі на іподромі, і гравці чекали, щоб побачити, на якого коня він ставить, щоб зорієнтуватися. Взагалі Лумінерару був дуже багатий, навесні навіть купив стайню із скаковими кінями.

Десь наприкінці лютого мій дядько почав влаштовувати в себе дома банкети, на які запрошував товаришів по парламенту, банківських службовців і впливових чиновників. Певна річ, заради процвітання підприємства дядько молодих і вродливих жінок нашої сім'ї так уміло

розсаджував за столом, щоб вони сиділи поруч з тими, чия доброзичливість була потрібна. Гостям поблажливо дозволялась деяка вільність у поведженні з ними, це зва-лося уважністю, люб'язністю, сам депутат заохочував до того, створюючи своєю недвозначною балаканиною необ-хідну атмосферу. Звичайно, моя дружина була найцінні-шою принадою. Дивлячись на цей спектакль, я думав, що збожеволію.

Під час третього званого обіду я вже не стерпів. Ми переходили з вітальні до їдальні. Дядько Нає вів туди мою жінку, по-батьківськи тримаючи за плечі обома ру-ками, що наче ненавмисно торкалися її грудей. І цим ніби натякав старому міністрові, біля якого вона мала сидіти, що й він міг би дозволити собі таку ж вільність. Ела, віч-но заклопотана справами, звичайно, платонічно, як уболі-вальник без грошей при грі в бакара, здавалось, не звер-тала уваги на ці дядькові хитрощі або не надавала їм значення, а з готовністю, яка вже почала мені набрида-ти, брала участь у затіяній ним грі.

Наприкінці обіду гості були в чудовому настрої. Жар-тували, цокалися склянками, обмінювалися тостами. Мі-ністр спочатку простяг обидві руки на спинку свого стіль-ця, говорив дотепи на вухо моїй дружині, опісля поклав свою руку на її і врешті обняв, поки що тільки спинку стільця, на якому вона сиділа. Дядько дивився на це і був задоволений. Він не тільки з вдячністю, а й з бажанням надати їй ще більшої ціни легенько поплескав її, мов малу дитину, по розпашілому личку, а вона у відповідь йому ласкаво посміхалася, бо, по правді признавшись, тепер уже не відчувала до нього ніякої неприязні. Саме в цю мить він зустрів мій нерухомиї палаючий погляд і збентежився. Та цього ніхто не помітив, бо за столом було багато людей, панувала атмосфера, сповнена галасу, сміху і пристрастей. Ми з ним, поки не скінчився банкет, обмінювалися поглядами, наче вели між собою мовчазну боротьбу. А наступного дня, зайшовши із стурбованим виглядом до мене в кабінет, дядько Нає спитав роздра-товано:

— Чого це ти вчора так витріщався, добродію? Чого бісився? Жінки є і в інших. Гадаєш, він ліг би там, за столом, з нею?

Він, як і завжди, бру-льняв вилаявся. Я мало не вда-рив його, однак почуття поваги, до якої звик з дитинства, коли малим цілував йому руку, перемогло. Та відтоді на

Банкети до дядька ми з дружиною більше не ходили. Знаю, інші чоловіки таку поведінку жінки не вважають непристойною. Дуже часто жінки наперед знають, що, крім усмішки, дозволу торкнутися руки чи коліна під столом, залицальник більш нічого не матиме від них. Така поведінка мені здається огиднішою, ніж відверта проституція, тому що з брудною грою пускається в хід шахрування, ошуканство. Мені взагалі дуже неприємно приймати чиюсь незначну підтримку завдяки моїй дружині. Навіть тоді, коли, наприклад, заради неї поступаються місцем у переповненому купе, почувую себе, наче проковтнув гірку пілюлю.

Думаю, що вона не надавала ніякого значення ходам депутата, бо тільки закінчувалися за столом розмови про справи, першою починала нудьгувати і подавала мені знаки, щоб іти додому. Вона любила тоді роздягнутися і, мов велика кішка, влягтися на дивані чи навіть на килимі на підлозі.

Комерція із заводом виявилася, однак, невдалою. По-перше, разом з колишнім власником, справді дуже кмітливою людиною, виїхав і француз-інженер, без якого все розладналося. Ні велика енергійність Лумінерару, ні невтомне старання дядька Нає — а коли йшлося про його інтереси, він був надзвичайно самовідданий — не дали нічого. Лумінерару був надто суворий, і через нього звільнився один з найкращих старших майстрів. Він заявив, що й години не буде слухатися «такого бовдура, який нічого не тямить», і пішов, грюкнувши дверима. А потім настала скрута із сировиною, бо її почало забирати для своїх потреб міністерство оборони. Вирішили замовити міді на мільйон леїв у Німеччині. Нає Георгідіу на цей раз довів, що він спритний ділок. Саксонська фірма погодилася продати товар на місці, і умовляння нашого представника везти вантаж у Румунію нічого не дало. Домовилися, що тоді, коли мій шурин разом з комерційним директором фірми надішле телеграму, що пароплави з сировиною вирушили в дорогу, наш завод видасть чек їхньому бухарестському представникові. То була єдина уступка з боку фірми.

Коли надійшла телеграма, Нає Георгідіу саме засідав у парламенті. Він по телефону попросив пана Ціглера зайти до контори заводу наступного дня.

— Думаю, один день не відіграє ніякої ролі, чи не так, пане Ціглер?

— Авжеж, пане депутат. Що й казати...

Другого дня німець з'явився на призначену годину, але не було Лумінерару, а я не мав права підписувати чеки. Представник фірми почав нервово витирати окуляри, потім спитав, куди міг би піти пан технічний директор.

— А де ж йому бути? Мабуть, десь упадає за коханками...— вигадав в останню мить дядько Нає.— Звук ще замолоду. Адже він колись був паламарем.

Пан Ціглер спочатку посміхається, а після другого до-тепу пана Нає регоче. Дядько, таким чином, виграє партію,— німець не нагадує про чек.

— Не треба нервувати, пане Ціглер. Кажу вам, все буде гаразд. День чи два пізніше нічого не важить.

Пан Ціглер шкодує, що вчора трохи сердився. Він має діло з порядними людьми, надіється, що ще робитиме справи з ними, тому люб'язно вибачається:

— Але ж, пане депутат, ні хвилини більше... Бідна моя голівонько... прошу вас... вона така — торгівля. Нам також треба розраховуватися з Шишковичем... Я одержав розпорядження дирекції...

Нає Георгідіу частує його цигарками «Александра», яких немає в продажу, і запитує в кредитора сумовитим голосом:

— А діти у вас є, пане Ціглер?

— Так, пане депутат, два сини й дочка,— відповідає той скромно, але не без гордощів.

— Браво! Хай будуть здорові. Великі?

— Дочка у Відні, в пансіоні, навчається в шостому класі і водночас бере уроки гри на роялі...

— А, любить музику, чудово... Має талант?

— Професор Зауер запевняє, що досягне великого успіху, якщо займатиметься постійно... У неї добре розвинене відчуття музики...

— Чудово... Дуже приємно мати дочку, яка вміє грати на роялі. Бачте, пане Ціглер, я думаю, що ніщо так не підносить людину, як музика. В наші матеріалістичні часи, коли люди думають лише про шлунок, це дар божий. А хлопці?

— Вони тут, у Бухаресті. Вчаться в євангельській школі. Менший — у третьому, старший — у п'ятому класі.

Пан Ціглер, потішений похвалою на адресу дочки й музики, починає зворушено розповідати про спортивні здібності та інші таланти своїх синів.

Пізніше, згадавши про мету відвідин, висловлює деякі побоювання щодо мита.

— Мито? Ми це влаштуємо, — говорить так, аби щось сказати, Нає Георгідіу.

— Були в міністерстві фінансів? Домовилися?

— Ні... але зробимо й ми, як той селянин з анекдоту...

— ?!

— Не знаєте цього? То слухайте... Запитує митник селянина: «Що везеш у мішку?» — «А що маю везти? Корм для кроликів...» — «Корм для кроликів? Ану, покажи». Селянин розв'язує лантух, а там тютюн. Митник погрозовлю дивиться на нього: «Що? Хіба ти цим їх годуєш? Невже їдять?» Селянин низав плечима: «То вже їх справа. Я їм даю тільки це...»

І Нає закидає пана Ціглера різними питаннями, далі розповідає анекдоти. Але, мов на лихо, за розмовою й незчулися, як час минув і касир пішов, а чекова книжка замкнена в його сейфі. Пан Ціглер дивується, такого з ним ніколи не траплялося, однак не сердиться, бо пан депутат дуже чемний. Все-таки він почуває себе зобов'язаним сказати, що зателефонує на митницю, аби затримали транспорт.

Наступного дня йому ледве вдається по телефону зловити Нає Георгідіу дома під час обіду. Депутат страшенно сердиться, аж трясеться.

— Гаразд, пане, ради бога, навіть пообідати полюдськи не дасте мені своїми дзвінками? Я вмираю з голоду, а ви хочете, щоб розмовляв з вами! — буркнув гнівно і кинув трубку на важіль.

Другого ж дня після цієї розмови надійшла телеграма з Берліна, що експорт міді заборонено, а транспорту реквізовано в дорозі. Мільйон леїв було врятовано. Щоб якось покрити витрати на поїздку до Німеччини, мій шурин привіз цілий вагон катушок.

З кожним днем нависала загроза, що завод закриють. Тепер увесь тягар керівництва падав на мене, а я на цьому не розумівся. Дядьків син хворів на туберкульоз чи ще на щось, і депутат не відходив від його ліжка. Хіба що ганяв по лікарях, щоб рятували хворого, бо йому дуже погано.

Настав березень, і Лумінерару розпочав весняні роботи в своєму маєтку, на завод приходив дедалі рідше. Останнім часом він почав друкувати в одній впливовій економічній газеті серію статей про валюту й девізи, що, без

сумніву, також забирали в нього чимало часу. У них висловлював похмурі припущення про майбутнє зниження всіх валют. Втім, як я згодом дізнався, їх йому хтось писав.

А загалом цей Лумінерару був чимсь привабливий чоловік. Ходив він дрібушечкою, хоча був широкий у плечах, над товстою губою чорнів, наче п'явка, вус.

— Гаразд, пане Васілеску, а коли ваше пророцтво не збудеться?

— То й що? Хіба покарає мене хтось за це? Аби і я висловив про це якусь думку. Якщо вона справдиться, усі казатимуть: бачте, Лумінерару мав рацію. Коли ж я не матиму рації, всі скоро забудуть... Коли у тебе немає ніякої думки, не надійся, що тебе вважатимуть за пророка. Якщо купиш лотерейний квиток, то ще можна мати хистку надію, що виграєш... Коли ж не візьмеш, то можеш бути певен, пане Георгідіу,— не виграєш. Тому я вступив до партії. Може, мені й не пощастить... Що поробиш? Аби ти був у ній записаний...

Він чимось починав мені подобатись. Якось стурбований долею нашого підприємства, а сумувати було чому,— через кілька днів мали закрити завод, я, дивлячись йому просто у вічі, сказав:

— Здається, пане Васілеску, купивши цей завод, ми нічого не виграли.

— І я так гадаю, — відповів мій співрозмовник відверто.

Я здригнувся, мов ошпарений, бо думка такого спеціаліста для мене була важлива.

— Як? Невже нам загрожує ліквідація?

— Хіба я знаю? Здається, ми трохи заплуталися... Так буває із справами... Не пощастило. А якби пощастило? Хіба було б погано?!

— Що значить — «якби пощастило... хіба було б погано?»

— Було б так, як я кажу... Ану прочитай оцю чортівню, бо не маю окулярів із собою,— і простяг мені принесений слугою папір.

— Трамвайне управління цікавиться, чи можемо ми протягом двох тижнів постачити їм тонну мідних заклепок і дві тонни дроту,— передав я йому зміст і глянув запитливо на нього: — Ну, що скажете?

— Що скажу? А звідки мені це знати?

Мене наче громом ударило... Мій компаньйон перебу-

вав у такому стані душевної депресії, коли людина після надто тривалого напруження вже не спроможна навіть на найменше зусилля. Він відчував наближення ліквідації чи чогось іншого, не знати чого, досить того, що він, посміхаючись, довго не спускав з мене погляду. А потім, немов угадавши в моїх очах безмежну чесність, як собака в очах свого господаря вгадує його дружнє ставлення до себе, ще раз зміряв мене і зняв окуляри.

— Милій пане Георгідіу, я тобі в чомусь зізнаюся. Однак прошу нікому про це не розказувати. Я найменшої уяви не маю про завод, не розуміюся на моторах, машинах... У своєму житті я не...

Я був приголомшений.

— Що — у вашому житті? Що ви хочете цим сказати? А хіба у вас не було фабрики дзвонів? Як ви зуміли розбагатіти?

Він посміхнувся широко і втомлено, знічев'я граючись прес-пап'є.

— Не було... Тільки крамниця з церковними речами на центральній площі... От і все.

Мені це здавалося неймовірним.

— Тоді навіщо купили цей завод?

— А чом би й не купити? Хіба це не діло?

— Але ж ви на цьому не розумієтеся?

— Ну й що, коли нічого не тямлю? Адже колись мав миловарню, маю й зараз друкарню, друкую книжки, купив також і п'ятдесят вагонів солоної риби в Галаці? Ніби на цьому розуміюся? Так буває з торговими справами... Одні вдаються... інші — ні. А лотерейний квиток таки муσιш купувати,— мовив він, знову начепив на носа чорні окуляри, видно, це вже стало його звичкою.— Ех, якби не виїхав інженер, як добре пішли б у нас справи!

Я дивуюся і не можу зібратися з думками.

— Але ж, пане, якщо ви не тямите...— ще виявляв подив я, однак одразу згадав, що він справді власник друкарні.

Лумінерару зняв свої чорні окуляри, трохи потримав їх проти очей і роздратовано заговорив:

— Ти, пане Георгідіу, ще дитина. Не гнівайся, прошу, що так тобі кажу. Що означає — на чомусь розумітися? Хто може все передбачити? Хто міг наперед знати, що Німеччина конфіскує мідь саме тоді, коли ми збиралися її вивезти? Якби розпорядження про це запізнилося хоч на один день, ми на нашому замовленні заробили б п'ять

мільйонів. Так... Якби заборона надійшла через два дні, можна б разів з десять закривати завод, бо мідь була б нашою — і ми продали б її із зиском... Купець, який завбачливо займається підрахунками — не купець, бо ніхто не може всього передбачити. А якщо не передбачаєш всього, то все одно, що нічого. Коли йдеш на пошту, не рахуєш кроків, просто ступаєш. Так само, як і на кінських скачках. Ніби там я знаю коней? Іноді навіть не можу вимовити клички... Ставлю навмання і виграю... Тим часом ті, хто каже, ніби розуміються, програють.

Зайшов із кашкетом у руці старий майстер.

— Пане... — не знав, як його назвати, — зупинився фрезерний верстат.

Лумінерару посерйознішав і суворо спитав:

— Чому зупинився?

— Не знаю, як це трапилося... Треба б...

— Чому став, пане? Куди ви там дивитесь? Тямитесь на цьому, як шевці. Де Ірмеску?

— Пан інженер поїхав до міста...

— Прекрасно, пане! Чудово у нас ідуть справи! Мотор вийшов з ладу, а пан інженер розгулює по місту!

— Не мотор, пане, а фрезерний верстат.

— А, фрезерний, фрезерний! Вижену вас усіх до біса, бо ні на що не здатні! Отже, я мушу займатися ще й цими дурницями... наче мені немає чого робити? Оштрафуй фрезерувальників одноденною платнею. А тепер іди! — буркнув і надувся, мов індик.

— Пане...

— Іди геть, я сказав усе!

Коли вийшов старший майстер, Лумінерару добродушно пояснив:

— Бачив? Звертаються до мене з такими питаннями. Ніби я на цьому розуміюся.

Я був вражений, наче переді мною стояв небачений фокусник.

— Тоді навіщо ви оштрафували робітників?

— Як навіщо? Щоб дивилися за верстатом. Нічого, штраф ніколи не зашкодить... будуть пильнувати. Хай знають, що я тут хазяїн.

Я просто не міг отямитися.

— Але ж це несправедливо, пане Васілеску, штрафувати людей, які, може, зовсім не винні.

— Пане Георгідіу, не повчай мене, будь ласка. Румун мусить думати, що він завжди винен. Тільки тоді він ди-

висься за всім. Нічого, вони не будуть скривджені. Я їм час від часу даю чималі суми на могорич.— І, дивлячись на мене з любов'ю, додав:— Не турбуйся, пане Георгідіу, я знаю, що роблю... У таких справах я навіть із самим дідьком можу позмагатися...

Задзвонив телефон, і він навмисне не взяв трубки, ждучи, щоб це зробив я.

— Ви ж казали, що не розумієтеся на цьому. Алло... Так... Алло...

Лумінерару здивовано посміхається.

— Як це — не розуміюся? Не знаю їхніх машин, не тямлю нічого в деталях, різних частинах... Коли ж ідеться про ділові махінації, то мене й чорт не переплуне. Чого той Улгуз (його секретар) ще не прийшов?

На другому кінці проводу був інженер Ірімеску, який дзвонив з міста, з банку. Лумінерару забрав у мене трубку.

— Пане інженер, прошу не гніватися... Але чи ти знаєш, що тут робиться? Чи тобі відомо, що фрезер вийшов з ладу? Що робітники сидять без роботи?.. Ні, ні! Фрезерний верстат не дрібниця. Чи не так? Що ти маєш на увазі? Щоб я всім займався? У мене інші справи. Отож, прошу, негайно повертайся,— сказав і повисив трубку. Витяг сигару, дружелюбно, зніяковіло глянув на мене і легенько погладив мене по руці:— Правда, пане Георгідіу, що ти багато вчився?

Я був глибоко зворушений, сам не знаючи чому... Була в його поведінці якась таємничість. Тільки згодом, десь аж через рік, я довідався при обставинах, про які не маю можливості тут розповісти, що Тенасе Васілеску Лумінерару, багатій, якому належить капітал понад двадцять мільйонів, був неписьменний, умів лише розписуватися... що хвороба очей була тільки трюком, щоб приховувати своє безкультур'я. Тоді мені стало зрозуміло, чому за ним невідступно ходив секретар і чому цей капіталіст посувається так важко у світі ділків, граючи комедію з майже геніальною спритністю і обдурюючи абсолютно всіх. Тепер я із задоволенням спостерігав за ним, заповнений його хвилюванням.

— Хоч я й учений... але, бачте, зазнаю втрат через вас. Маю намір вийти зі спілки.

Він, не спускаючи з мене ласкавих очей, знову погладив мою руку.

— Не зазнаєш втрат, пане Георгідіу... Не втрапиш нічого. Чому думаєш вийти зі спілки?.. Зрештою, якщо доведеться закрити завод, спробуємо взятися за іншу справу. Побачимо, може, тоді пощастить. Правда, я мрію про інше. Коли напишеш книжку, даси мені її видрукувати. Хочу видавати твої книжки.

Через два дні після цієї розмови ми зібралися в дядька Нає на нараду, бо конфіскація міді німецькими властями створила загрозу існуванню заводу. Та з Нає Георгідіу навіть не вдалося поговорити. Він сидів біля сина і сам здавався хворим. Блідий, змарнілий, з сумними очима, нервовий.

Нікушор без кровинки в обличчі, наче збіліла маска на білій подушці, час від часу в гарячці ворухив головою, тоді батько весь здригався:

— Любий, скажи, що з тобою? Що тобі болить? Вип'єш крапельку лимонаду?

Вдячний хлопець довго й сумно дивився на нього, силкувався щось вимовити спаленими вустами, але не міг. Тоді він заплющував очі й лише кволо хитав головою.

Нає Георгідіу наче підмінили. Він став мовчазний, не сипав більше дотепами, розчулювався до сліз, коли ми цікавилися здоров'ям хворого сина, слухав, затамувавши подих, наші безглузді поради, потім відповідав, що вже це пробував або що лікар цього не дозволяє.

Останнім часом дехто з письменників висловлює думку, що немає людей лише добрих або лише поганих, бо тільки в мелодрамах зустрічаються такі персонажі. І тут дійшли до мішанини моральних рис, в якій свавілля і випадок відіграють основну роль. Такий письменник був би схильний вбачати в розпачливому стражданні Нає Георгідіу його доброту і доказ того, що в нього ще збереглася душа. А насправді все це було тільки страхом батька втратити спадкоємця, а не виявом якоїсь особливої моралі.

Цю доброту з чисто психологічного боку можна пояснити так, що всі люди довкола нас сприймаються нами настільки, наскільки нам відомі їхні бажання, достоїнства, сподівання, вчинки й поведінка протягом усього життя. А оскільки найобмеженіші з батьків нікого, крім своїх дітей (бачили, як виростали), не знають як індивідів, то, може, саме тому й люблять тільки їх. Справжня доброта неможлива без розуму й фантазії.

Існують, зрештою, жести і вчинки удаваної прихильності, що є нічим іншим, як виявом прихованої злоби. Є навіть доброта, цілком схожа на справжню, мов бджола на осу, та насправді вони зовсім різні. Коли селяни в східному краю з глечиками води та хлібом зустрічають каторжників, то дехто, говорячи про красу селянської душі, вбачає в цьому незаперечний вияв доброти й людяності. Також високо оцінюється і почуття ненависті, яке селяни, стоячи біля своїх воріт, виявляють до безсердечних конвоїрів каторжан. Але якщо станеться так, що тієї ж доби вночі десь у стайні селяни зловлять конокрада, то гуртом накинуться на нього і без жалю розшматують його. Убита жінка, розчавлене солдатами дитя для них з іншого світу, здалека, а кінь — сільський, їхній.

Іншою, хоч теж робленою, буває доброта люб'язних і поблажливих, значної більшості вбогих людей, щедрих гульвіс, меланхолійних поетів, романтичних романістів, сентиментальних читачів. Бо ж сентименталізм — мало позитивна риса, він наближається до зіпсованості (якщо така є) з погляду моралі. Крім совісті, все інше — тваринні інстинкти. Існує на світі безліч людей, які в радості, в гніві, в посмішках, у своїх пристрастях, у політиці, у великодушності, в любові, в своїй поблажливості і ніжності — лише тварини.

Спочатку ми якийсь час сиділи в кімнаті хворого, кидючи на нього співчутливі погляди, а тоді вийшли і стали чекати дядька в його кабінеті. Прийшов він, аж коли син задрімав. Розмова була довга, з сумними докорами. Нає Георгідіу виглядав якимсь пом'ятим, зовсім не таким, яким ми звикли його бачити при обговоренні справ. Говорив, наче випрошував у нас співчуття. Коли, здавалось, не можна було вже знайти ніякого виходу із скрутного становища, так ніби між іншим Лумінерару кинув, що в Галаці бачив склад з мідним і залізним брухтом.

— А чи не могли б ми, любі мої, купити те звалище? Любий Лумінерару... і ти, Штефане, братику, що скажете? В Галаці, кажеш, так? Там у мене є приятель, адвокат... Васіле Стенеску. Живе на вулиці Панській, 26-біс... Пошліть йому від мого імені телеграму, нехай поцікавиться тим звалищем. Думаю, що то власність держави. Якщо відповідь буде ствердна, ти, Штефане, завтра підеш до міністра і візьмеш дозвіл на закупку. Заберемо за півціни.

У бричці Лумінерару сидить замислений і, мов крізь сон, запитує, чого це юрмиться народ перед будинком міністерства оборони. Потім, наче забувши про все на світі, навіть те, як прислуговував Нає Георгідіу, розчулений мовить стиха:

— Сердечна людина, пане... Бачиш, який нещасний.

Нає Георгідіу і справді був невпізнаний. Тільки наступного дня, коли з Галаца надійшла відповідь, знову став на якусь мить таким, яким звикли його завжди бачити. Звелів мені негайно іти до міністерства і просити дозволу.

Я обійшов кілька прийомних, переповнених різними людьми... Товклися там сухорляві дідусі й молоді жінки, товсті дами й поважні пани. Одні бундючно сиділи в кріслах, інші — на стільцях, більшість чекала стоячи. Я сказав одному з секретарів, що хочу зайти до міністра, а він дуже люб'язно й ввічливо попросив мене почекати. Цей різноликий натовп все ж мав у собі якусь спільність. Збуджене чекання, що викликає нервові тики, якась гарчкковість у засмучених поглядах — все спонукало думати, що сидиш у чекальні не міністра, а знаменитого лікаря нервових хвороб. Коли відчинялися двері й виходив з кабінету прохач, всі враз схоплювалися, та начальник відділу подавав знак лише комусь одному. Огрядний пан з бородою клинцем просидів у міністра більше години. Він наче забув про інших, що сиділи в приймальні. Вони тим часом нервували, куйовдили собі на голові волосся, пересідали з одного стільця на другий, дехто щось питав у начальника відділу, інші розглядали карту або читали численні повідомлення на стінах. Я був певен, що, коли огрядний пан з бородою клинцем вийде, його лінчують. Та цього не сталося. Через якийсь час прийшов ще один, високий і елегантний. Він назвав своє прізвище начальника відділу і пояснив, що поспішає. Його пропустили відразу. Я подумав, що як би мені не було сутужно, але я ніколи б не виявив такої нахабності, — зайти без черги, коли на прийом чекає стільки людей. Так я просидів до другої години, пропустивши поперед себе багатьох, хто прийшов пізніше за мене. Страшенно дивувало те, що там, за дверима, перебуває людина, яка може допускати таке неподобство в своїй приймальні. Згодом я дізнався, що деякі міністри навмисне збирають стільки нещасних у своїх приймальнях, аби підкреслити, що вони неабияке цабе. Вони й відкладають прийом на невизначений час,

як і деякі лікарі, що хочуть, аби людям здавалося, ніби в них численна клієнтура. Їм приємно, коли збирається якнайбільше народу і, вже виходячи з автомобіля і йдучи на службу, запитують себе подумки, чи зараз багато жде люду в їхній чекальні. Коли я розповів дядькові, що не зміг потрапити до міністра, він страшенно здивувався.

— Як, добродію, ти сидів там до другої години й чекав? І не сказав секретареві, хто ти такий? Це неподобство! Котра година? Пів на десяту. Негайно йди до міністра додому.

— Тепер? До міністра додому? — спитав я і посміхнувся, подумавши, що він жартує.

— Зараз же йди! — гнівно й роздратовано викрикнув дядько.

— Як же це йти? Може, він вечеряє... Хіба так можна?

— Яка там вечеря, добродію? У мене дитина хвора, а то сам пішов би... Стривай, я йому подзвоню.

Він і справді подзвонив, і міністр сказав, щоб я негайно прийшов до нього. І там чекали люди, але зовсім не так, як у міністерстві. Тут ніхто не квапився. Сиділи у вестибюлі й вітальні, де тьмяно горіли, наче лампадки, лампочки і ледь освітлювали численні, але звичайні меблі та портрети й фотографії на стінах, стиха говорили про політику, розповідали анекдоти. Тут були, як я збагнув, депутати, журналісти, важливі ділові люди. Говорили й про війну, але менше. Коли я вернувся з дозволом, уже була майже дванадцята.

Побачивши документ, Нає Георгідію задумливо оглянув підпис, покурив і рвучко кинув у латунну попільницю недопалок. Тоді підійшов до телефону, попросив викликати абонента. Він аж не міг усідіти в глибокому шкіряному кріслі, тому говорив стоячи. Двері в кабінеті дядька дзеркальні, з маленьких квадратів-дзеркалец у рамках; будинок, очевидно, поставив якийсь вискочка, а дядько купив його пізніше собі. І ось я зараз бачив двох дядьків: одного, що стояв переді мною, незграбного, лютого, самовпевненого й завзятого, і другого — віддзеркаленого, роздробленого люстерками на численні відображення, пошматовані й безформні, блискучі й рухливі. Дядько ніяк не міг додзвонитися і обернувся до мене, спритний, хоча широкий піджак висів на ньому, мов на опудалі.

— А тепер іди до генерального секретаря Васіле Марінеску і скажи, що я прошу його, хай за всяку ціну оформить завтра цей документ.

— Але ж завтра неділя, дядьку, у міністерстві не працюють.

— Мовчи! Я знаю, що кажу. Не вчи мене. У понеділок о дев'ятій ми повинні мати все оформлене.

— Не бачу, як можна це зробити... Зараз? Адже скоро північ.

— Північ? Саме в цей час, хлопче, в нас вирішуються найважливіші справи... Удень до міністерства приходять лише невдахи й чекають там, щоб випросити кілька десятків леїв допомоги,— пояснив і скривив товсті губи, немов збирався сплюнути.— Не можна гаяти й хвилини. А що, коли й інші дізнаються про склад? Гай, гай, хлопче, а ти гадаєш, як заробляється на хліб насущний на рунській землі?

Мені не вперше доводилося це чути, він не був єдиним хто так говорив. Від того, що так часто повторювали цю думку, у мене починало складатися враження, безперечно помилкове, що в моїй країні хліб — найвища мета для кожного і еталон для виміру всіх духовних цінностей. «Хочу і я їсти хліб» (і більш нічого). «Ів хліб у моєму домі». «Дай і йому хліба». Ці вислови, здається, говорять самі за себе. Ідеал кожного, здається, замикається в тому, щоб заробити якнайбільше хліба, свій успіх у житті він оцінює кількістю хлібин, які має в своєму розпорядженні. А максимальний вияв альтруїзму в задоволенні «дати й іншому хліба», але небагато, бо «стане зухвалим». Край пшениці й хронічного голоду в минулому жив і тепер з невідступною думкою про хліб, вона заступала будь-які інші вияви свідомості, будь-які інші трагедії в житті. Тут весь драматизм пов'язаний із боротьбою за існування, бо життя, як і на Заході, для посередніх людей та негідників значно легше, ніж для заслужених людей і тих, хто хоче залишитися чесним. Воно для останніх страшенно важке, гірше, ніж будь-де на світі. А якось уже в інших обставинах я почув таке, що ще більше підтверджувало це помилкове враження: під час наукової полеміки замість обгрунтованої відповіді своєму колезі один місцевий науковець пригрозив, що «примусить його здатися за допомогою голоду», і так повернув справу, що врешті таки здійснив погрозу.

Життя в такому суспільстві було жахливим. На щастя, наші співвітчизники, а здається, справедливо сказати і про всіх жителів Сходу, сповідують вульгарний і жорстокий сенсуалізм. Те, чого не можна взяти по-доброму, згідно закону, дуже легко дістається через жінок, не коханих, а бажаних. Те, чого університетський професор не може добитися, довго ждучи принизливих аудієнцій, актриса одержує після хвилинної телефонної розмови. Досягають свого і ті впливові особи, які живуть за принципом: «Do ut des», тобто: дай мені, коли хочеш, щоб і я тобі дав. Отак як мій дядько, який, утративши віру в мене, спробував ще раз подзвонити. Тепер йому вдалося викликати бажаний номер.

— Квартира пана генерального секретаря Васіле Марінеску? Так? Так, так, це я... Дорогий братику, ось що я тебе попрошу. Я одержав для нашого заводу дозвіл на мідний брухт з Галаца... Спасибі... Дякую... Однак ще раз прошу... Ти чудовий хлопець. Браво... Треба, щоб уже завтра були оформлені документи. Так, вони мені потрібні на понеділок... Любий братику, ласкаво прошу... Ну й що ж такого? Виклич когось... Є ж у вас секретар Мішою чи біс знає, як там його звать, виклич його... Десять хвилин — і документи будуть готові... Нічого, не турбуйся, знайдемо його адресу. Немає ніякого значення. Поставиш сьогоднішню дату, зареєструєш останнім у вихідній книзі, підпишеш особисто завтра. Сподіваюсь, ти мені не відмовиш... Давай, давай... Є в мене людина, що все зробить... Тільки дай мені дозвіл... Гаразд... Браво... Дякую... Так... Цілую ручку пані... Коли вже ви завітаєте?..

Дядько повісив трубку і переможно подивився на мене. Його зеленкуваті з червоними прожилками очі заблищали, змарніле широке обличчя, здавалося, зсунулось до рота, на устах у нього грала задоволена посмішка.

Цей випадок спочатку здивував мене, а потім навіть на невеселі роздуми. Мене вражав той разючий контраст між байдужим спокоєм цього чоловіка в ставленні до долі суспільства (найближче майбутнє країни не викликало в нього й тіні тривоги, його поблажливість до провин проти держави була надто великою, і він навіть не думав вживати якісь заходи проти цього, хоча був політичним діячем і мав про це дбати) і постійною турботою за свої власні справи. Він ставився до всіх з підозрою, не вірив у загальники, а вираховував до дрібниць прибутки і щоразу, боячись можливої невдачі, був готовий, як звір,

нешадно нищити все, що стане йому найменшою перешкодою. Не знаю, чи маю з цього робити висновок, що душевно багаті люди є явною протилежністю до таких, як дядько Нає. Ті люди завжди клопочуться про долю довіреної їм громади і почувають себе винними, коли не оправдують того довір'я; немилосердні, але оптимісти, байдужі і можуть прощати тоді, коли йдеться про їхні особисті інтереси. Розуміли б це деякі наші письменники, тоді б менше у них було страху перед дійсністю і не показували б вони одних людей у надто чорних тонах, а інших у надто рожевих. Безперечно, люди бувають і добрими і злими, але треба вияснити, за яких обставин. Три нулі, написані перед якоюсь цифрою чи після неї, не означають одне й те ж.

А мені нічого не залишалось, як знову йти до міністерства. У приймальнях, здається, сиділи ті самі відвідувачі, що й напередодні. Начальник відділу генерального секретаря пішов зі мною й попросив, щоб мене прийняли якнайшвидше. Як мені все це було бридко. Здавалось, наче на мені горіла шкіра. Безперечно, я надміру гордий, але, звичайно, лише як людина. Як соціальний тип почуваю себе незручно навіть тоді, коли хтось вітає мене надто ввічливо, хай це буде навіть слуга. Мене долає неспокій, стаю несміливим, а це дуже заважає. Через це міг би нарікати, що одні поводяться зі мною надто фамільярно, а інші геть не поважають.

Тут Нає Георгідіу, звичайно, має рацію.

А в понеділок з Галаца надійшло повідомлення про те, що якийсь місцевий житель хоче купити склад з брухтом за значно вищу ціну, ніж дає наш завод, та виявилось уже пізно, документи були оформлені.

Через тиждень після цього, перед великоднем, я, незважаючи на протести дружини, забрав внесену суму і вийшов зі спілки.

ЗНОВУ ФІЛОСОФІЯ

Я почував якусь внутрішню роздвоєність коли на мене спрямовували свій вплив люди, що завжди намагались показати свою зверхність, зарозумілість, створювалось таке відчуття, наче ти потрапив у руки лікаря, який застосовує на тобі різні препарати і робить експерименти, не пояснюючи, чого він хоче, хоча

вимагає, не маючи на це ніякого права ані довір'я. Взагалі, мені дуже важко йти впритул у когось за спиною і точно ступати в сліди.

А тут у цей час мене захопило навчання в університеті, і, зрозуміло, саме тепер до мене прийшов чи не найбільший успіх у житті. В другій половині квітня я читав на семінарському занятті реферат, що розрісся в справжню лекцію про «Критику практичного розуму» Канта. Наш професор був дуже серйозний і вимогливий. Він викликав студента, що мав виступати з рефератом, залишив його за кафедрою, а сам сідав між слухачами. Я на відміну від моїх колег не став читати своєї роботи, а годину говорив на задану тему, тримаючи перед собою клаптик паперу з нотатками. Це було новиною, так до мене ще ніхто не виступав.

Звичайно, в надміру догматичній «Критиці практичного розуму» значно менше важких для розуміння місць, ніж у «Критиці чистого розуму», та, незважаючи на це і маючи на увазі слухачів, а не професора, я в рефераті старався уникнути метафізичних труднощів. Після лекції моя дружина до самого вечора була серйозна й мовчазна. Очевидно, їй те, що професор з такою стриманою шанобливістю віднісся до мене, і що я годину стояв за кафедрою й на мене дивився цілий зал, де сиділо кілька вродливих, не знайомих нам студенток, мабуть, з іншого факультету, і приховано-заздрісливі вітання моїх товаришів, і юрба дівчат, в оточенні яких опинився я після семінару,— все це налякало її.

Потім ми з нею робили якісь покупки в місті. Вона йшла, спираючись на мою руку, тепла, замислена. Я почував себе втомленим, хотілося відпочити й заспокоїтися. Тому після обіду ми зробили прогулянку на бричці по шосе за віллу Миновича. Під час прогулянки розмовляли мало, здавалось, Ела була чимось заклопотана. Тільки коли вдома лягла на низьке й широке ліжко, скрутившись за звичкою клубочком між білими подушками, ніби сама до себе буркнула:

— Ох, ще ця мені філософія!

Мовила вона ці слова з досадою, як могла б сказати: «Ох, ця мені сукня!» чи «Ох, цей мені черевичок!», коли те чи інше тиснуло її.

— Чим же, мила моя, завинила перед тобою філософія?

— Нічого не розумію... нічого! — І її великі блакитні очі потемніли від злості.

— Як? Після двох років слухання лекцій з філософії, ти збагнула, що нічого не розумієш?

— Дай мені спокій! Ніколи я нічого не розуміла. Якого біса хочуть усі ці філософи?

— Щоб ти їх любила, і, думаю, більше нічого. Така погана дівчина, як ти...

— Слухай, я зараз цілком серйозно питаю. Поясни, дуже тебе прошу.

— Ну, коли так, моя мила, то ти дійсно хочеш знати, чого хочуть філософи?

Серед великих квадратних подушок у накрохмалених наволочках з голландського полотна її біле тіло при світлі лампи здавалося ще білішим.

— Уже розійшовся синець на коліні, що ти собі набила вчора об стілець? — спитав я, наміряючись подивитися.

Вона сердито накрила ноги.

— Не грайся, а відповідай, що я тебе питаю.

— Ти, голубко, й справді прагнеш дізнатися, чого хочуть філософи?

— Так,— мовила серйозно, наче те дитя, яке вимагає дістати місяць з неба чи жар-птицю.

— Я й сам не знаю...

— Як це не знаєш? Чого ж виступаєш в університеті?

— А що мені робити? Балакаю так собі...

— Чому ж люди кажуть, що ти знаєш?

— Хто верзе такі нісенітниці?

— Не дратуй мене, краще скажи, що не хочеш, і все,— і блакить у її очах знову потемніла, волога нижня губа невдоволено віддулась.

Сиділа насуплена і по-дитячому зваблива, мов туркеня, і мені страшенно захотілося її поцілувати.

— Мила дівчино, їй-богу, я мало що знаю.

— То кажи, що знаєш... Що ти мав на увазі сьогодні під «метафізичним неспокоєм»?

— Метафізичним неспокоєм? — перепитав я і пильно заглянув у її очі.— Метафізичний неспокій — це дивитися жінці в її прекрасні очі.

— Е, ні...

— ...Відчувати, що світ безмежний, що ми надто малі, що краса не без плям і вона скороминуща, що справедливості не можна досягти, що ніколи не можна осяг-

нути правду. Доводиться тільки сумувати з цього приводу... любити квіти і посміхатися, коли бачиш таких, як Нає Георгідіу, якому байдуже до філософії, він лише дбає про свої справи.

Її довгі вії легенько, з подивом опускаються на блищать очей між ними.

— Не можемо досягнути правди? Як? Справедливості не можна досягти? — повторює вона і якусь мить прислухається до своїх слів. Потім додає: — Краса не без плям і скороминуша?

— Так, мила, правду ніколи не зможемо досягнути... ніколи. Справедливості не можна досягти на світі. А краса не без плям і скороминуша. Як оцей синець на твоєму коліні.

— Ну й злюка ж ти,— бурмоче, обдурена в своїх сподіваннях.

— А два тижні тому ти мала нежить, і ніхто не мав відваги поцілувати тебе, у тебе напух і почервонів ніс. Ба навіть могло бути ще гірше. Скажімо, боронь боже, у тебе міг боліти живіт.

— Ах, цить, не мели дурниць. Краще скажи, що таке філософія?

— Дуже боюся, що коли моє пояснення тобі не сподобається, ти змушиш мовчати й філософію. Ви, жінки...

— Будь ласка, ніякого «ви, жінки». Я є я... я — не «жінки».

Я потягнув її за ніс. Вона одмахнулася, немов від бджоли. І її обличчя знову набрало запитливого виразу.

— Стривай, хай спершу поправлю абажур, щоб світло падало на голову... Не можу розмовляти з тобою, коли не бачу твоїх очей. Тоді мене охоплює «метафізичний неспокій»,— сказав і повернув лампу з великим зеленим абажуром, призначеним для читання ввечері, так, що враз залив дружину світлом. Вона зараз була живою вечірньою радістю.

— Ох, знову починаєш. Мені здалося, що ти стаєш серйознішим,— і підняла за мережені вушка пухову подушечку.

— Філософи, моя люба, як і всі діти, хотіли знати спочатку, хто створив світ?

— А хто ще міг його творити? Бог.

— Так? А ти забула питання: а хто створив бога, дорога?

Вона мовчала здивована, широко розплющивши очі й міцно стуливши губи.

— Так, так. Особливо їм хотілося дізнатися, що станеться з людиною після смерті. Чи існує душа і чи вона смертна? Але незабаром побачили, що не в змозі відповісти на ці питання. Скромні, вони збагнули, що не зможуть пізнати потойбічний світ, тому спробували краще вивчити тутешній світ, тобто той, у якому ми живемо. Майже всі вони неодмінно проповідували й забобонну метафізику, проте більшість з них у найкращих своїх творах запитували себе, що таке світ?

— А чим йому бути? — дивувалася, що філософи ставили перед собою таке просте питання.

— Як? Тобі здається, що на нього дуже легко відповісти?

— Авжеж.

— Мила дружино, від самого початку було видно, що навіть це питання не має чіткої відповіді. Протягом трьох тисяч років, а може, й більше, мислителі шукають відгадки: що таке світ? Що можемо пізнати в ньому? Ті, хто пробував відповісти на це, називаються філософами, а сукупність їхніх відповідей становить філософську систему. Тому в центрі філософії стоїть так звана теорія пізнання. Мотру, наприклад,— професор логіки й теорії пізнання.

Ела, здається, роздратована й розчарована, натягає білу сорочку на круглі й ніжні плечі.

— Гаразд, хіба вивченням світу не займається наука? Навіщо ще й теорія пізнання? — дивується вона, як і всі профани, що філософія займається речами, які їм здаються надмірно простими, бо ніщо не здається простішим, ніж аксіома. Так дивуються учні, які вивчають вищу математику, коли від них вимагають довести, що три помножене на сім дорівнює семи помноженому на три.

— Це зовсім інше, моя любя. Втім, більшість філософів не визнавали можливостей науки.

— Тобто? — невинно запитує Ела.

— Вони твердили, що, крім формального й не належного до реальності, отже, крім математики й пов'язаних з нею геометрії, механіки та фізики, взагалі не можемо нічого точно пізнати. Точно! Розумієш?

— Як це? А медицина?

— Про медицину нічого й говорити. Її принципи суперечать один одному, визначають різні засоби лікування.

Дехто вважає, що протягом двох тисяч років у ній не відбулося прогресу, крім хірургії, яка є чистою технікою. Медицина й сьогодні не в змозі вилікувати нежить, і ти бачила, що я мусив чекати цілих два тижні, щоб тебе поцілувати як слід.

— Ах! — сердиться і б'є мене подушкою по голові.

— Десятки років лікарі рекомендували нервовоховрим холодні душі, а тепер відмовляються від них, вважаючи смертельними, особливо для нервозних, і замінюють їх шотландськими. Більше півстоліття вони радили довго варити їжу, сьогодні рекомендують їсти її майже сирю, щоб зберегти вітаміни. Певний час медицина була за операцію апендициту, згодом відмовилася від неї, рекомендувала інтенсивне лікування, а потім виступала за стимулятори, щоб пізніше відкинути і їх. Нещодавно я читав, що якийсь лікар вважає, ніби треба пити брудну річкову воду, бо в ній є бактерії, необхідні організмові. Виходить, він проти фільтрування. Здається, деякі медики виступають навіть проти провітрювання спальні, щоб не витрачався кисень під час сну, щоб, таким чином, спочинок був глибоким, і як доказ наводять те, що птахи сплять, засунувши дзьоб під крило. Колись була теорія, за якою ми ніби перетравлюємо більше ногами, ніж шлунком, а тепер дехто, замість прогулянки, рекомендує спокійний післяобідній сон, як це водиться в тварин, котрі завжди відпочивають, наївшись. Туберкульозним приписували міцне гірське повітря, а після того, як у горах померли сотні, тисячі хворих, їх спустили нижче. Між іншим, немало вчених задумується, чи не є найстрашніша з хвороб рак — наслідком надмірного вживання медикаментів. Вони доводять, що ми нічого не виграємо від ліків, бо після тимчасового покращення недуга мучить ще гірше. Помічено, до речі, що люди, які не визнають медицини, здоровші і живуть значно довше, ніж ті, що через найменшу дрібницю біжать до лікарів. Це для прикладу. Так з усім... Про історію нічого й казати. Бачила, як збиткується з неї Анатоль Франс. Однак філософи звертають увагу не тільки на медицину, а й на все, що може бути предметом вивчення. Ми нічого не можемо пізнати по-справжньому.

— Все одно не розумію. Чому не можемо пізнати?

— Стривай, тоді скажи таке. Через що ми пізнаємо світ?

— Через відчуття...

— Дуже добре. Але ж відчуття обманливі:

І вухо набреше, і око обманить...

Що вік один зводить, те другий скида.

Колір не належить речам, а... нашому окові. Дальтоніки бачать зелене замість червоного. Якби ми всі були дальтоніками, то всі червоні речі були б для нас зеленими. Око може хворіти на галюцинації. Вухо теж обманює: іноді нам здається, ніби хтось нас гукає. Дотик обманює, як і внутрішнє чуття. Ті, кому ампутували ногу, іноді скаржаться, ніби болить ніготь на пальці ноги. Речі не мають нічого свого: ні форми, ні кольору, ні звуку. Втім, хіба ти не знаєш, як під час сну нас обманюють чуття? Живеш уві сні, мов у житті. Сонце тебе палить, трава волога, лід холодний, бачиш те, про що ніколи не думав, загрибаєш безліч золота. Навіть думаєш, що це сон, для певності обмацуєш себе, а все одно здається, що це дійсність. Справжній мислитель знає, що чуттям довіряти не можна. Все відносне. Твій носик здається чудовим поруч з носом кирпатой дівчини.

— Не глузуй! — і погрозово показує свої білі зуби, з яких два передніх, трохи ширших, виблискують з-під верхньої червоної губки, мов дві маленькі звабливі пелюстки квітки черешні.

— Хто б міг подумати, що жовтогарячий колір твого волосся — це наслідок чаю? Усіх обманює.

— Ах! — і почала сердито штовхати мене ногами й бити кулаками, показуючи мені пасма золотистого волосся на маківці. — Дивись, дивись...

— Годі, мила моя, бо не розказуватиму про філософію!

— Ти ж верзеш нісенітниці!

— Які нісенітниці? Хіба це нісенітниця? Якщо не слухаєш уважно, бідна твоя жовтогаряча голівонька. — Коли вона трохи заспокоїлася, я вів далі: — Ти іноді запевняєш, що любиш мене. І я мушу вірити, хоча знаю: це щось дуже відносне... А хто його знає?

Ела глянула на мене великими очима розгніваної дитини.

— Ти ж сказав, що зараз тільки філософствуєш.

— А що? Думаєш, це не філософія? Знати, кохаєш ти мене чи ні?

Тепер у мене викликає сумну посмішку та безтурботність, з якою я тоді жартома кинув ці слова, не думаючи, який глибокий смисл матимуть вони для мене згодом, якою приголомшливою, нерозв'язною проблемою стануть вони переді мною, скільки разів без кінця повторюватиму їх. Так безтурботно жартують, нічого не знаючи, пасажири в поїзді, що рушив колією, якою йому назустріч мчиться інший.

— Я тебе зовсім не люблю. Говори далі.

— Невже, спитали себе філософи, в навколишньому світі немає нічого абсолютного, нічого, що витримало б будь-який аналіз? І кожен запропонував щось своє, створив свою систему. Перші грецькі філософи залишили після себе до певної міри досить прості теорії. Фалес з Мілета у своїх пошуках додумався, що основа всього сущого, абсолют — це вода. Геракліт, який визнавав тільки рух і перетворення, навпаки, вважав вогонь, вічно живий вогонь сутністю, абсолютном. Одні, що жили ще раніше, вважали першоосновою землю, інші — повітря. По суті, всі вони при цьому мали на увазі те, що сучасна наука розуміє під словом енергія, яка, перетворюючись у будь-що, творить сущий світ. Отже, античні грецькі філософи були фізиками. І хорошими математиками. Піфагор, наприклад, твердив, що кількість — єдина реальність у світі. Бо зовнішність оманлива, а число ніколи не обманює. Якщо до трьох додати чотири, завжди буде сім. Ще інші говорили, що абсолют — це рух. Зенон Єлейський це заперечував. Однак дамо спокій тим давнім філософам. Всі вони в чомусь мають рацію, проте всі щось гіперболізують.

— Почекай, я нічого не розумію.

— Завжди не розумієш.— Я посміхнувся і додав: — Філософа й не треба розуміти, бо це неможливо. До речі, протягом трьох тисяч років усі філософи заявляли, що не розуміють одні одних. І коли вони вже не можуть порозумітися між собою, то як можеш зрозуміти їх ти? Отака...— і глянув на неї з удаваною зневагою.

Вона слухала дуже уважно, ні на що не звертаючи уваги.

— Невже й твій професор їх не розуміє?

— І він, і ніхто. Філософська система — це гарна система або ніщо. Не забувай, він великий знавець історії філософії. Історик запам'ятовує. Він викладає підряд усі системи, але не пояснює їх. Бо взагалі ці системи —

чудові шедеври з логіки і методу пізнання. Проте збагнеш їх тільки тоді, коли визнаєш їх вихідну точку, тобто саме ту, яка вважається, звичайно, незрозумілою. Філософи та божевільні — найбільші прихильники логіки. Якщо погодишся з божевільним, що він скляний, тоді все гаразд. Бережеться, щоб не вдаритися і не розбитися, завзято миється, щоб завжди бути прозорим, щодня зважується, має надію, що стане легким, як повітря, і так далі.

Після перших грецьких філософів виступали софісти, які довели сумнів до апогею. Якщо ніщо не є правдивим, говорили вони, тоді можна стверджувати будь-що. Тільки треба гарно висловитися. Коли «людина — міра речей» і, хоч би як вона старалася, завжди виявляє лише неправду, то вибирає хоч приемну облуду. Як бачиш, софісти — це предки твого улюбленого автора Анатолія Франса, який теж твердить, що будь-яку ідею можна підтримувати, що правди ніколи не пізнаєш і єдине, що нам залишається робити — це шукати гарне й приемне. А замість філософа він віддає перевагу статуетці або ще краще — вродливій, мов статуетка, жіночці. Хоча я не поділяю його переконань, бо в тебе такі погані груди, іноді, дивлячись на тебе, відчуваю, що він у чомусь має рацію.

З досади вона закутується, мов дитя в сповиток, від ніг до підборіддя в атласну ковдру кольору слонової кістки.

— Прекрасно, говори далі.

— Буду розповідати, коли скинеш з себе ковдру.

— Гаразд, але розкажуй... Чуєш? — і мило посміхнулась, як одаліска.

— Розповім, але коротко, бо незабаром почне світати.

Допитливо приглядаюся до неї. Тепер, після півночі, на всій землі під всіяним зірками блакитним безмежжям, здається, не спимо лише я й вона, — ця жінка, яка розкрита лежить на білих подушках в яскравому світлі лампи.

— Нічого, що незабаром світатиме, говори, — заспокоює вона.

— Тоді слухай. Протягом майже двох тисяч років не було видатних філософів, вартих уваги. Після цього з'явився цілий ряд великих філософів, які не прийняли вчення софістів, що твердили, ніби чуття обманюють, тому заперечували все, і почали шукати, чи немає іншого, надійнішого, способу для виявлення істини. І побачили, що

розум — хороший для цього засіб і може допомогти відкрити абсолютні істини. Сократ говорив, що творець світу — божественний розум, що добродетельність — основа всього, абсолют. Платон дійшов висновку, що ідеї незмінні, вічні. Тварина народжується, росте, гине, зникає, а ідея про тварину, про породу живе, весь час у повітрі, в небі. Арістотель вважав діяльність, рух найголовнішим. Хто не рухається, той мертвий, як та картина, що висить на стіні. Дія — це істина. Декарт на перший план висунув сумнів, отже, мислення, і з цього факту виводив існування світу. Спіноза, один з найвидатніших представників раціоналізму, робив висновок, що основа всього «ущого» — це субстанція, тобто бог, і все існуюче не що інше, як видозміни безконечної субстанції. Це справжній пантеїзм. Ніби не бог перебуває у всьому, навпаки — він є всім: квіткою, деревом, горою, людиною, думкою. Лейбніц за допомогою розуму, шляхом міркування, знайшов, що абсолютно істинним є існування активної субстанції, тобто монад, цих самосущих невеличких душ, з яких нібито створений світ. Названі вище філософи — це визначні раціоналісти. Я не назвав багатьох, між ними і представників релігії, як Плотін з Александрії, святий Августин, святий Ансельм, святий Бернар, святий Фома Аквінський та інші. Ти спиш з розплющеними очима чи слухаєш?

Підвелась і сперлася на лікоть.

— Розкажуй далі.

— Отож протягом двох тисяч років ці філософи та їхні учні, перелякані оманливістю чуттів, прагнули пізнати світ розумом або вірою в бога. Однак виникла англійська школа, а ти знаєш, що англійці практичні люди, і почала знову стверджувати, що світ можна пізнати лише за допомогою чуттів. Мислення веде до марнослів'я. Один з цих англійців, Роджер Бекон, а більше ніж через три століття другий, Френсіс Бекон, переконують нас опанувати таємниці природи і вірити тільки тому, що можна перевірити. Вони — батьки сучасної науки. Решта англійських філософів задовольнялися тим, що заперечували роль розуму як джерела пізнання. Джон Локк заперечував те, що стверджувалося дві тисячі років тому. Об'єктивну дійсність, казав він, можна пізнати тільки з допомогою чуттів, досвіду. До досвіду, який з'являється внаслідок чуттєвого споглядання, людська душа схожа на чисту дошку. Єпископ Берклі робить висновок, що зо-

внішній світ — це наші відчуття, що все, чого ми не сприймаємо, не існує. А оскільки пізнання — духовний акт, то дух — першооснова, матерія, таким чином, не існує. Відчуття виникають внаслідок дій абсолютного духа, бога, як душа викликає і переживає сні. Берклі твердить, що життя і матерія — це вияв абсолютного духа і, таким чином, сповідує, правда під іншою формою, колишній скептицизм софістів. Ніщо не існує реально. Все відносне щодо нас і зводиться до законів асоціації ідей. Ні кількість, ні причина — ніщо не існує, крім того, що сприймаємо чуттям, що, розуміється, не має ніякого наукового значення. Англієць Томас Рід, до речі, церковна особа, виступав, проти цієї філософії ілюзій і розповідав при цьому анекдот, що мав тоді великий успіх. «Зустрічаю якое свого доброго приятеля, скажемо, Джона. Він дуже смутний... «Що сталося, любий Джоне?» — «Я страшенно переживаю. Збожеволів мій найстарший син». — «Артур? Ну, не кажіть такого. Це той, який студював філософію в Оксфорді?» — «Так, він. Приїхав на свята додому. Зрозуміло, я приготував розкішний обід і, схвильований, спитав його, чого він навчився там, в університеті...» — «Всього, батьку. Навіть такого, що не можете собі й уявити. Навчився, наприклад, що ніщо не існує реально, що навколїшній світ — це витвір наших відчуттів. Червоний колір цього вина, тату, не існує в дійсності, він витвір мого ока, склянка в руці, стіл з усім, що на ньому, також створені моїми відчуттями, навіть моя рука, ось ця рука, й вона — витвір моїх відчуттів. Все, що оточує мене, створене моїми відчуттями. Зрештою, і ви, батьку, теж витвір моїх відчуттів». Почувши ці слова, я страшенно розгнівався. Розлючений, схопився на ноги і сказав йому: «Слухай, негіднику, коли ти кажеш, ніби вино, і склянка, і стіл витвір твоїх відчуттів... можливо, воно й так, не знаю. Та коли говориш мені, кому добре відомо, хто тебе породив, ніби й я витвір твоїх відчуттів, це вже занадто. Геть з мого дому, іди до своїх філософів».

Ела весело сміється, блискаючи своїми білими зубами.

— Єпископ має рацію... 13.

— Охоче вірю, що ти погоджуєшся з ним. Єпископи завжди жили в згоді із вродливими молодичками. Однак я вже стомився. Зрештою, ми дійшли до Канта, найзначнішого з-поміж усіх. Він помирих раціоналізм, що панував у філософії понад дві тисячі років, — тобто не поми-

рив, а знайшов справжній шлях для пізнання світу,— з науковим емпіризмом англійців. Він сказав: ані розум, ані відчуття, кожне окремо, не можуть виявити абсолютну істину. Коли розум сам, він тиняється повсюди без мети, відчуття ж без нього мертві. Об'єктивну дійсність, що справляє на нас враження, ми не знаємо. Він цю об'єктивність назвав «річ у собі», «Річ у собі» — це об'єктивні речі, яких ніхто не може пізнати. Щоб дійти до нашої свідомості, вони набирають бажаної чуттям форми і організовуються як цього вимагає розум. Коли «річ у собі» хоче ввійти, так би мовити, до замку нашого розуму, вона мусить виконати необхідні формальності, одягнутися в певне вбрання, зберегти звички і приписи. Розум нічого не знає, що діється за мурами його замку, але гарантує порядок і безпеку всередині. Таким чином, за Кантом, світ, який ми бачимо,— це сон кожного з нас, але сон, що розвивається за певними правилами «дому», тобто чуттєвості, суджень і розуму. «Бо сном вічної смерті є життя всього світу...» От, любя, я й розповів про філософію так, щоб її могла зрозуміти і така дурненька, як ти...

Розсердилася, наче кішка, в своєму білому лігві.

— Знову починаєш?

— Даруй, беру свої слова назад. Як велика дурненька.

— Прошу тебе, не дратуй мене... Краще поясни. Якщо світ існує як сон кожної людини, розвивається за певними законами, чому ж усі люди бачать сни за одними і тими ж правилами?

Дивлюся на неї страшенно здивований.

— Йй-богу, ти не така вже й дурненька.

Вона гнівається, хоче зловити мою руку, щоб укусити.

— Йй богу, я не жартую... Про це запитувала себе й решта філософів, коли прочитали Канта... Він сказав, що існує «свідомість взагалі». Але, як видно, цього замало... Якщо тебе задовольняє це твердження, то твоїх собратів по філософії воно не...

Проте я не встиг закінчити фрази, бо мені в голову полетіли обидві пухові подушечки.

— Мила моя, я вже й не знаю, як порозумітися з тобою... Коли кажу...

Владно перебиває мене:

— Цить! Підійди ближче і дай відповідь на одне питання.

Я набираю покірного, робленого виразу й чекаю.

— Що?

— Хто та русява сухорлява дівчина?

— Котра?

— Одна негарна. Після семінару, коли ти розмовляв з професором, кілька хлопців і дівчат говорили про тебе. Вона хвалилася, що знає тебе... Якийсь хлопець також казав, що ти вчився разом з ним у ліцеї.

— Хто?

— Як це хто? Русява невродлива дівчина. Сиділа на п'ятій лаві скраю.

Я нічого не знаю, проте кажу наугад:

— Котра? Ота, що сиділа скраю? А-а-а! Русява... з гарним ротом?

Ела скривила губи.

— Де там! Була розмальована, мов опудало.

Я зрозумів і впевнено продовжую гру:

— А-а-а, згадав. То моя колишня коханка.

Якусь мить дивиться на мене здивовано, високо піднявши брови.

— Негіднику! — шипить і накидається на мене з кулаками.

— Так, так... гарна дівчина... який у неї рот...

Зіштовхнула мене з ліжка ногами, і я, щоб не впасти, мусив устати.

— А як вона цілувала, жадібно, до забуття...

— Замовкни... чуєш, замовкни! — гнівно кричить на мене.

А я серед спальні казав і далі хвальковито:

— Пристрасно... Вона вміла цілувати не так, як ти...

Ела стає на коліна серед ліжка, шпурляє в мене подушками і повторює:

— Не хочу слухати! Це мене не цікавить! Вона потворна.

— А як обіймала... Руки в неї, мов рятувальні круги.

Дружина хоче взяти з нічного столика книжку й кинути в мене, але я випереджаю її, хапаю в обійми і валю на ліжко. Її уста були в моїй волі, тому що я стояв над нею на колінах, права ж рука була цілком вільна. Однак я не цілував. Тільки наближав свої губи до її вуст і чекав. Смикалася, намагаючись ударити, але намарно. Іронічно питав її:

— Більше не захочеш кидати книжками в людей? Ще сердишся?

Мовчала, не хотіла розмовляти і, розгнівана, здавалось, погрожувала, що коли вирветься з моїх рук, то мені

буде горе. Випустив її зненацька з рук і стрибнув аж на середину спальні, наче злякавшись гадюки.

Гнівна і люта, швидко підвелася на коліна і жбурнула в мене книжкою. Я ледве встиг відхилитися. Потім у мій бік з нічного столика полетів одеколон і звалив за мою спиною з етажерки вазу з квітами, що, упавши на підлогу, розбилася.

Якби була вцілила в мене, не знаю, які були б наслідки. Могла б геть розквасити обличчя чи навіть убити. В її гніві, безперечно, був якийсь пароксизм, хвиля божевілля, бо ж своєю несамовитістю нагадувала хижака з джунглів. Ніколи так сильно не любив її, як у хвилини цього шаленства, хоч могла мене навіть і вбити. Такого шаленого вияву почуттів, ніби ти граєшся з розлюченою пантерою, ніколи не зустрічав у жодної жінки. Я знову схопив її в обійми, і коли вона відчула мої теплі губи, вся ослабла, зм'якла, як ганчірка, обняла своєю рукою мене за шию і не відривалася від моїх вуст. Я дивився на її жалісливі очі, які цілі ночі підряд не спали, коли сиділа біля ліжка недужої подруги, на бліді руки, що вносили з кімнати хворої миску з брудом, на ту саму руку, яка переписувала для тітки десятки й сотні сторінок. Вона враз розпашілася й почала лепетати мені на вухо бентежно й ніжно різні слова...

Якось пополудні ми з Елою прогулювалися проспектом і зустріли Анішоару, одну з моїх двоюрідних сестер, одружену з поміщиком, що мав маєток поблизу Чульниці. Це були перші дні травня. Бруньки вже розпускалися маленькими листочками, але більшість гілок на деревах ще були чорні. Весна виманювала людей на сонце, немов ящірок... Алеї вже висохли. Сонце заливало все довкруг яскравим світлом. Анішоара звеліла водієві їхати на площу, а сама, вродлива, струнка й чорнява, повільно наближалася алеєю до нас.

Коли наша сім'я була бідна, то ця кузина рідко з нами бачилася. Крім маєтку, вона мала розкішний будинок у Бухаресті, жила на широку ногу, належала до вищого світу. Анішоара була однією з найелегантніших жінок столиці. Побачивши її на вулиці чи в театрі, всі одразу питали, хто вона така. Мала ніжне, біле, наче з фарфору, обличчя, великі чорні, мов мигдалини, очі, тонкі, підмальовані, трошки зведені до скронь брови. Ніс стирчав досить високо над ротом, але з'єднувався з ним ніжним,

ледь помітним рівчачком і був таким же витонченим і гарно виліпленим, як і уста і взагалі все обличчя, надаючи Анішоарі трохи гордовитого вигляду. Проте родимка, що чорніла зліва над темно-червоним ротом, немов спонукала до певної розв'язності. Незважаючи на підкреслену твердість рис, вона була надто ніжна, бліда, наче квітка, що виросла в темряві. Може, через недоспані ночі чи через хворобу.

Анішоара наче вперше побачила мою дружину:

— Йй-богу, вона чарівна... Глянь лишень яка гарненька. Хіба ні? Йй-богу...— Ела була щаслива й посміхалася, мов школярка, задоволена, що подобається такій вибагливій жінці. Між собою жінки дуже чутливі до вияву такої уваги.

Відтоді ми подружили з нею, ходили в гості до неї, вона до нас. А коли після закінчення весняних робіт до міста приїхав Йоргу, Анішоарин чоловік, то зустрічалися з ними майже щодня. У нашому житті відбулася швидка переміна. Ми стали світськими людьми. Банкети в знайомих, гостювання в маєтках поміщиків-приятелів, нічні ресторани та літні парки, танці — ось чим ми займалися щодня. В травні відбулося кілька захоплюючих боїв квітами на шосе, недалеко від іподрому, в яких, певна річ, узяли участь і ми на автомашині Анішоари, заквітчаній бузком, трояндами і гвоздиками. Щоразу такі навіязані мені розваги вимучували мене, наче болючі лікарські процедури. Зате моя дружина відкрила в цьому марнотратстві на розкоші нові свої можливості, як буває раптом виявляють непідозрювані досі таланти, хоч раніше були різні нагоди виявити їх. Пошити нову сукню, купити гарні черевички, модний капелюшок, дати обід для гостей, які іншим здавалися звичайними людьми, страшенно тішило Елу.

Про дружбу з колишніми приятелями вже не могло бути й мови. І не тільки тому, що вони не могли так пишном одягатися, як вимагалось для тих розважальних закладів, куди ми тепер ходили, а й тому, що не було у них грошей. Якщо раніше ми ходили з ними в ресторани, то, звичайно, завжди я оплачував рахунок, а тепер не зміг би цього зробити: надто високі були ціни. А втім, такі розходження — звичайна річ у житті. Одні піднімаються вище, інші, незважаючи на щедрість душі, залишаються на нижчому суспільному щаблі.

Водночас Ела почала прискіпливо займатися і моїм одягом. Я знав, що в університеті мене вважають досить симпатичним студентом. Я був високий і стрункий. Однак про свою зовнішність зовсім не дбав. Шив собі один костюм і ходив у ньому, поки той не зношувався, після чого замовляв другий. Нову краватку теж купував лише тоді, коли попередню треба було вже викидати. Ясно, що й черевики ремонтував доти, доки шевцеві це вдавалося. Особливо не задумувався, коли купував речі на себе, брав те, що, на мою думку, було мені до лиця. Спершу дружина лише прасувала мені костюм, поправляла вузол краватки і не забувала щодня класти у верхню кишеню піджака свіжу хусточку. Потім купила три нових краватки і півдюжини тонких носовичків з голландського полотна. Її страшенно дратувала моя байдужість до одягу. Правда, якось пополудні я й сам помітив різницю між мною і танцюристами, які приходили до Анішоари. Вперше збагнув, що сорочку не можна одягати й на третій день. Бачив, що манжети моєї сорочки надто широкі, з вигнутими назовні кінчиками. Тим часом у франтуватого гостя кухні, на якого я звернув увагу, вони були добре випрасувані, міцно обхоплювали його руки, мов шовкові наручники. Мої черевики мали злегка задерті догори носачи, його ж були рівні і наче нові. Виглядав, ніби щойно постригся, чуб мав зачесаний, прилизаний. Здавалося, він набагато чистіший і охайніший за мене, хоча я купався у ванній кожного дня. Трохи згодом моя дружина з деяким збентеженням порадила мені:

— Було б непогано, якби ти сьогодні чи завтра замовив собі два нових костюми. Одяг, коли його носити по черзі, краще зберігається. Йй-богу, Штефане.— І додала: — Більше не носи книжок у кишенях.

— Мила, я не проти, але мені шкода часу на примірки...

— Байдуже. Слухай, незабаром настане літо. Замов собі хоч три шовкових сорочки. А краще з півдюжини...

Я зрозумів, що подумки вона порівнює мене з іншими чоловіками. І тут я програвав, а вона мучилася цим. Знав, що це не єдина моя вада. Здається, сноби, якими вона тепер захоплювалася, мали свій власний стиль, у мене його не було. Я помітив, що, захоплена новим життям, моя жінка з кожним днем все більше віддаляється від мене.

Незабаром моє життя стало суцільною мукою. Бо я вже не міг без неї існувати. Наче та армія, що ринулася в наступ у певному напрямку, я вже не міг змінити свого вибору. Всі мої плани, всі радощі в майбутньому були пов'язані тільки з нею.

Вечеряючи опівночі в літньому ресторані, я не слухав свого сусіда чи сусідку за столом, а нашорошував вуха, щоб почути хоч кілька слів з розмови, яку вела Ела з елегантним паном, що сидів поруч неї. Зовсім покинув читати книжки. Залишив навчання в університеті. Одного дня знайшов на її столі невідісланого листа до якогось пана з Берлада. Почуваючи огиду до самого себе, швидко розпечатав і прочитав: «Пане Костіке, Вам треба приїхати до столиці. Та це коштує гроші. Пан депутат порадив мені звернутися з Вашою справою до юриста. Отже, доведеться трохи почекати. Не прогнівайтесь, що надіслала сто вісімдесят леїв. Це місячна пенсія. Я з Вас і пані Софійки душу витрясу, коли не повернете мені їх назад...»

Буваючи в Анішоари, ми познайомилися з паном Григоріаде, адвокатом без практики, чудовим танцюристом. Він мав великий авторитет у жінок, навіть найвідоміших танцівниць, бо навчав їх танго, дуже модного тоді танцю. Дивно було дивитися, як вони, вродливі й гарячі, створені лише для обіймів, покійно виконували всі рухи, яких він їх навчав, терпляче повторювали десятки разів різні па і вислуховували його авторитетно-нудні зауваження. Гнаний війною, він приїхав додому з паризьких кабаре і разом з нами та ще кількома молодими парами входив до «банди», як з деякою пихою полюбляли називати нашу групу жінки.

Запитую себе іноді, чи не викликав я сам ці страждання, бо за незначними винятками, той, хто говорить про любов, не має права сумніватися і не повинен виступати від імені інших. Ніколи під час розмови він не мав би заявляти про це від імені третьої особи, бо почуття, якими сповнений, не можна передати, слова, якими вони названі, не відповідають їхньому змістові, і, якщо навіть ідеться про той же зміст, то інтенсивність і тривалість почуття бувають різними, бо один може страшенно страждати, коли бачить, як його дружина стискає під столом руку сусіда, а інший не надає цьому ніякого значення. Отже, той, хто любить, схожий на єдиного в своєму роді мандрівника. Він, поки спілкується з іншими за

допомогою такого недосконалого засобу, як слово, має право лише вгадувати ті ж почуття і в них.

Я казав собі, що бачу надто багато зла там, де його немає. Товариші по розвагах, виходячи з однієї з тих наївних і безглузких формул, говорили мені, ніби я страждаю лише тому, що ревную. Тобто, що я мучуся без будь-якої на те причини, більше через якусь душевну ваду, яка не відповідає нормальному людському станові. Це ще одне з тих абсурдних формулювань про метафізичну концепцію кохання, що насправді нічого не пояснює, як, приміром, інша, повторювана кілька десятиріч тому в фізиці метафізична формула, ніби природа боїться порожнечі, теж нічого не говорила, проте була модною. Ні, я зовсім не ревнував, хоча страшенно мучився від кохання.

Ось як минув перший день, коли почалися мої ревності до пана Григоріаде. Анішоара, що полюбляла веселі мандрівки, до яких я відчував огиду через їхні безглузді кручки, вирішила, що в день святих Костянтина та Олени (свято припадало на суботу, а в понеділок вже було інше) вся «банда» поїде автомобілями на три дні в Одобешть у гості до наших знайомих. Спочатку мене роздратовало те, як ми сідали в машини. Разів три влаштувалися в автомобілях і тричі вставляли, міняючись місцями, бо виявлялося, що хтось сів не там, де йому хотілося. Насправді жінки були причиною цього розгартіяшу. Кожна намагалася примоститися біля чоловіка, який її цікавив, а коли це не вдавалося, вигадувала різні причини, аби ще раз пересісти. Найдивнішим було те, що ми вилазили й сідали, не знаючи, чому це жінки весь час сердяться, не можучи всістися, як хочуть.

— Що? Знову вилазимо? Що сталося, панове? Коли все це нарешті скінчиться?

У відповідь на їхні роздратовані запитання байдуже знизували плечима ті, хто влаштувався так, як хотів, і тепер побоювався, щоб нова переміна їм не зашкодила. Але найнесподіванішою для мене виявилася поведінка моєї дружини. Її, вродливу, всі слухалися, бо вважали, що з нею екскурсія пройде успішніше. Аж двічі Ела псувала всім настрої, щоб франтуватий пан Григоріаде, з яким ми познайомилися два тижні тому, сидів у нашій машині. За два роки нашого кохання ми звикли не зважати на інших людей, скрізь почували себе чудово, коли були разом, а ще краще на самоті. Прогулянка, виставка

картин нам подобалася значно більше, коли ми могли обмінюватися своїми враженнями, обговорювати їх. Коли бували на людях і не могли розмовляти одне з одним, то вели балачку за допомогою усмішок, поглядів, що були навіть зрозумілішими ніж слова.

Мені здавалося, що й під час цієї прогулянки почуватимемо себе щасливими, незважаючи на присутність інших людей. Та ось вона вже з самого початку хоче мати близьким сусідом неприємного мені чоловіка. Так я подумав тільки на мить, бо пізніше, коли помітив, як між ними розгоряється пристрасть, і це мене страшенно вразило, збагнув, що зайвим був я, а не він. Звичайно, цей очевидний, неприхований і водночас запопадливий вияв уваги з її боку до ще недавно незнайомого пана з першої ж хвилини поставив його й мене в незручне становище. Він знав, чого хоче, я теж, тим більш ми обидва знали, що нам це відомо (можливо, і вона теж знала), проте ніхто не наслідювався признатися в цьому, і я, щоб показати свою вихованість, з перебільшеною ввічливістю почав верзти нісенітниці:

— Авжеж... Так... Ласкаво прошу... А чому ні? Мені дуже добре... Ні, ні, не заважає. А вам? Гарзд... Тоді все гарзд... Ти як влаштувалася? (Ела сиділа між нами). А-а... Тоді все чудово. Буде прекрасна прогулянка... Погода чудова, травнева, ні жарко, ні холодно... Коли дійдемо? О першій? Якщо не трапиться з нами якоїсь пригоди, скажімо, невеличкої аварії...

Дорогою моя дружина жила лише його присутністю. Весь час ділилася враженнями тільки з ним, пояснювала лише йому одному. Говорила з легким хвилюванням у голосі — спочатку я думав, що воно викликане яскравим сонцем, вологим вранішнім повітрям і розкішними полями — і палко відгукувалася на найменші дрібниці, що їх помічала в дорозі. Коли машина мало не наїхала на табун гусей, вона злякано ойкнула. І цей вигук, що йшов від самого її жіночого серця, говорив зовсім інше, ніж вона хоче сказати. Якщо нам зустрічалася хата з гарним ганком, Ела, хоча автомобіль уже її й минув, оглядалася й питала: «Бачив?»

Напередодні пройшов дощ, і на шосе не було ні пилинки, щоб могла запарошити нам очі. Ми їхали без дорожніх плащів, крислатих капелюхів, темних окулярів. Сидячи між мною і паном Григоріаде, моя дружина була в чудовому настрої. Свою ліву руку вона просунула під

мою, і я відчував її від ліктя аж до плеча. Тулилася всім станом до мене, і, здавалося, я чую, як у ній, мов сік у деревах, пульсує життя. Напевно, що й пан Григоріаде відчував те саме.

На дорозі не було куряви, і машини їхали одна за одною. Час від часу переганяли одна одну, і тоді ті, хто виривався вперед, виявляли свою радість переможними вигуками, помахами рук і хусточок.

За Чернечою долиною в одній з машин спустила шина, і ми всі зупинилися, щоб водії накачали і замінили колесо. Та довелося затриматися майже на цілу годину. Моїй дружині забаглося гілок з розквітлої яблуні, що росла на узбіччі, трохи нижче від того місця, де ми стояли, і пан Григоріаде запропонував свої послуги. Спустилися обое до дерева, і він наламав їй цілий оберемок гілок, так що з ними в руках вона, русява й блакитноока, здавалася завітчаною іконою. Дуже тішилася, і їм було байдуже, що заради тимчасового задоволення так знівечили яблуню. Потім дозволила себе сфотографувати, бо пан Григоріаде, мов сноб на кінських скачках, завжди мав при собі різні дрібниці, і, певна річ, фотоапарат також був у нього. Стоячи на горі, я не міг не звернути уваги на задоволення, з яким вона спиралася всім тілом на нього, коли вони після того, як машину було полагоджено, піднімалися з яру на шосе.

Коли ми виїхали за Бузеу, то стало ясно, що не встигаємо на обід до Одобешть. Вирішили перекусити в Ремнікул-Серат. І тут, коли всі розсілися, моя дружина сказала, що буде набагато краще, якщо пересядемо за інший стіл, у глибині саду. Вона, бачте, трошки припізналася, бо вмивалася й пудрилася, і коло пана Григоріаде сіла інша жінка. Зрозуміло, що я зберіг для неї вільне місце біля себе, та вона на це не звернула уваги, а запропонувала пересісти. Ми всі мусили встати і перейти до неї. Тепер вона посадила поруч себе пана Григоріаде, а я ж сів на краю стола між паном і потворною дамою.

Кожен з нас, чоловіків, думає, що кохана жінка ласкава тільки з ним. Це дуже нас тішить, і ми страшенно страждаємо, коли бачимо, що вона виявляє прихильність і до іншого. Безглуздо переживати, але коли моя дружина зі смаком покуштувала з його тарілки — вдома вона виявляла таку ласку мені, і я з великою приємністю, хоч часом був навіть хворий, з'їдав усі страви — я страшенно засмутився. Однак змусив себе посміхнутися своїм

сусідам і з усіх сил старався не показати присутнім, що надаю значення такій дрібниці, бо це привернуло б їхню увагу й викликало б непотрібні розмови. А люди звертають увагу на подібні вчинки жінки тільки тоді, коли бачать, що й чоловік надає їм значення,— їх цікавить лише «трагедія».

На завершення обіду вони єдині попросили млинців, і в цьому спільному жесті було велике прагнення показати себе справжніми спільниками, а також це був свого роду натяк на їхню палку пристрасть у майбутньому. Взагалі, в усіх вчинках коханців на початку їхнього зближення є якийсь натяк на взаєморозуміння, не усвідомлене, але очевидне, як і згода між тими, хто листується, не буди знайомим, і призначає побачення (він приходить на зустріч з синьою квіткою в петельці, вона — з такою самою на грудях).

Обід затягнувся, і ми до Одобешть приїхали тільки о четвертій годині. Мали ночувати в трьох різних сімей. І знову було чимало мороки, поки вирішили, хто до кого піде. Я пережив кілька жахливих хвилин. Моя дружина і пан Григоріаде, здається, хотіли влаштуватися разом, щоб бути поруч, однак мені вдалося, непомітно для інших, зробити так, щоб ми поселилися окремо. Не раз я чув про скандали, коли, гостюючи в знайомих, жінка від чоловіка переходила в сусідню кімнату до коханця. Уявив собі, коли б моя так учинила, то наступного дня за обідом я опинився б у жалюгідному становищі, не знав би, де дітися від сорому. Буває, що я люто ненавиджу жінок, почуваю до них відразу і вважаю що кожна з них здатна на підлість, від кожної можна сподіватися якої завгодно ницості. Отож, незважаючи на страшенну відразу, що збурує в мене такий підлий вчинок, я вже не вважав неможливим, щоб під час однієї з екскурсій і мою дружину застали б у кімнаті чужого чоловіка. А те, що ми майже два роки любилися, зовсім не здається перешкодою для жінки, яка закохалась в іншого, готова на будь-яку необачну безсоромність. Звичайно, треба бути в рядах тих, хто вірить у порядність усіх жінок, хто має бажання по-справжньому палко любити їх, хто заради них готовий на все, а не звинувачувати їх у безсоромності та підлоті, бо інакше все це буде лише забавною сценкою, чарівною пригодою, про яку треба говорити по-блажливо, з легкою іронією, як, наприклад, про те, що породистий песик набруднив на дорогий килим.

За три дні нашого перебування в Одобешть я страшенно вимучився. Почував себе хворим, хоча іноді удавав із себе надміру веселого. Я з болем і подивом пізнавав свою дружину. Бувають випадки, коли реставратори на старій картині після старанного змивання виявляють під банальним пейзажем мадонну відомого живописця епохи Відродження. З гіркою іронією я навпаки поступово виявляв тепер під маскою гаданої спраєжньої мадонни оригінал: пейзаж і чужу, вульгарну голову.

Вони обое були скрізь нерозлучні. Та саме вони, а їх усі слухалися, були ініціаторами візитів до сусідів на околиці, прогулянок, спортивних змагань, ігор у винограднику. Частенько кудись зникали обое, і тоді доводилося чекати їх. А наступного дня з'явилися обідати, коли уже всі гості сиділи за столом. Кожен розумів, що ждуть тільки їх, отож я потрапив у найбезглуздіше становище. Бо хоч, можливо, вони й не замикались у якійсь кімнаті, однак їхнє запізнення наводило на найнеприємніші здогадки. Я, певна річ, беріг їй вільне місце біля себе, та мене дуже засмутило, що ніхто не зайняв стільця праворуч від неї. Вийшло так, ніби всі офіційно визнали пана Григоріаде її фаворитом, і це мені геть зіпсувало настрій. Я подумки питав себе, невже вона й справді не помічає, не бачить, у яке смішне становище мене ставить. Коли вони вдвох з'явилися до їдальні, всі враз спрямували на них погляди. Ела, схвильована і усміхнена, підійшла до мене і, мов нічого не сталося, погладила по обличчю. Не знаю, зробила вона це лише тому, що почувала себе винною, чи, може, своєю жіночою логікою і цим виявом ласки хотіла встановити певну рівновагу між нами обома.

Сам обід теж став для мене мукою. Ела знову першою покуштувала з його тарілки, налила йому зі своєї склянки, коли він попросив слугу подати йому вина. Я намагався зав'язати розмову з досить гарною сусідкою ліворуч од мене. Можливо, я зумів би створити своєрідну ширму із власного самолюбства, рятуючи становище. Та мені все було байдужим, бо відчував, що це не тимчасове захоплення чи якась гра,— під загрозою було мое кохання, світле й незабутнє минуле, діялося щось непоправне. Я залишався сумним, хоча з усіх сил намагався посміхатися.

Оркестр, найнятий господарями на час нашого гостювання, загравав вальс бостон, один з тих дуже гарних

танців, хоч його створено на вимогу моди й часу. Коли моя дружина і пан Григоріаде попросили оркестр повторити, я (у нас з нею теж був улюблений романс) подумав, що вони ще не раз прохатимуть заграти цю мелодію, бо вона їм подобається, сповнює величезним задоволенням, а в майбутньому нагадуватиме про початок їхнього кохання. То була одна з тих пісень, яку колись закохані, хоч любов між ними згасла давно, слухають з приємністю і відчувають, як у їхньому зраненому серці знову оживає палка пристрасть. Я, мабуть, страшенно зблід, бо сусідка навпроти спитала в мене, єхидно посміхаючись: «Ревнуєте?!» Я весело засміявся і відразу ж відповів: «Чого б це? Нехай розважається». Я мусив удавати, що не страждаю, адже за столом сиділи ще інші чоловіки, і майже всі вони були в такому ж, як і я, становищі, та жоден з них не переживав через це, тому й не виглядав смішним. Я змушував себе бути веселим, однак не міг довго прикидатися, і мої очі мимоволі ставали сумними. Якби мені вдалося перемогти себе тієї миті, то, можливо, в майбутньому я це робив би успішно. Сусідка ліворуч від мене, хоч і не настільки вродлива, як Ела, зате була дуже приваблива і значно молодша за неї. У всякому разі, за столом вона поводитися делікатно, не вдавала з себе законодавця, не намагалася брутально силувати виконувати всі її примхи, як це робила моя жінка. З сусідкою я б нічого не втратив, крім спогадів про пристрасні, сповнені любовного шалу дорогі для мене ночі, проведені з Елою. Всього того нині ніхто, навіть вона сама не могла мені дати. Тому я щось буркнув сусідці, аби лише відбити в неї охоту розмовляти. Сидів мовчки і думав, чи моя дружина справді не розуміє, до чого докотиться, так себе поводячи, чи, може, робить це навмисне. Коли б я знав, що це так, то як би мені не було боляче, як би я не жалів пізніше, негайно поїхав би звідси і за кілька тижнів розлучився б з нею.

Помітивши, як вона з сяючими від захоплення очима слухає все, що він говорить, я розсердився і спробував прислухатися до їхньої розмови. Григоріаде пояснював їй, пересипаючи свою мову технічними термінами, яка різниця між двигунами французьких та американських автомобілів. Тут мені згадалися ті часи, коли вона заради мене так само захоплено ходила слухати лекції з вищої математики.

Під кінець обіду сталася незначна, але промовиста пригода. Ми ще сиділи за столом, і довкола нас зібралися гості. Повсідавшись у широкі плетені крісла, вони вели банальні розмови. А одна невродлива і вже не молода дама почала наївно загравати до пана Григоріаде. Та він, захоплений моєю дружиною, не звертав на неї уваги. Коли та пані попросила в нього склянку вина, Григоріаде відвернувся і навіть не схотів простягти руки до графина. Всім стало незручно, а жінка, що так нерозважливо розраховувала на колишні свої чари, оторопіла. Тоді втрутилася Ела, звелівши:

— Налий, будь ласка, пані склянку вина.

Однак він навіть не поворухнувся. Я теж не подав пані вина, бо не мене ж просили. Тоді вона сама підвелася, налила вина в склянку й подала дамі. Цей її вчинок нагадав наші студентські роки і водночас підкреслив, що вона, почувавши себе улюбленицею всіх, могла, як аристократка, дозволити собі будь-який жест і цим себе не принизити, наче той король Іспанії, що в страшний четвер обмивав ноги дванадцятьом жебракам.

Після обіду ми навідалися до славнозвісних погребів Одобешть, які тяглися на сотні метрів під землею з величезними, наче резервуари для нафти, бочками. Виноградарі, коли мова зайшла про їхнє вино, запально багато розповідали, просячи нас скуштувати то того, то того вина, і ми перепробували чимало сортів.

Найболючішою для мене видалася вечерея перед від'їздом. Пан Григоріаде знову запізнювався, проте цього разу з невисокою, дуже темпераментною брюнеткою. Тепер моя дружина сиділа коло мене. Колишній міністр, власник багатьох тутешніх виноградників, очевидно, бажаючи за вечерею позалицятись до неї, зайняв праворуч від дружини місце, не знаючи, що воно призначене для іншого. Вона зблідла, але нічого не сказала. Але оскільки ми сиділи спиною до входу — столи було накрито на ганку з верандою, обвитою розквітлими фіалковими гліциніями та пахучою березкою — кожних дві-три хвилини нервово повертала голову, позираючи, може, йде вже Григоріаде. Вона вже не могла керувати собою. Її великі, мов у дитини, блакитні очі були сумні. Вона сиділа пригнічена і покусувала нижню губу, м'яку й червону. Цього разу не чекали на спізняків, а подали на стіл. Та вона нічого не їла. Ніколи я не почував себе таким зневаженим, таким нещасним, як тепер. Донедавна

я думав, що єдиний можу бути причиною смутку чи радості моєї дружини, а сьогодні бачив, що вона готова заплакати через іншого, що й вона страждає, як і я ці два дні, але не через мене, а через чоловіка, котрий, мені здавалось, не вартий її сліз.

Тепер Ела була схожа на ту заплакану дівчину ще до нашого одруження, коли я її не любив і спокійно запізнявся на півгодини, а то й більше, на побачення, і після того вислуховував її лагідні, мало не крізь сльози докори. Це мене глибоко хвилювало, викликало невдоволення самим собою, врешті я покохав її й одружився. Тоді мені подобалася інша дівчина, її подруга, стрункіша й дотепніша. Ела страждала і ні перед ким не таїлася зі своєю мукою, як і тепер, вона була не з тих гордих, що бояться потрапити людям на язик. Саме через цю ваду в її вдачі тепер я мучуся, вона ж, не відаючи, яких зусиль докладаю, щоб стримуватися, думає, що мені зовсім байдуже. А в мене душа болить, що вона так відверто демонструє своє страждання, ст'яючи смішною в очах присутніх. У цьому жалюгідному становищі я був зовсім зайвим за столом, хоч потай зносив свої муки, а вона ж привертала до себе увагу всіх.

Згодом надійшов і пан Григоріаде з отією моторною й непосидючою молодичкою. Їм одразу дали місце, потіснивши інших гостей, виявивши, таким чином, ласку, бо інші, запізнившись, мушили сідати в кінці стола. Він далі залицявся до своєї сусідки, виявляв їй підкреслену увагу, і ця сценка здавалася нестерпною для моєї дружини. Вона нічого не їла і була схожа на пораненого звіра. Я запитував себе подумки: невже вона не помічає, що й я страшенно страждаю? Невже можлива така байдужість? Її сусідка напроти знічев'я спитала в неї з іронією і, звичайно, досить голосно, чи та страждає. Мені здалося тоді, що не може бути більшої образи, як запитувати в жінки в присутності її чоловіка, чи вона страждає через іншого. Мене розлютило це, хотілося покласти виделку на тарілку, схопитися з-за столу і негайно податися на вокзал. Я так би й вчинив, якби був тільки коханцем, а не чоловіком цієї жінки. Стосунки між двома коханцями значно складніші, ніж це здається стороннім, але куди простіші, ніж між чоловіком і жінкою. Жінка подобається чоловікові не лише своїм тілом, пристрасною, а й дечим іншим, бо вдоволення і невдоволення сходяться й розходяться у них, як пари в кадрілі.

Чому й бере собі її за дружину. Природа створила кожну людину як єдиний і неповторний екземпляр. З усієї філософії виділяється принаймні тільки та істина, що людина сама для себе творить світ. І разом з її смертю, безперечно, зникає й створений нею світ. Вона вільно обирає собі пару, іншу свідомість, яку вважає рівною собі. Я не релігійний, одначе вважаю, що з усього найдушевнішого і правдивого в католицизмі є догма про те, що чоловік і жінка призначені одне одному ще від створення світу, що вони, переживши спільно, рука об руку, всі злигодні земного життя, будуть разом і на тому світі. Це один з найкращих витворів людської фантазії. Тут йдеться не про клятви полюбовників, бо й в мене були коханки, які присягалися у вічному коханні. Я не вірив їм навіть після тривалого захоплення, незважаючи на їхні сльози, покидав їх, як тільки помічав, що вони починають кокетувати з іншими чоловіками. У цьому столітті дійшло до того, що під вульгарним впливом літератури одруження стало розвагою. Тепер чоловік приводить додому жінку і замість того, щоб створити міцну сім'ю, після двох-трьох місяців співжиття розлучається з нею без будь-якої на те причини. Іноді дає їй грошове відшкодування.

Так я думав тоді, коли, зворушений стражданнями цієї жінки, попросив її стати моєю дружиною. Вона ще до того віддалася мені. Перед цим я їй сказав відверто, що не одружуся з нею. Бліда й усміхнена, широко відповіла: «Що б не сталося зі мною, я хочу, аби ти зробив мене жінкою. Я надто багато настраждалася через тебе. Нічого не хочу від тебе, ні в чому не будеш зобов'язаним переді мною. Можеш прогнати мене на світанку і більше ніколи зі мною не бачитися». Слів, звичайно, вона не підбирала, але вони мене глибоко вразили, просто приголомшили. Спершу була моєю коханкою, доведеною пристрастю до відчаю, а через якийсь час носила мое прізвище, якого не мала жодна з моїх заміжніх сестер. Наша близькість зростала й поглиблювалася, немов з'являвся новий світ з розкішними краєвидами.

Чого варті були тепер усі ці почуття й спогади для жінки, що сиділа побіч мене. Я почував себе дурним і смішним, без почуття реальності, наївним чоловіком, приреченим носити «роги», проте не міг весь час думати про жінку, яка, знехтувавши моїми чистими почуттями, жадібно й не задумуючись віддавала перевагу обіймам

чоловіка, з яким познайомилася лише кілька днів тому. Моє внутрішнє падіння було тим важчим, що водночас порушилася і моя душевна рівновага: віра в мою здатність відрізнити і вибирати, віра в силу і активність мого розуму. Є в західних країнах уряди, які часто і в дуже важливих питаннях не одержують підтримки з боку національних зборів. Але не вважають за потрібне робити з цього відповідні висновки. Та іноді ці самі уряди через якісь дрібниці, інколи навіть звичайнісінького прикметника в статті закону ставлять питання про довір'я. І не раз, одержавши вотум недовіри, через це виходять у відставку. Дехто з чоловіків не сприймає серйозно своїх жінок (то навіть, запитую я сам себе, вони тоді й одружувалися?) і ніколи не зважає на наслідки. Я поставив усе на цю жінку і мусив тепер терпляче погоджуватися з результатами свого вчинку, бо вже не існував як особистість. Тому мені треба було встати з-за столу й піти назавжди від мого кохання. Але я знав, що в мене міцна, залізна витримка. Одна з моїх коханок, яка дуже наївно намагалась схилити мене до одруження з нею, слізно благала потім, щоб я їй більше не посміхався, бо моя холодно-байдужа усмішка сповнювала її смертельним жахом. Я також знав, що коли щось вирішу, то ні сльози, ні пояснення, ніщо не змусить мене відступитися. Вирішив терпіти до кінця, поки не залишуся наодинці з нею, щоб останнє слово було за мною. Від думки про наближення неминучої катастрофи в мене боліла душа, і я сам не вірив, якою б стійкою не була моя воля, чи зможу я знести все до кінця і не збожеволіти. У мене навіть була надія також, що між ними поки що нічого ще не сталося, що моє кохання повернеться додому лише із звичайними подряпинами, мов од віспи, на моєму серці. Я й далі був веселий, не звертав уваги, що більшість гостей стежать за нами так, наче поночі вивчають мікробів під мікроскопом. Я витримував їхні співчутливі погляди, як витерпів би дотик холодних черв'яків, хай би навіть повзли по мені.

Хоч Ела сиділа поруч, але, здавалося, була далеко-далеко, за тисячі кілометрів від мене, нервово гралася виделкою й ножем і бліда не зводила своїх великих блакитних сумних очей з того, хто, наче навмисно, не дивився в її бік. Всі за столом, крім колишнього міністра, який, звичайно, нічого не розумів, не спускали з них поглядів. Хоч я й не помічав, що гості крадькома зир-

кають і на мене, але розумів, що я тут зайвий і виглядаю смішним на тлі цієї невеличкої любовної драми, мов таця з мамалигою поруч з компотом.

І все ж таки я з усіх сил намагався створити собі моральне алібі. Я зрадів, коли після вечері посідали групками грати в карти. У просторій вітальні з відчиненими вікнами на ганок та веранду, де тепер танцювали, поставили три зелені столики для покера, на яких було все — від підлокітників, попільниць і склянок аж до фішок та нових карт, як це водиться в провінції, де гра в карти у великій пошані. До півночі я програв стільки грошей, що за них міг би купити собі автомобіль. Однак це мене мало турбувало. Я не відривав погляду від вікна на веранду, в моїх грудях, здавалось, звивалися сотні живих гадюк. Незважаючи на мою впертість, я ніяк не міг зосередитись і грати, як належить. Весь час помилявся, не помічав, скільки в кого карт, збільшував ставку тоді, коли не мав шансу виграти. Спершу мої партнери сердилися на мене, потім, побачивши, що програю і маю, що програвати, вирішили скористатися з цього.

Моя дружина й пан Григоріаде вже помирилися й танцювали. Вся усміхнена, вона, притулившись усім станом до нього, весело щебетала, щось розповідала, було далеко, і я не міг чути її слів. Колишній міністр теж грав, і тепер пан Григоріаде після танцю сідав на вільне місце поруч неї.

А ще ось недавно з якоюсь пихою я вважав, ніби тільки я можу приносити радість чи горе дружині. А тепер виявив, що найнестерпніша мука в коханні не в тому, що ти позбавлений любовців, а в тому, що бачиш — пристрасті, яку дарував і вважав, що сам у змозі її розпалити, вже немає. Зараз усе це було поруч мене, але без мене. Коли гра стала азартною і я почав програвати дедалі більше, один з багатих партнерів, вважаючи, що може собі дозволити жарт, мовив мені тихо: «Дивно... А ти все ж програєш». Я зблід і був готовий ударити його. Решта гравців, помітивши мій гнів, щоб заспокоїти мене, люб'язно посміхалися. А дебелий, з коротко підстриженими, наче стріха, вусами пан, попросивши карту, добродушно сказав нам: «А пошліть їх, отих жінок, до біса. Не надавайте значення їхнім примхам. Не бачиш, що й моя виробляє те саме. Оті танцюристи стараються і розігрують їх для нас...» Потім серйозно додав:

«Плюс ще одну ставку!» Усі в знак згоди засміялися і далі вели гру.

Це правда, майже всі молоді жінки, та й старші, щоб привернути до себе увагу, розважались так само, як і моя дружина. Але в старших це було виправдане. Не впевнені в своїх чарах, вони час від часу відчували потребу перевіряти свою зброю, щоб переконатися, чи зможуть ще мати успіх. А вона? Навіщо їй усе це? Запальна й самовпевнена в своїй вроді, вона тепер не прагнула вивірити силу зваби, байдужа до того, що діється не тільки навколо неї, а й в усьому світі, ішла назустріч новій долі, на яку я вже не міг вплинути.

Поблажливість і незворушний спокій, з яким усі чоловіки ставилися до витівок своїх жінок, спочатку мене просто здивували, а далі до певної міри стали зрозумілими. Майже всі вони, напевно, пройшли через випробування, яке я зараз зношу, і вже зовсім не реагували на них, як деякі люди, перехворівши інфекційною хворобою, більше її не бояться. Але я добре розумів, що, погодившись раз з такою поведінкою дружини, звикнуся з нею, більше не вважатиму її непристойною, і ніщо тоді не заважатиме мені в майбутньому уподібнитися до звичайного опереткового рогоносця.

Один з партнерів перервав партію на кілька хвилин, і я вийшов на просторий ганок. Їх там не застав. Гості вже не танцювали, а парами розбрелися в сад, а може,— чом би й ні? — по величезному винограднику, що оточував будинок і сад і був відмежованим лише дротяною огорожею з багатьма хвіртками.

Думка, що моя дружина могла віддатися іншому десь в саду чи винограднику (я уявив це собі до найменших подробиць), а потім, ще відчуючи на собі його обійми, мов нічого не сталося, преспокійно вернутися на ганок до мене, затьмарила мою душу. Я весь похолов і, похитнувшись, мало не знепритомнів. Я ніяк не міг змиритися з думкою, щоб та, для котрої, як мені здавалося, був образливий навіть найменший натяк на непристойність, тому всіляко намагався, щоб вона ніколи не чула лайок, таких звичайних і красномовних на вулицях Бухареста — тепер лежала тут десь недалеко, як хтива повія у публічному саду. Але я водночас чудово розумів, що жінка, покохавши, здатна на будь-який вчинок. Це подобається всім, крім, звичайно, її чоловіка. Я сам, поки не одружився, захоплювався такими жін-

ками. Пригадав, як одна видатна письменниця з жахом вигукнула: «Дати права жінкам? Зробити з них, наприклад, суддів? Довірити життя, свободу, честь і щастя людей жінкам, про яких знаємо, що принаймні три дні на місяць вони є тваринами, хворими, з потьмареним розумом?» Тому, думав я, дуже нерозумно ставити своє щастя й честь у залежність від жінчиної примхи. І в мене з'явилась якась сліпа, нестримна спокуса піти на розшуки і знайти їх у винограднику.

Але вони не вийшли навіть у сад. Сиділи, притулившись одне до одного, на поруччі в кутку веранди і стиха розмовляли. Мусив спертися на стовп, щоб не впасти від хвилювання. Сподіваючись на хтосьна-яку підлоту від своєї жінки, я був безмежно вдячний їй, що вона цього не зробила. З яким дивним спокоєм повернувся я грати в карти!

Гуляння закінчилося на світанку. Більшість запрошених поїхала. Залишилось тільки кілька картярів, які вночі програлися і тепер бліді, з посинілими губами намагалися відігратись одним ударом. Ішли ва-банк і ще більше програвали. Гра стала брутальною, азартною і не приносила ніякого вдоволення. Вони сердилися, люто кидали карти на зелений стіл, багато курили, попільниці, яких давно ніхто не міняв, були набиті недопалками. На ганку й на веранді, хто за столами із залишками страв од банкету, хто в плетених з очерету й білої лози кріслах, не виспані, але з підмальованими заново устами, сиділи, відчуваючи гіркоту в роті, жінки й чекали своїх чоловіків, які догравали в карти. Господарі та ще кілька молодих пар милувалися племінким сходом сонця. Воно щедро заливало золотом посріблену зелень виноградників і темну зеленяву лісів. Внизу над містечком, що ось-ось мало прокинутися зі сну, витала приємна прохолода і свіжість. Я терпляче чекав у гніві розмови з дружиною, та вона поки що не кликала мене до нашої кімнати, бо ніяк не могла розлучитися зі своїм залицяльником. Про що вони можуть стільки розмовляти, питав я себе, де в них береться стільки слів, які справи обмірковують, що можуть казати одне одному? Я ніколи не міг уявити її такою балакучою, бо раніше любила говорити лише зі мною. Ми ще не скоро пішли спати. Мусили спуститися в льох одного з сусідів, який не одставав од нас, запрошуючи випити на похмілля нечужані ліки, скляночку золотистого й густого, мов мёд,

вина, запевняючи, що коли випити його біля бочки, то воно відразу витверезить нас, прояснить наші голови.

Аж коли сонце підбилося досить високо, ми нарешті опинилися в кімнаті з широким, низьким ліжком, з шовковими шторами, з чужими фотографіями на стінах, з книжками на етажерках, з розпочатими флаконами парфумів та одеколону на туалетному столику під круглим дзеркалом. Ми ще навіть не роздяглися, коли я, намагаючись говорити з нею спокійно, сказав байдужим голосом:

— Слухай, мила моя, сподіваюсь, що більш ніколи не доведеться мені пережити те, що я зношу вчора й сьогодні.

— Не збагну, про що ти говориш? — запитально глянула на мене своїми великими блакитними очима.

Я так і застиг з піджаком у руці, оторопівши.

— Невже не збагнеш? — криво посміхнувся я.

— Справді! — злукавила вона.

Я затремтів, вражений такою зухвалістю:

— Гарзд. Може, ти зрозумієш простіше. Ми розлучимося, тільки приїдемо до Бухареста, почнемо справу. Можеш залишатися зі своїм коханцем. Хоч я й не творитиму собі ілюзій після того, що бачив учора й сьогодні, все ж прошу тебе: саме тепер, коли ти певна, що залишишся з ним на все життя, покиньмо цей спектакль, не давай поживи для тутешньої публіки.

І вона глянула на мене втомленими, здивованими янгольськими очима:

— Скажи, ради бога, про що мова?

— Після того, що було сьогодні, тобі не соромно питати?

А вона, наче в маренні, повторювала:

— Прошу тебе, скажи, що я зробила...

Обурений, збуджений такою зухвалістю, я, стиснувши зуби, одвернувся:

— Нічого.

А вона не вгавала:

— Скажи, що я зробила, прошу тебе!

Ще одне її слово, і я впаду з ніг.

— Нічого... Я просто хочу розлучитися.

— Любий Штефане, бачу, ти сердишся, та, клянуся, не розумію чому.

Я скипів:

— Клянешся?

— Поклянуся чим хочеш.

На якусь мить я замовк здивований: чи не помиляюся, звинувачуючи її в зраді. Спочатку вирішив пояснити їй те, що вона вдавала, ніби не розуміє. Та коли почав пригадувати, з подивом помітив, що мені нічого казати. За що повинен їй докоряти? Що в машині сиділа між мною і паном Григоріаде? Що спускалася з ним у долину нарвати яблуневого цвіту? Що спиралася на його руку? Що ходила тільки з ним?

— Ти весь час розважалася з Григоріаде, танцювала лише з ним.

Ела поблажливо посміхнулася:

— Ну й що тут такого, милий мій. Це ж цілком природно, коли їдеш у таку екскурсію, як ця. Кожна з жінок мала когось. Так воно ведеться. Не можна бути однаково дружньою з усіма чоловіками, та й тоді може здаватися, що комусь даєш перевагу. А що, він добре танцює. Усім жінкам на світі не заборонено танцювати, я так вважаю.

— Так, але не з одним партнером весь час.

— Гаразд, ми їхали в гості, а не на бал.

— Ні, ні. Був справжній скандал. Усі на нас витріщалися.

— Який скандал? Тобі так здалося. Хіба не бачив, я тобі шойно казала, всі жінки так роблять. На те й забава. Дома жодна з них навіть і не згадає людей, з якими познайомилася, забуде про пригоди, що тут сталися. Побачиш, і ти не підтримуватимеш знайомства з усіма, хто тут був... Ти вразливий до неможливості.

Мене здивувала логіка її міркувань, я розлютився, але змовчав. Звичайно, я не міг картати її за якийсь певний вчинок, але це не означало, що вона не прагнула тілом і душею любовної пригоди. Тепер я був певний, що вона винна. Мова, хай що завгодно кажуть, недосконалий засіб спілкування. Смысл, правда, реальний зміст проскакує між складами й реченнями, наче та пара кризь потріскані труби. Все ж таки в мене був незаперечний факт.

— Учора ввечері я думав, скрутиш собі в'язи, вигадаючи, чи не йде вечеряти пан Григоріаде.

— Таке скажеш, «скрутиш собі в'язи»! Ну й вигадуеш! — спробувала звести все на жарт.

Та, зустрівшись з моїм невблаганним, як смертний вирок, поглядом, вона зрозуміла, що ніяк не обійти правди, і з якимсь відчайдушним захватом мовила:

— Аж тепер зрозуміла, що ти маєш на увазі! Це зовсім інше. Як тобі розповім, то...

— Розкажуй.

— Це наша таємниця... з мадам Слуджеру і мадам Джорджеску.

Отож я дійшов і до родинних таємниць.

Ела лежала в ліжку, чужа і водночас до болю знана. Невже це й все, що чекає на мене в майбутньому? Жіноче тіло? Що мені робити з ним без душі? Адже я знаю, що й воно не досконале. З мільйона жінок тільки одна довершено вродлива. Решті потрібна поблажливість, розуміння. Тільки душа може замінити, доповнити недосконалість. А її в моєї дружини...

Здавалося, шкіра на мені висохла, голова стала твердою й порожньою, що хоч товчи по ній молотком, а шию наче хто набив клоччям.

Я лежав, занурившись обличчям у подушку, та вона одразу зігрівалася, і весь час доводилось перекладати голову на інше, холодне, місце. Та заснути я ніяк не міг і промучився далеко за полудень. Ела, навпаки, чудово спала, спітніла і виглядала свіжою, повною сили. Я ж був наче хворий на уремію.

Простирадло і подушка були такі гарячі, що пекли тіло, а всі книжки, які я намагався читати, нецікавими, тому я десь під п'яту встав з ліжка і пішов у сад. Здавалося, скінчилося велике свято, весела забава, яка більше ніколи не повториться, і всі кудись зникли, тільки я один залишився живий, але вичавлений, наче той лимон, викинутий на смітник. Сонце піднялося високо і здавалося мені імлістим. Коли проходив повз кухню, до мене долинув приємний запах гарячих страв. У саду зустрівся з ватагою підпилих гуляк. Вони на світанку забралися у винний льох і тепер виходили звідти темні, як ніч. Побачивши мене, оточили з усіх боків. Колишній міністр плакав, намагався обняти й поцілувати, але тільки обслинив і облив вином мені костюм.

До Бухареста ми вирушили о восьмій вечора. Ела, як і три дні тому, сиділа між паном Григоріаде і мною. Я говорив тільки з ним, стримано й увічливо, і не звертав ніякої уваги на її намагання втрутитися в нашу розмову. Пізніше вона поклала голову мені на груди

і заснула або вдала, що спить. Я подумав, що в такий спосіб вона залишила йому другу половину свого тіла.

Цей її вибрик, здалося мені, просто був символічний для теперішнього становища. Якби я не знав, що тут діється, якби був тим наївним чоловіком, яким вона хотіла мене бачити, повірив би, що це раптовий приплив ласки й ніжності спонукав її міцно обнімати мене за шию. Але моя жінка зробила так для того, щоб майже покласти ноги й стегна на руки своєму сусідові. Втім, якщо абстрагуватись і підвести підсумки всього, то чи й справді не було глибокого смислу в цьому поділі самої себе, який вона зробила самовільно між нами двома.

Я подумки зробив згубний висновок з цієї прогулянки, я був схожий на переможеного в бою генерала, що жде розжалування й заслання і все порівнює жалюгідні недобитки своїх полків з добірною й сповненою піднесення армією, якою він командував ще два дні тому. Взагалі під час таких спільних виїздів, коли всі молоді, а жінки вродливі, майже завжди відбуваються подібні «дружні» бої-залицяння, як у середньовіччя рицарські турніри. Тоді дуже часто все закінчувалося тим, що трупи бійців несли, накриті плащами, на щитах чи ношах додому. Тепер і я повертався з розбитим коханням, з мертвим образом моєї дружини.

Через два дні ми всією «бандою» пішли на відкриття літнього театру, а звідти до якогось ресторану на проспекті. Там повторилося те ж, що було в Одобешть; вона знову не відходила від нього. Я ледве стримував обурення, байдужий до всього. Одна вже немолода дама, відома в недавньому минулому своєю вродою та любовними пригодами, що завжди прихильно ставилася до мене, не раз вела цікаві розмови про життя і яку я дуже поважав,— у її новому кокетстві було щось од елегантності молодого генерала, що добровільно вийшов у відставку,— спробувала заспокоїти мене:

— Навіщо так нервувати?

Я скрушно посміхнувся і показав на свою жінку.

Дама жартома пояснила мені:

— Мав би знати одну істину, а якщо не знаєш, то я тобі її скажу: жінка зраджує тільки того, кого кохає, а то просто покидає.

Я відповів їй, що це не тішить мене. Вона ж сказала, ніби вважає, що моя дружина лише фліртує. Я налив їй у бокал золотистого вина і з подивом подивився на неї.

— Це фальшива позиція, незрозуміла для жінки. В дійсності все зовсім інакше. Це може бути так хіба що, коли йдеться про дівчину, яка хоче розважитися і водночас зберегти свою непорочність (вона, між іншим, радо віддалася б чоловікові) чи хворих жінок, що віддалися б з радістю, та через хворобу не можуть. Ще може фліртувати та жінка, в якій є якийсь інтерес і, щоб досягти свого, видає всі «аванси», а відтак, коли одержала, чого хотіла, відмовляє в усьому. Так діють акторки і приховані повії. Моїй жінці нічого не треба, тому її флірт — зрада.

— Ах, то ти, пане, належиш до тих, що без кінця вередують навіть за столом. Вони завжди знайдуть волосся у місці з їжею.

— Хіба я винен, що мені подають страву з волоссям?

— Ні, така світлість розуму нестерпна. Навіть огидна. Уявити собі, що ти можеш не тільки побачити все на своїй партнерці, але й під час пристрасних обіймів розуміти точно те, що відчуваєш, немов це ти присутній на чужій виставі...

— Ви, пані, вгадали сушу правду, проте висновок ваш неправильний. Уважність і ясність розуму не вбивають реальну насолоду, навпаки, збільшують її. Великі ласолуби й ті, хто живе повним життям, обов'язково дуже мудрі.

— Ех, з якою охотою я зрадила б тобі за твій постійний неспокій і безперервні підозри,— мовила і манірно взялася обчищати апельсин, елегантна й велична, мов маркіза.

— Отже... не покинули б?

— Можливо, тоді й пішла б від тебе, але шкодувала б усе своє життя. Замолоду ми, жінки, дуже нерозумні.

Гарна, з сріблястим волоссям, вона ніжно й ласкаво посміхалася. Я щиро милувався нею, і всі заінтриговано дивилися на нас, думаючи, що між нами зав'язується любовний роман.

Чи буде моя дружина через чверть століття такою, як ця жінка, що сидить поруч мене? І який глибокий смисл мали б оці речі. Чи була ця жінка замолоду такою, як моя дружина? Чи схожі на неї й інші? І тут постало переді мною ще одне безглузде питання: чому мені здається можливим наш зв'язок тільки в минулому, чому шкодую, що втратив, народившись двадцятьма роками пізніше, тепле тіло, лагідну і меланхолійну посмішку цієї немолодої жінки? Зрештою, всі такі, як вона, надто пізно стають дуже добрими і лагідними.

ОЦЕ Й Є СИНЯ СУКНЯ

З дружиною я не розмовляв цілий тиждень. Обідав сам у кабінеті. Через кілька днів мені здалося, що стримуватися більше вже немає ніякого сенсу, і на званому обіді в приятелів весь вечір упадав коло вродливої, але майже такої високої, як я сам, знайомої. Коли кажу «впадав», то це так, до слова прийшлося. Відчувши, що я виявляю до неї увагу, вона відразу обділяла мене своєю дружбою. Все, що виробляла моя жінка під час гостювання в Одобешть, тепер повторилося зі мною за один вечір. Пана Григоріаде не було серед запрошених. Щоб наші стосунки не були дуже очевидними для інших, дама надала їм жартівливого відтінку. Вона заявила, що дарує свого чоловіка моїй дружині і кохає мене, зчинила шарварок, коли хтось інший зайняв місце біля неї. Коли за столом мова зайшла про товстих і худих жінок, вона, щоб я пересвідчився, що вона тільки на вигляд квола, в усіх на очах взяла мою руку й міцно притиснула її до свого пружного стегна. Я сторопів, опинившись у такому ж смішному становищі, як і біблійний Йосип у домі Путифара¹. Тільки вона вгамувалась на хвилину, я пішов геть від неї, однак дама негайно розшукала мене й привела назад. Моя Ела сиділа бліда, як стіна, роздратована й сумна, розмовляла неохоче, а коли я мимохідь поглядав на неї, то зустрічав її великі, зажурені очі.

Хоча з мене поганий танцюрист, моя нова симпатія змушувала мене весь час танцювати — і тільки з нею. Потім, сказавши: «Хочу побути з тобою на самоті», — взяла за руку й повела до невеличкої, заставленої диванами вітальні. Я трохи завагався, але пішов. Ми посідали близько одне біля одного, і вона почала молоти різні дурниці. Коли хтось з гостей випадково зазирнув до нас, розгнівалася, підійшла до письмового столу, взяла ручку, папір, написала і повісила картку: «Входити заборонено. Закохана пара!» Люди підходили, читали, реготали з цього оголошення, наче із вдалого дотепу, і йшли, вдавано вибачаючись. Вона, певна річ, жартувала і водночас міцно притискалася своїми грудьми до мене й цілувала, коли їй здавалося, що ніхто нас не бачить.

¹ Путифар — біблійний герой, єгипетський офіцер при дворі фараона, учитель Йосипа.

Я сказав їй, що треба поводитися чемно, підхопився з дивана й пішов геть. Мені було соромно грати безглузду роль насилуваного жінкою, я думав про пікантне становище, в яке ця вульгарна дама жартом, що спритно маскував її справжні наміри, ставила свого чоловіка. Думка, ніби він сам винен, бо не вміє тримати свою жінку в руках, як і те міркування, що «нехай усе йде своїм звичаєм», що особи, які прагнуть близькості й шукають одне одного, перебувають поза будь-якою «безглуздою філософією», ніяк мене не заспокоювали. Та, щоб не впійматися на гарячому, такі закохані вдають із себе протачків. Жінки, щоб добре склалася любовна пригода, прикидаються, що вважають її лише звичайною грою, а чоловіка, який «не вміє скористатися з нагоди», звинувачують, що він наївний.

У цих жінок наївність удавана і з точною метою, ця наївність схожа на ту, до якої вдаються деякі шахраї, що на початку слідства, прикинувшись дурниками, заявляють, ніби одержали гроші в банку за фальшивим чеком жартома, щоб розвеселити свого приятеля з Гамбурга. Та суворий слідчий, якому добре відоме все це крутіство, лукаво посміхаючись виводить на чисту воду їхні хитрощі.

Не боячись, що буде смішною, моя дружина, мов поранена звірина, впала в крісло і ні з ким не розмовляла. Тоді моя нова приятелька підійшла, назвала мене диваком і призначила побачення в місті.

Ела ревнувала мене й страждала. Тепер я відчував, що вона іграшка в моїх руках, що можу зневажати її, заподіяти їй ще більше болю. Але зринала думка — а навіщо все це? Хотілося підійти й сказати їй: «Бачиш, що ти зробила з нашого кохання, з нашого прекрасного минулого. Невже такий твій ідеал кохання? У постійній смиканні нервів?»

Коли приїхали додому, Ела, розгнівана й сумна, мовила:

— Тепер я вважаю, ти мусиш пояснити мені все.

Я відповів їй, що чинив цього вечора так само, як вона під час нашого перебування в Одобешть.

— Так?! Я ж прилюдно не заявляла про флірт з паном Григоріаде, не обмацувалася з ним, не вивішувала зухвалих оголошень, не ховалася по кімнатах.

Справді, до такого вона не дійшла, але ж правдою було й те, що саме мені завдано болю. І при першій же

нагоді, коли ми знову зустрілися з Григоріаде, щоб не залишитися в боргу, вона відплатила мені сторицею. Весь час сиділа тільки з ним і мало не на руках у нього. Я подумав собі, що це тільки кара, а коли так, то їй не байдуже, що я віддав перевагу іншій жінці, отже, вона ще мене кохає. Але дивитися на її поведження було для мене нестерпною мукою. Я не міг дивитися, хоч і змушував себе, як жінка, яку люблю, обнімається з іншим чоловіком. Сказав про це своїй сусідці, до якої залицявся минулого разу. Вона тепер теж сиділа поруч і стежила за мною, іронічно посміхаючись.

— А що було б, якби ти кохав артистку, яка на сцені мусила б пристрасно обніматися свого партнера, жадібно цілувати його в уста?

Я здригнувся і щиро признався їй:

— Думаю, що ніколи б не покохав артистку.

Потім підійшов до дивана в кутку, де сиділа Ела, і сказав, що треба йти додому.

— Що? Так скоро? Ні, побудьмо ще.

— Мусимо неодмінно йти, завтра в мене багато роботи.

— Ні... Це неможливо, ні... Посидьмо ще... Розсердяться господарі, якщо ми підемо так швидко. Це невіжливо,— забалакала вона і, витягнувши із сумочки дзеркальце, почала пудритися.

— Треба, Ело!..

І все ж я ще не пішов, почекав з чверть години, відчуваючи, що мене охоплює якийсь дивний страх.

— Люба, я не можу залишатися тут більше навіть хвилини.

— Як це не можеш? Треба ще побути. Я хочу посидіти тут ще трохи,— знову казала вона й підмальовувала губи.

— Тоді я піду сам.

— Гарзд, іди.

Я глянув на неї байдуже, наче покійник.

— Розумієш, Ело, що ти кажеш?

— Прошу тебе... Я хочу ще побути.

— Ходімо. Не проси, я більше не можу.

Очі в неї були широко розплющені, якісь невиразні, над бровами збіглися зморшки.

— Іди сам, а я ще посиджу.

— Востаннє запитую в тебе, Ело, ідеш чи ні? Подумай добре, що робиш. Коли піду додому сам, то це

означатиме, що ми вибрали дорогу, з якої вже не зможемо звернути.

Думка, що я зараз можу піти, а жінка повернеться додому на світанку сама, сповнювала мене холодним жахом. Я ще раз пильно глянув на неї і вийшов. Ще почекав на вулиці хвилин з десять, та вона не з'явилась. І я вирішив помститися їй. Я знав в одному з другорядних готелів досить вродливу, але дебелу й дуже вульгарну повію. Зайшов туди і, наказавши їй одягнутися, забрав з собою й повів додому. Там змусив її роздягтися і лягти в ліжку, в якому недавно і страждав, і плакав, і божеволів від кохання.

Ела прийшла через дві години. Не знаю, може, служниця розповіла їй про те, що діється, але коли побачила все на власні очі — завмерла з жаху і ніяк не могла повірити. Настільки була вражена, що аж повільно сіла в крісло. Потім вона розлютилася і кинулася з кулаками на чужу жінку. А та навіть і не думала її боятися.

— Як?! Вулична дівка в моєму ліжку?!

— Ти, мадам, могла спати в ньому, а не тинятися десь цілу ніч! — преспокійно і розсудливо відповіла їй повія.

Приголомшений і з порожнечою в душі, я розумів, до чого докотився. А жінці я спокійно сказав, що коли вона вчинить скандал і про це дізнаються наші знайомі, то мене вважатимуть просто божевільним, а з неї сміятимуться і тикатимуть пальцями. І вона пішла геть, грюкнувши дверима.

Цілу ніч я з відчаєм і люттю провів біля чужої жінки, аби довести собі, що все, що пропонує одна, може дати й інша, що не варто, безглуздо так переживати через якусь там дрібницю. Здавалось, що я навіть переконав себе в цьому. Протягом перших кількох днів, поки гнів на Елу ще не вщух, мені не важко було перенести її відсутність. Але далі почав я плутатися в здогадках, уявляти собі, що вона тепер думає, як себе почуває. Я знав, що вона любить іншого, і навіть не припускав, що страждає через розлуку зі мною. На мою думку, правда була на моєму боці, і я навіть вітав себе з таким мудрим рішенням — залишити в нашій суперечці за собою останнє слово. Іноді, мушу сказати, мене турбували невиразні думки, чи ще побачимося, чи ще зустрінемося з нею, щоб далі разом жити. Це було схоже на пробудження зі сну з жахливими кошмарами, після чого знову живеш перерваним увечері життям. Та знав напевно, що цього не

станеться, і думати про примирення з дружиною в майбутньому не можна було, це так само було складно, як і стати президентом однієї з республік Центральної Америки.

Після тижня розлуки відчув непереборне бажання неодмінно побачити Елу. Але я вперто стримував себе, навмисно уникав будь-якої нагоди для зустрічі. Проте таки розшукав одну її подругу, сподіваючись у розмові з тою ненароком випитати, що робить, що думає Ела, чи розрив між нами, який мені здавався космічною катастрофою, має для неї якийсь значення. Та нічого вивідати мені не вдалося. Втративши надію зустріти свою дружину десь на вулиці, щоб побачити її нову посмішку, почав відвідувати один ресторан за другим. З тривоگوю в серці спершу підходив до вікон і крізь шибки пильно оглядав усіх жінок у залі, а тоді заходив усередину. Тоді ще раз роздивлявся довкола, боячись не помилитись і не пропустити її капелюшка серед інших, надто великих. Коли ж виявлялось, що її там немає, мене огортала смертельна туга, складалося враження нестерпної порожнечі. Хотілося побачити її русяву, мов у грецької статуї, голівку, її блакитні очі, подивитись, як вона поводитьсь тепер, як дивиться на мене, з ненавистю чи байдуже. Але якось так дивно складалося, що я ніде не зміг зустріти дружини. Тоді я поновив зв'язки з усіма її подругами, одну з них навіть зробив своєю коханкою, щоб вивідати про життя Ели. Та лише заходила мова про неї, вони всі з боязні, що хто зна ще, як повернуться справи, не говорили мені й слова, уникали розмов про її життя. Навіть про дрібниці, про які я питав зумисне байдужим тоном, бо інакше не мав би ніякого шансу щось почути, вони, певна річ, відмовлялися розказувати. Усе робив, щоб знайомі розповіли їй, як я розважаюся і що відчуваю себе прекрасно. Проте все це було схоже на написані, але не відправлені листи. Я не знав, чи подруги розказують їй про мене, а що вона думає, то й поготів.

Піти до її тітки додому — і думки такої не міг допустити. Я ніколи не простив би собі цього. Заходити туди було неможливо, якщо я твердо вирішив розлучитися. Почав бувати в гостях у знайомих, в яких сподівався застати дружину, але мені завжди не щастило. Тепер потреба бачити її безнастанно мучила мене, отруювала душу. Я майже нічого не міг їсти.

Коли я бачив на вулиці жінку в сукні, схожій на її, у мене стискалося серце, перехоплювало в горлі. Я схуд, ходив блідий, мов стіна, і боявся, щоб не дізналася, ніби сохну через неї. Став пити й гуляти день у день, щоб думала, ніби ослаб через банкети та оргії. Після місяця непробудної пиятики я зовсім захворів. Мене оглянули мій приятель-лікар і професор-консультант і висловили припущення, що в мене, можливо, виразка стравоходу. А жінки я так і не побачив ніде, наче крізь землю провалилася.

Зустрів я її аж на п'ятому тижні на кінських скачках.

Заїзди уже кінчалися. Було душно, багато людей, у розпеченому і курному повітрі чувся їдкий запах поту. Я помітив її раніше, ніж вона мене. Мов у гарячці, негайно розшукав одну з багатьох проституток, які снували на іподромі і просили чужих чоловіків купити їм квиток, і з нею під руку пройшовся повз мою жінку — веселий, усміхнений, байдужий. Вона стояла, спершись на білий бар'єр, що відділяв трибуну від бігових доріжок. Коли вертався назад, Ела вже сиділа на стільці, згорблена, наче зламана в талії, і засмученими очима дивилася на нас. Страждала і не могла приховати свою муку. Мабуть, уже й не хотіла цього таїти, бо тепер їй усе було байдуже. Я відчув невимовну радість, що освітила мене всередині, наче сонце. Перед кінцем скачок я ще раз бачив, як вона сиділа, непорушна й сумна, на тому ж місці. І тут хтось уперше заговорив зі мною про неї. Це наша спільна приятелька спитала, як я можу бути таким безсердечним. Мені хотілося підійти до Ели, міцно обняти її, спитати, навіщо вона все це затіяла, однак не зробив цього, а пройшовся ще раз і дуже люб'язно розкланявся. Вона відповіла, сумно глянувши мені у вічі, без усміху, зі скам'янілим обличчям, мов та козуля, що йде на заріз.

Через кілька днів знову зустрів її перед газетним кіоском на вулиці Незалежності. Купувала журнал мод і саме розплачувалася, коли помітила мене. Зрозуміла, що я чекав на неї. І на якусь мить, здається, відчула задоволення, але не радість. З якоюсь злорадною втіхою покусала нижню губу, неначе, вигравши парі, казала: «Ну, пане, нарешті таки на моє вийшло!» Загалом ця наша зустріч була досить приємною. Розмова, подекуди пересипана іронічними натяками, велася невимушено,

приятно, байдужим тоном: «Думаю, що, пішовши від мене, не покращаєш». — «Ах, так... сьогодні вранці у мене було гарне передчуття». — «Пофарбувала волосся? Ні, мабуть, вицвіло від сонця.» — «Не фарбувала, очевидно, таки від сонця.» — «Воно знову з'явилося і, здається, лише через тебе.» — «Що поробиш, коли маєш справу з людьми упертими, які чинять опір, треба шукати й собі спільників». На мій превеликий подив, вона намагається дізнатися, чи я ще когось звабив. Запитує тремтячим голосом, наче актриса, яка вперше виступає на сцені. Потім сказала, що хоче поїхати візником. Було приблизно пів на першу. Тітка її мешкала на Гончарній вулиці. Ми рушили пішки, дійшли до університету, і я зрадів, бо на вулиці візників не було. Сказала мені, що має намір поновити навчання в університеті, що їздила на три тижні до бабусі у Васлуй. Перед будинком міністерства сільського господарства моє серце стислося від страху, бо до нас повільно наближалася вільна бричка, яку, однак, вона не помітила. «Це ота синя сукня? Але ж, здається, вона була трохи яснішою?» — «Ой, невже ти забув мої сукні?» Наші душі плавно літали, зупинялися в нерішучості, вагалися, потім кружляли над словами, мов згряя яскравих метеликів над розквітлим деревом, яке повільно везуть дорогою. На вулиці Росетті розстатися мали неминуче: там була велика стоянка для візників та автомобілів. Зупинилася на тротуарі... і в мені все завмерло. Ела пропустила, не побачивши, бричку, дуже тихо гукнула, коли проходила інша, потім повернула до мене голову, бажаючи якось виправдатись. Десь о другій годині ми підійшли до тітчиного будинку, та вона ніби не помітила його і попрямувала далі. Пройшли метрів з двісті, схаменулась, і ми вернулися назад. Так бродили ми аж до пів на четверту. Але ні за що на світі жоден з нас не попросив би залишитися ще. Обоє ми наче дуже поспішали і ця наша зустріч просто собі випадкова.

— Ах, мені не хочеться з тобою прощатися,— мовив я їй, і це було щирою правдою. Але казав я посміхаючись, бо хотів, щоб вона сприйняла мої слова за жарт. — Цілую ручку!

— Ой, лаятиме ж мене тітка. Але мені байдуже,— говорила й проводила язиком по запалених губах, мило посміхаючись самими тільки блакитними зволженими очима.

Того спекотного полудня я, голодний, повертався додому. Під ногами, наче каучук, вгинався розігрітий асфальт, дрімали зморені коні, запряжені в брички, майже в усіх будинках попускали штори. Мене охопив легкий і приймний сум. Відчував, що ця жінка для мене, як моє «я», як моя мама — єдина, що ми зустрілися з нею ще, здається, на початку створення світу і нам судилося померти разом удвох.

Я пережив незабутній день, і ця звичайна подія до найменших подробиць здавалася мені однією з найважливіших у моєму житті. Сьогодні, коли пишу ці рядки, знову й знову усвідомлюю, що події, про які розповідаю, важливі тільки для мене, що навіть незручно про них розказувати. Та для мене смертного, що живе раз на цьому світі, вони важили значно більше, ніж війни за опанування Китаєм, ніж усі династії єгипетських фараонів, ніж зіткнення небесних тіл у безмежжі космосу, бо єдина реальна дійсність — це свідомість. І в моїй свідомості Ела була живішою, реальнішою, ніж величезні зорі, назв яких я не знаю.

Помирилися ми з Елою через місяць, коли вона прийшла до мене як коханка з букетом пізніх лілій у руках. Весь вересень ми провели разом у Констанці. Тиха квартира, вечірні прогулянки на молу разом із знайомим сімейством, аперитиви на переповненій людьми площі Овідія, іноді гра в рулетку, де я завжди програвав. Звичайно, сонячними ранками ми з юрбою молодих людей у піжамах та легких білих костюмах їхали поїздом до Мамайї. На пляжі Ела надзвичайно приваблювала своєю вродою, особливо після того, як її тіло побронзовіло, мов дозріла пшениця. Не дуже висока, з тонким станом і міцними стегнами, з високими грудьми, що випиналися крізь чорний купальник (що прилипав до неї, наче шкіра на гадюці), вона привертала увагу всіх. Трохи вищий за неї, з тонкими руками й стегнами, я, проте, вважаю, що був їй непоганим партнером. Голову вона пов'язувала блакитною, наче небо, мусліновою косинкою, яка відтінювала блиск її очей та чіткі риси обличчя, на плечі накидала легку, мов пух, синю пелерину. Вся вона з її золотистою голівкою здавалася намальованою на емалі.

Наприкінці вересня, вернувшись до Бухареста, ми посварилися за дитину. Вона завагітніла, та не захотіла народжувати і мусила пробути тижнів зо два в санаторії. Одужала тільки напередодні святого Дмитрія.

Якийсь час ми прожили досить спокійно, і я зміг двічі побувати в Куртя де Арджеш і оглянути ліс, що залишився мені в спадщину. Стояла глибока осінь, сповнена чудової спокійної краси. З вікна вагона я милувався грою барв густих лісів на схилах гір. Якщо влітку кругом переважає зелена фарба з розрізними відтінками і нюансами, то тепер у гамі в'янення виграють усі соковиті кольори. Лише деякі дерева пишаються своїми зеленими шатами, на інших уже жовтіє, мов прозорі абрикоси, листя. На одних кущах листя червоніє, наче кров, на інших воно фіолетове, коричневе, навіть біле. Небо безмежне, і вдалині, над вершинами гір, над селами, воно ясно-величне, яскраве сонячне проміння, жовтаве й ще тепле, надає йому меланхолійного спокою.

Я не можу зосередитися, щоб помріяти, бо з сусіднього купе долинають регіт, голосна розмова, схвальні вигуки. Роздратований, я перестаю спостерігати за валкою возів, що повільно віддаляються своєю дорогою, і теж іду до гурту. Добродій років п'ятдесяти, з м'якою й червоною, мов в індіка, шйєю, з жвавими очима й великими вусами на повному обличчі доводить, чому Румунія повинна вступити у війну. Взагалі в Румунії тоді скрізь, чи під час ділових справ, чи розваг, тільки про це й велися розмови.

Пан у ражі самовпевнено жестикулює, розмахуючи обома руками. Його репліки — це здебільшого голосні вигуки.

— Е-е-е!.. Авжеж, бач! Якщо я кажу! — і схоплюється з шкіряного сидіння. — Хіба вони зможуть чинити опір, пане? Ніколи. А йди-но сюди, пане. Якщо я поставлю одну армію тут, — він показує на карті Оршову, — другу — сюди, — і тицяє пальцем на Сібіу, — а третю — в цьому місці, — і його кулак накриває Брашов.

— Гаразд, пане Предеску, і ти це кажеш тепер, коли німці розбили росіян і дійшли до самого серця Росії? — заперечеує хтось із пасажирів.

— Авжеж, саме тепер, — впевнено відповідає пан Предеску, — і саме тому... Ти й не здогадуєшся, в чому суть мого плану? Я починаю ось тут, — він водить пальцем по карті залізниць, що висіла над диваном, — і наступаю, наступаю, напіраю на ворога. Ну, розумієш? Атакую його безперестану, не даю опам'ятатися, — говорить і, похитуючись у такт вагонові, водить пальцем по карті від Арада до Клужа. — Ну як? Чи не застукано їх зненацька?

— Але ж, пане Предеску, Макензен і Гінденбург заяв-

ляють, що вони виграють війну,— додав якийсь пасажир не тому, що не вірив у це, а щоб сказати щось і собі та під'юдити пана Предеску.

— Спра-авді? — запитує Предеску і поправляє цигарку в очеретяному мундштуці.— Виграють ось що! — і скручує досить промовисту фігуру, заплівши великий палець між вказівним і середнім.— Чуєш? Ось що виграють! Я, пане, б'юсь об заклад з отим твоїм Гінденбургом,— і розтягує губи,— та-а-а, хай прийде до мене, б'юсь об заклад з ним на що завгодно, що налуплять його. Ого, хай тільки поткнеться. Після війни, милий пане, ми поставимо його швейцаром у готелі.

Решта пасажирів лише показували, ніби дивуються з необачності Гінденбурга встрявати в суперечку з Румунією та паном Предеску. А один з них, щирий патріот, не зміг більше стримуватися і гордо заявив:

— Пане, румуни не такі дурні, ось що я тобі скажу.

— Добре, пане Предеску. Чому ж тоді ми не вступаємо у війну? Я не вірю тому, що дехто каже, ніби ми не готові...

— Як не готові, пане? — з відчаєм зводить той очі на стелю.— Яка підготовка? Ти мене без ножа ріжеш, пане. Навіщо готуватися?

— У нас немає гармат. Отже, хто його знає, як усе складеться.

Тепер пан Предеску поблажливо сміється, і шкіра на його шиї трясеться, мов у індика.

— Немає гармат?! Починай, пане, війну, і французи дадуть тобі стільки гармат, скільки захочеш. Тисячу? Буде тисяча. Треба десять тисяч? Матимеш і десять.— Предеску підняв догори руки, потім опустив їх, здивований і розчарований.— Але хіба про це йдеться зараз? Нащо тобі гармати, пане? — усміхнувся і обернувся до пасажирів, які весь час зацікавлено його слухали.— Чуєте, гармати? Добре, пане, гармати потрібні німцям, французам, бо вони ніжні люди. Ми не маємо в них потреби.— І пан Предеску, зненацька спалахнувши гнівом, вигукне:— Та чи ти, пане, знаєш, як воює румун? Він, пане, надіється тільки на багнет, б'є прикладом. Ось так! — І він почав люто гамселити уявного ворога в усіх кутках купе, а слухачі, ухиляючись, щоб і їм не дісталося, зачаровано стежили за ним.

— Кажеш, пане Предеску, що досить лише багнетів та прикладів?

— Так, пане! — вигукує поблажливо. — Багнет і приклад — улюблена зброя румуна. Хотів би я побачити німця, який устоїть перед багнетом, — каже тріумфуюче і з гордим виглядом роззирається довкола. — Коли румуни увірвуться, пане, з багнетами й прикладами між їхні гармати, буде страшенна паніка, бо наші тільки голови люблять трошити.

Пан Предеску не був, здається, ні жорчмарем, ні торговцем. Він був адвокатом, про це я дізнався пізніше в начальника поїзда.

— Ви не знаєте пана Предеску? — здивувався залізничник, і на те у нього були підстави, бо на місцевих лініях пасажири, як і постійні відвідувачі кав'ярень, знайомі між собою. — Пан Предеску живе в Пітешть, він адвокат. Якось навіть був депутатом парламенту. Тепер їде до Куртя де Арджеш в справах. — І захоплено вів далі: — Розумний чоловік, пане. Я давно його знаю. Часто з ним їздив. Усе тобі розтовкмачить... Не кажу, що такий тільки він один. Є й пан Адамич. Але, здається, пан Предеску таки мудріший.

Мені стало нудно, я повернувся до свого купе і знову дивився за вікном на ниви сухої кукурудзи, на села під косогороми, на мрійливе осіннє призахідне небо.

Зрештою, навіть у парламенті, як видно було це з газет, дискусії своєю глибиною не набагато різнилися від балачок, які щойно довелось почути в поїзді. Ходили чутки, що незабаром відбудеться важливе засідання, на якому прихильники «негайного вступу у війну» мають дати бій поборникам «вичікувального нейтралітету».

Мені випала нагода побувати на одному з таких засідань. Трибуни заздалегідь заповнила публіка, бо стало відомо, що уряд опиниться між двома вогнями. Прихильники центральних держав мали звернутися до уряду з запитом: якщо німецькі армії, мовляв, просунулися далеко за Варшаву і ось-ось захоплять Салоніки, чого вичікуємо, чого не скористаємося з такого зручного моменту і не вступимо разом з ними у війну? Представники проантантського напрямку, навпаки, повинні були вяснити, чому не виступимо, щоб допомогти і врятувати переможених?

Приміщення, схоже архітектурою на театр, зеленими кріслами й порт'єрами — на клуб, світлом жовтого вітража, яке сіялося з величезної люстри — на собор, мало урочистий вигляд. Спочатку воно було майже порожнє. Одні депутати читали щойно видрукувані газети, інші

стояли групами й розмовляли. В урядовій ложі сиділи тільки два міністри і щось квапливо писали. Час од часу до них підходили депутати, шепталися то з одним, то з другим, підносили на підпис якісь документи.

Врешті прогук гонг, спалахнула люстра і все світло, депутати зайняли свої місця. На підвищенні, мов за кафедрою, сидів голова. Він стукнув молотком, і якийсь пан щось зачитав, очевидно, порядок денний. Анішоара, побачивши Нае Георгідіу, дуже зраділа: як не кажіть, а приємно мати свою людину між тими політиками. Георгідіу сидів на лаві опозиції (зробив він це, так би мовити, з політичного кокетства), був утомлений і заклопотаний.

Запит депутата-германофіла, виголошений, до речі, якимсь догідливим тоном, ніби він наперед не сподівався на схвальну реакцію, викликав лише іронічні посмішки. Зате промова депутата, який вимагав негайного вступу у війну, глибоко всіх схвилювала. Тирада: «Хіба ви дозволите, щоб героїчний сербський народ був розчавлений, а румунська шабля не прийшла б йому на допомогу, не встановила б рівноваги в цю величну, цю незрівнянну історичну хвилину?» — виголошена повільно, із здриганням у голосі, повисла в німій тиші під широким склепінням, приголомшивши всіх; тільки кілька депутатів, яких я не міг бачити, вони сиділи внизу, під президентською трибуною, захоплено зааплодували промовцеві.

Інший депутат, прихильник Антанти, виступив з питанням про озброєння. Він заявив, ніби йому відомо, що військові майстерні не працюють, що нічого не зроблено для постачання армії, що нібито закуплено десять тисяч пар черевиків з картонними підшваами. Він теж намагався загнати уряд на слизьке: «У нас, панове, немає артилерії... Що ви зробили, щоб забезпечити нашу хоробру піхоту важкими гарматами, які їй так необхідні?» Та це йому не вдалося. Мій дядько, який під час промови проходжувався перед першими лавами, перебив його. Георгідіу мав славу дотепної людини, тому, як тільки він підняв руку, оратор відразу замовк. Всі перевели погляди на дядька, і той з удаваною серйозністю заявив:

— Я вважаю, панове, що ваша тривога, ніби в нас немає важкої артилерії, трохи перебільшена. Думаю, в разі потреби досить буде послати на фронт нашого шановного колегу з Романаць, пана Котирчу, щоб змусити замовкнути всі німецькі гармати.— Сказавши це, дядько ткнув пальцем у кінець першого ряду. Всі відразу гля-

нули на сидіння, в якому ледве вмiщався здоровань вагою кілограмів десь сто п'ятдесят, з короткими руками, що сягали йому лише до живота.

Вибухнув оглушливий регіт. Сміялися на урядовій лаві, сміявся і сам промовець. Реготали дами в зарезерованих для них ложах і на сходах (бо не могли знайти вільного місця), реготали, задихаючись і пітніючи, чоловіки, що підпирали колони.

Нає Георгідіу, якому симпатизували навіть представники інших партій за його дотепність, за фрондерство, звичайно удаване, бо насправді був щирим лібералом, дуже шанували всі депутати, бо він умів мирити уряд з опозицією. От і сьогодні, завдяки цьому звичайному жартові, уряд, очевидно, виграв партію.

Наприкінці засідання один із членів уряду відповідав на поставлені питання. Він повільно підвівся, глянув припруженими очима і серед тиші, що запанувала в залі, пішов до трибуни. У нього був високий, як у поета, лоб, великі очі, якими він, здавалось, нікого не бачив. На обличчі в нього пролягло дві зморшки, його прикрашали вуса постарілого франта. Засунувши два пальці правої руки в нижню кишеню жилета, він якийсь час постояв, обвів поглядом лави депутатів і почав говорити тихо, але з упевненістю в те, що каже:

— Панове, якби я ганявся за дешевим успіхом, мені було б дуже легко виявити непослідовність закидів опозиції, яка, з одного боку, докоряє нам, що не вступаємо у війну, а з другого — нарікає на те, що ніби армія не готова. Хочу відповісти шановним ораторам, які виступали переді мною, кожному окремо.

Про виступ прихильника німців говорив мало.

— Дозвольте, панове, у вас запитати, що означає ця недовіра урядові країни? Невже тільки ви одні любите наш народ? Невже гадаєте, шановні, що на цих лавах не б'ються румунські серця?! — запитував, схвильовано й урочисто показуючи на лави уряду та його прихильників.— Невже думаєте, що майбутнє цього народу лише вам не дає спати? Ніби тільки одних вас турбує те, що коли проб'є свята година здійснення наших національних мрій, ми не будемо там, де наш обов'язок бути?! — Сказані чітко, схвильованим голосом, з піднятою, стиснутою в кулак і простягнутою вперед, мов на афішах, правою рукою, ці фрази викликали бурю вигуків і овацію.— Панове, минулого тижня один з ваших промовців сказав тут,

що коли б у нього було дванадцять синів, то всіх послав би воювати за рідний край. Гаразд, панове, я,— він підвищив тон,— заявляю, що якби мав двадцять чотири сини, навіть найменшого не тримав би коло маминої спідниці — всіх відправив би у вогонь, на передову!

Відповідаючи на пигання другого промовця опозиції, він, як спритний, досвідчений оратор, знову змінив тон.

— Панове, ви тут дебатували й про воєнну готовність країни (голос у нього тихий, люб'язний). Я вважаю, це велика помилка. (Продовжує енергійно, жваво). Не можна обговорювати, тим більш привселюдно, питання про готовність румунської армії до військових дій. (Бурхливі оплески). Тільки одне можу вам сказати, панове: ми готові.— Після цих слів довго стоїть непорушно, слухає, як аплодує зібрання і запрошена публіка. Продовжував тим же тоном, а далі знову тихіше: — Якщо не брати до уваги жарту нашого колеги пана Нае Георгідіу (після цього підвищив голос у погрозливе і гучне крещендо, проскандувавши фразу із піднятою рукою, спрямувавши вперед вказівного пальця), якщо не зважати на варту осуду спробу з трибуни парламенту посіяти в душах наших доблесних воїнів сумнів щодо оснащення армії (тріскучі оплески, вигуки «браво»), то я вас запитую, звідки речі, які свідчать про вульгарний матеріалізм, це необгрунтоване завищення ролі озброєння на війні, коли прекрасно відомо, що найбільші перемоги здобувалися, лише завдяки моральному духові солдатів?! (Оплески). Армія, коли є бажання, перемагає без гармат, без кулеметів і без патронів. (Бурхливі оплески). А я вам заявляю, що наша армія хоче перемогти і перемаже! (Захоплені вигуки). Спитайте, будь ласка, в командування армією, якому ви, здається, не довіряєте (при цих словах, вимовлених по складах, пальцем показує назад, наче офіцери сиділи в нього за спиною), і воно вам скаже: «Ми перемажемо тому, що наші воїни будуть битися врукопаш — бо ж немає гармати, яка витримала б натиск румунського багнета — проти будь-якої зброї, а коли багнет зламається — кулаками, нігтями, зубами! (Несамовиті вигуки). Панове, моя віра у велике майбутнє нашого народу непохитна (при цьому його голос став урочистим), і уряд, як про це я заявляв уже не раз, бере на себе повну відповідальність за прийдешнє!

Пішов з трибуни, немов не помічаючи шалених вигуків, бурхливих оплесків, і преспокійно сів на лаву.

Хоча останнім часом і точилися розмови про якісь там махінації цього члену уряду за рахунок держави, його промова мала величезний успіх і про неї говорили ще не один день.

Після засідання, їдучи в автомобілі, що настирливо сигналив, пробиваючись між візниками й пішоходами, моя дружина та Анішоара не могли погамувати свого захвату. А раділи, звичайно, з успіху дядька Нае. Я завжди був низької думки про так званих дотепників (не кажу про справжній гумор), які найчастіше просто-напросто звичайні хитрі дурні. Бо в кожному жарті немає співчуття, зате є прихована глибока зневага до людини, принаймні в момент, коли його відпускають. Навіть найвитонченіший, як це в Анатоля Франса, жарт часом викликає прикре враження.

А що й казати про Нае Георгідіу, чиї дотепи були тільки виявом його нищості, бо глузував він тільки зі слабших від себе, щоб розважати сильних, які були йому потрібні?! Його витівки — це лише нахабне блазнювання, за яким він уміло маскував своє шкурництво. Розуміючи, що не треба випускати з-під свого впливу душу й мислення дружини тепер більше, ніж будь-коли, і що обурення тут нічого не дасть,— я в цьому пересвідчився нещодавно, коли марно доводив їй про нікчемність дядька, («Любий, що б ти не казав, усе розумно»),— я зупинив машину і запросив їх обох до книгарні. Там узяв тлумачний словник, відкрив його й голосно прочитав: —

— «Недоумок — звироднілий тип, який характеризується фізичними аномаліями і насамперед розумовим та моральним розладом. Розум у нього обмежений, проте пам'ять непогана. Він здатний до наслідування, уміє бути дотепним. Невдоволений, недисциплінований, брехливий і хвалькуватий, недоумок завжди прагне позбиткуватися над кимось або когось ошукати. Дружба з особами такого типу небезпечна. Недоумки найчастіше бувають педерастами, вони весь час намагаються вчинити якусь капость. Навіть спіймані на гарячому, брешуть із дивовижним апломбом. Кількість інтернованих недоумків незначна в порівнянні з тим, скільки їх на волі — волоцюг, злодіїв й шахраїв». Та «політичних діячів Румунії»,— треба було б дописати в цьому словнику,— сказав я, закінчивши читати.— Якщо вміння бути дотепним, пам'ять і здатність до наслідування є основними рисами тямущості, тоді треба визнати, що це визначення з словника цілком

стосується Нае Георгідіу, бо він і справді розумний шах-рай, як він полюбляє називати себе іноді з неабиякою пихою.

Та, видно, цим я не переконав ні двоюрідну сестру, ні тим більш дружину.

— Ти занадто перебільшуєш,— відповіла мені Анішоара, байдуже розглядаючи в лорнет невелику виставку олівців та записних книжок у вітрині.

А Ела, щоб Анішоара не подумала, ніби в неї інший погляд на це, квапливо додала:

— Він завжди такий, гарячий, нестриманий. Іноді з тобою просто неможливо розмовляти.

— Філософові справді належало б бути спокійнішим,— мовила посміхаючись моя чорнява кузина, яка зовні здавалась романтичною Ельвірою, та в дійсності була практична в житті, як і належало дружині ділового чоловіка. Називала мене філософом, бо знала, що я не люблю цього, а їй зараз дуже хотілося мене образити.

— Чому спокійнішим? А чому б не пристраснішим? Тільки недоумки байдужі до своїх поглядів. Об'єктивність потрібна лише під час судового процесу, коли не треба, щоб у тебе були супротивні погляди. Людина може бути дурною, привабливою, позбавленою здорового глузду, але не об'єктивності. У всякому разі, коли, спокійно поміркувавши, ти дійшов до якоїсь думки, то повинен відстоювати її рішуче й вперто, всім своїм красномовством. Навіть учені після того, як захоплено й пристрасно — знайте, нічого не можна робити без пристрасті — шукали й таки зробили відкриття чи дійшли якогось висновку, стійко захищають свої ідеї і прагнуть перемоги й тоді, коли їм погрожують вогнищем або засланням на каторгу. Ентомолог віддасть життя за своїх жуків. Не можна відстоювати безглузде твердження, ніби нема законів та істин, які заслуговують, щоб ними захоплювалися, що все умовне й нецікаве в порівнянні з вічністю. Завжди ця політична байдужість, виставлена як вічність, захоче підлі маневрування перед совістю заради власної вигоди. Стояти в позі поблажливого і неуважного спостерігача на цьому світі, сповненому підлоти й глупоти, означає бути його часткою, користуватися його мерзотами, вдаючи, ніби перебуваєш над ними.

— Бути об'єктивним означає визнавати, що й суперник має рацію, принаймні іноді,— знову іронічно й самовдоволено відповіла Анішоара, граціозно підносячи

близько до лорнета і чорної родимки на щоці взятий з вітрини блокнот.

— Ще одна неузгодженість... Не можуть існувати дві істини, протилежні й однакові водночас. Якщо мій суперник має рацію, тоді я повинен відмовитися від своєї позиції — для цього потрібна ще й сміливість — і поділяти його переконання так само палко і рішуче, як він їх одстоює. Про байдужість при цьому не може бути й мови, бо ще є захопленість істиною.

На це вони обидві поблажливо посміхнулися, і я з сумом збагнув, що Ела вже не вірить у мою мудрість, що мій авторитет у її очах похитнувся. Анішоара відслала машину, і вони змішалися з натовпом, але не загубилися в ньому, вирізнялися своїми сукнями кольору мигдалю, модними чобітками з антилопи, що обтягували їхні литки в шовкових панчохах, з певного часу вони почали однаково одягатись. Їм, чорнявій і русявій, наче перлам у колекції, хотілося стати ще вродливішими, ще привабливішими.

Я склав екзамени за третій курс. З паном Григоріаде ми зустрічалися досить рідко. Він поводився зі мною стримано. З дружиною майже не розмовляв. Та в грудні ми поїхали на два тижні в село до Анішоари пополювати й покататися на санях. І раптом приїхав туди й він.

Мені це було досить неприємно, але я й знаку не подав, що невдоволений. Дуже здивувався, що саме через приїзд пана Григоріаде Ела розсердилася на Анішоару, скоротила на тиждень ці чудові канікули з розкішними обідами та веселими розвагами і навіть якийсь час не розмовляла з нею.

Повернувшись до Бухареста, я, підозрюючи її в зраді, уникав бувати там, де ми могли застати пана Григоріаде, прислухався, чи не плещуть чогось про нього й Елу, стежив, куди ходить і кого відвідує дружина, бо дуже боявся, що тепер, коли вони вже не бачаться на людях, чи не зустрічаються вони на якійсь таємній квартирі. Та я так і залишився у невідомості.

МІЖ ПАРАЛЕЛЬНИМИ ДЗЕРКАЛАМИ

У лютому мене призвали на два тижні до армії в Азугу. Там я зустрів у ресторані одного приятеля, що повертався автомобілем з Предеяла. Іздив він туди на екскурсію. Я вирішив теж повернутися з ним додому.

До Бухареста ми прибули вночі. Підходячи до свого будинку, я помітив, що штори на вікнах у нас не спущені. Це мені здалося дивним, а розгублений вигляд заспаної служниці страшенно стурбував. Я не міг зрозуміти, що сталося. Квартира без Ели здавалася холодною, як могила. У мене зродилась підозра, душа сповнилася пекучим болем. Служниця не могла пояснити, куди пішла жінка. До театру? До тітки? Зрештою, все це для такої пізньої пори було просто неможливим,— я приїхав о пів на другу ночі.

Я не знав, як мені дожити до ранку. Метався, безупинно повторюючи, наче ідіот, одну фразу: «Ніколи, ніколи не сподівався від неї такої підлоти». Врешті впав у крісло і сидів якийсь час приголомшений, наче викинутий з фургона. Одне було ясно, що тепер між нами все скінчилося назавжди і скінчилося так, як я й не сподівався. Ніколи б не повірив, що жінка може бути такою жорстокою, здатною без будь-якої причини заподіяти мені стільки зла. До ранку, який був так далеко, наче йшов з кінця довгого, нескінченного тунелю, мені не раз здавалося, що ось-ось збожеволію.

Я знав, що кохання іноді буває недовгим, але вважав, що розв'язка його повинна бути чесною, як між людьми, котрі після спільної, досить приємної подорожі ввічливо розходяться, сердечно прощаються, часто дуже шкодуючи, що все так швидко скінчилося. Та ця розлука, з такою зневагою до чоловіка, який пожертвував їй усе, мені здавалася незаслуженою підлістю. Просто неможливо переповісти те, що я пережив тієї жахливої ночі. Такого зі мною, здається, не бувало ні до того, ні після того. Спалене минуле, зруйновану домівку, забруднений і розчавлений як особистість — я знайшов після чотирьох годин їзди в автомобілі.

Хотілося, щоб це був тільки сон, після якого можна прокинутися. Однак це була жорстока дійсність. Десь під ранок я встав із крісла й кинувся до родичів. У тітки Лучіки Ели не було, у моїх сестер теж. Не бажав би навіть найзапеклішому ворогові пережити те, що пережив я, коли на світанку метався від однієї квартири до другої і розшукував жінку, з одним питанням: «Чи немає у вас Ели?»

Незбагненна таємниця кожного дому, в якому ще не світилося жодне вікно, безглузда надія, що, може, десь знайду її, що коли все це марення, то розвіється,

як тяжкий сон, щирий подив тих, кого розпитував про Елу, і усвідомлення, що в порівнянні з людьми, які живуть у мирі, ти, вночі розшукуючи жінку, божевільний,— все знищувало мене. В кожному разі, я не міг припустити, що з нею сталося якесь непередбачене нещастя.

Врешті збагнувши, що все вже загинуло, що треба повертатися додому і дати спокій дружині: хай навіщається своїми любощами. Хотілося бігти, збирати в пригорщі розбите скло, робити що завгодно, аби тільки скоротити той залишок ночі, що лишався до світанку. У дитинстві перед якоюсь подорожжю я не міг заснути, лежачи сам серед ночі, переживав, що «завтра» може ніколи не настати. Так само й зараз мені здавалося, що темряві не буде кінця, а коли й розвидниться, то я вирушу не в звабливу невідомість, а піду іншою дорогою, звичайною і простою, зовсім не такою, якою йшов дотепер. Думав, що вже ніколи не зустріню цієї жінки, щоб її розчавити. І мене брав страх, що до ранку збожеволю. Здавалося, що я вже взагалі нічого не можу зарадити в своєму житті, був такий стан, ніби я сидів у бричці, а схарапуджені коні в ній мчать мов ошалілі, і носять мене по ярах і купинах. Щоб зібрати всі болі, які я знав у минулому, вони ніщо в порівнянні з моєю сьогоднішньою нестерпною мукою. Впавши на диван і обхопивши голову руками, я, сповнений тривоги і страху, лежав, як ідіот, уже неспроможний більше мислити, а скрутившись у клубок, перелякано чекає, що буде далі. Як могла вона так вчинити? Невже я цього заслужив? Я ж був такий добрий...

Повернулася додому Ела десь під восьму годину ранку. Не можу описати, який у неї був вигляд, що вона робила, казала, як пояснювала свою відсутність, бо тоді я був так страшенно втомлений, такий далекий від усього— все одно, що хворий після надто тривалої операції без анестезії. Вже чекав її лише, щоб хоч ненадовго заснути. Це могло бути тільки після її приходу. То мав бути сигнал, що моему чеканню настав кінець, і я можу заплющити очі, заснути. Виснажений мукою, я ледве сказав їй:

— Більше не хочу тебе бачити!

— Проганяєш? — спитала і глянула на мене з ненавистю.

— Не знаю... Я не можу говорити,— мовив знесилено.

— Отже, проганяєш?

— Нічого не розумію, не в силі сказати й слова... Думай, що хочеш... А ти мені нічого не поясниш?

Знову подивилася на мене з лютою ненавистю; мабуть, збагнула, що боротьба буде набагато важчою, ніж собі уявляла.

— Ні, не маю що пояснювати.

— Ще б пак! Можеш, якщо хочеш, якийсь час тут бути... Та, якщо моя воля, то негайно забирайся геть, а я тобі надішлю всі твої речі.

— Отже, проганяєш? — і глянула на мене гнівними очима, зовсім іншими, ніж я їх знав.

— Іди!..

Через кілька днів я написав Елі все відверто, запитавши, чи не вважає вона за краще розлучитися без формальностей, без пояснень, і вона погодилася.

Я знову страшенно страждав, день і ніч тільки й думав про неї. Тепер, роблячи різні припущення, сам вигадував різні пояснення, які нещодавно не схотів вислухати від неї. Відмовитися від Елі заради майбутнього, замінити всі мої дотеперішні плани, покинути напризволяще ясну дорогу — все це мені здавалося неминучим і водночас жахливим. А найбільше переживав і мучився через те, що мусив викинути її з серця, забути назавжди.

Минуле з'явилося в моїй уяві зовсім іншим, ніж те, до якого я звик. Найболючішим для мене був висновок, який мимоволі мусив зробити після того, що сталося. Ця жінка мене ніколи не любила. Тепер пригадував усе, що сталося в Одобешті, а пізніше в столиці, і переконувався, що ще тоді не помилявся, справедливо вирішивши, що партію виграла вона. Для мене в житті не залишалось ніякої радості, лише був якийсь глибокий і болісний сум. А коли я бачив, як цілуються закохані, мав відчуття тих матерів, які втратили єдину дитину і з заздрістю дивляться на чужих дітей, що граються на вулиці. Драми й кінофільми про кохання, що витримує будь-які випробування і кінець кінцем перемагає, викликали в мене тільки сум, сльози на очах.

Я знову почав ходити по ресторанах, щоб бачити її, а коли зустрічав, одразу ішов геть з розбитим серцем. Було таке відчуття, ніби хтось устроїв у мене ножа і не витягнув з рани. Коли я під час звичайної розмови чув щось про неї, то щоразу полотнів, наче стіна. Втім, ці мої надмірні муки могли бути й безпричинними. Незначні речі в моїй уяві розросталися і набирали катастрофіч-

них розмірів. Хоча сценки з класичних драм про кохання на мене не впливали: навіть не міг собі уявити, щоб могло бути між мною і нею щось схоже на ці хвилюючі, палко зустрінуті тривалими оплесками епізоди. Також не уявляв собі розмови між нами в манері бульварних мелодрам, у яких героїня виправдовується, слізно просить прощення. Саме в ті дні показували кінострічку, в якій дружина страшенно зневажає свого чоловіка, залишає його й дітей, тікає з коханцем. Він скрізь її розшукує, благає, щоб вернулася, навіть їде за нею на якийсь відомий курорт. І, тільки покинута коханцем, вона збагнула, що по-справжньому любила лише свого чоловіка і повернулася до чоловіка, до дітей. Обое вірять, що не досягнути муки скінчилися. Але це для них. А для мене те, що моя дружина якийсь тільки раз не ночувала дома, було величезним нещастям, і якби, скажімо, ми й помирилися, то минула драма мусила розпочатися знову. Я, приміром, також не міг уявити собі між нами сцену, як у «Дамі з камеліями», де чоловік, репетуючи, кидає гроші в обличчя жінки. Через мою вразливість я не можу уявити межі її трагічності, як ніхто не спромігся підрахувати числа зернин на шаховій дошці, що виростала від подвоєння їх на кожній клітинці.

Надзвичайно вразливим чоловіком називала мене знайома дама з молодим обличчям і сріблястим волоссям. Я страждав, як ревматик, що відчуває зміну погоди раніше за інших, проте знайомі не знали причини моїх мук. Вони вважали, що гризуся через дрібниці. А хіба немає людей, які не розуміють, чому дехто мучиться душею тільки тому, що не може почистити собі зуби, чи не має змоги прочитати книжку або зробити комусь послугу.

Ось, наприклад, заходжу якось до приятеля в міністерство. Він мене приймає, але, кажучи, що в нього багато відвідувачів, розмовляє зі мною різко, таким тоном, наче я йому щось завишив. Я розгнівався й пішов, думаючи, що розірвав з ним на все життя. Та через кілька днів ми з ним зустрілися і він підійшов до мене, наче нічого й не сталося. Здається, був щірим (можливо, в нього була якась причина змінити своє ставлення до мене), абсолютно щірим, навіть засмученим.

— Послухай, братику, невже ти міг розгніватися на мене за якесь різко сказане слово? Хіба ти не бачив,

скільки справ звалилося на мою голову?! Треба було провести стількох людей до міністра...

Я розумів, що він ніколи не образився б за таке, він навіть і не подумав, що зневажив мене. Він тут не бачив нічого особливого, як короткозорий у пейзажі. Я зблід, знаючи, що, навіть коли б мене вели на страту, я все одно не образив би свого приятеля, не маючи зла на нього, а просто через свою зайнятість. Відповів йому, що на його місці вчинив би інакше, та він не повірив.

Живучи в розлуці з дружиною, я з кожним днем відчував, що незабаром помру,— я вже майже нічого не міг їсти, біль у шлунку ставав нестерпним. Я страшенно вихуд, і мене брав відчай, бо це засвідчувало, що страждаю через дружину. Як я не намагався приховати жартами мою зранену гордість, нічого не міг вдіяти.

Вдень і вночі, крім хіба що коротких годин сну, та й тоді вона мені часто снилася, я безперервно думав про неї, наче мій мозок став тією зіпсованою шарманкою, що завжди тягне одну й ту саму ноту.

Врешті я придумав, що коли не можу не згадувати про дружину весь день, то хоч принаймні у певні години треба спробувати зовсім викинути її з голови. І, сподіваючись так вплинути на решту дня, я поклав собі, що буде хоч якимось порятунком, коли з самого ранку годин дві не думатиму про неї. Та тільки прокидався, знову мене обступали думки про неї і перестороги, це було понад мої сили, разом з денним промінням одразу линув до неї. Вже купаючись у ванній, намагався думати про щось інше, та невідступно спливав її образ, і я марно проганяв його, як надокучливу бджолу, шукаючи, за що б інше зачепитися думкою. Коли вже нічого не допомагало, я починав рахувати. Лічив уперто, сподіваючись, що ніхто ніколи в світі не дізнається про ці безглузді витівки. Мені було дуже соромно перед самим собою, наче я підхопив заразну хворобу. Іноді, якщо вдавалося розважитись, я трохи забувався, мені ставало легше, як тому хворому після перев'язки або після похмурих дощових днів, коли до нього в кімнату заглядало яскраве сонце. Потім знову впадав у розпач. Я зрозумів, глибоко переконався на собі, що є зв'язок між душею і тілом, душевна травма викликала фізичні муки, до яких мої слабкі груди давно вже були готові. Час від часу доводилося мені, мов тифозному, валятися в ліжку з єдиною лише втіхою, що насправді не хворію цією бридкою хво-

робою. В усьому іншому не було ніякої різниці. Я знав чоловіків, які завжди підкреслювали, що страждають через жінок, читав вірші, в яких поети пишномовно нарікали, що їх зраджували, і майже всі вони гордилися своїми муками кохання. Я ж почував страшну огиду до себе, наче мене обсіли воші, і навіть натяк на мої переживання здавався мені підлотою.

Тому я спершу подбав, щоб усі дізналися, ніби мене цікавить інша жінка. І тоді мені стала зрозумілою мука, од якої, як дізнався пізніше, страждає значно більше, ніж здавалося б, чоловіків, які прирекли себе демонструвати свої стосунки з багатьма жінками, аби ніхто не помітив, що вони переживають через розлуку з однією з них.

Щоб не зустрічатися з нею в суді, я дав своєму адвокату лист, в якому заявляв, що сам винен у всьому. А взагалі мені завжди хотілося бачити її, коли довідувався, що вона була в якомусь нічному ресторані чи театрі і я про це не знав, то одразу блід, наче прогавив дуже важливе для мого існування побачення.

Зустрілися ми з нею якось у театрі. Вона сиділа за два ряди поперед мене. Пройшовши повз неї, я ввічливо привітався. Поводився невимушено, голосно реготав з примітивної комедії, що йшла на сцені. На душі в мене полегшало, бо Ела була сама, а це означало ніби мою перемогу. Також мені було приємно, що сиділа вона попереду, і я міг дивитися на неї скільки завгодно. А вона ж, щоб побачити мене, мусила нараз обернутися. Я одразу старався відвести свій погляд від неї і вдавано весело сміявся.

Була в чорному вечірньому трохи декольтованому платті, яке більше підкреслювало білизну й красу її довгих, округлих, мов виточених рук. Її ніжна шия легко несла голову з відкритою теж ніжно-білою потилицею, на якій тендітна шкіра була — наче на пелюстці жовтогарячої троянди.

Ела, щоб краще бачити спектакль, посунулася на край стільця і сиділа майже в профіль до мене. В залі було темно. Лише з боку сцени від рампи падало світло, і її голова (лоб чистий, але не косий, ніс з горбинкою, м'яке підборіддя) чітко вимальовувалась на світлому фоні, наче в ореолі, а частина поверненого до мене обличчя була затінена. Плечі її теж було добре видно. Навіть ті, хто, звичайно, набридав своїми натяками, не

міг би подумати, що тепер дія для мене відбувалася не на сцені, а в залі. Те, що Ела кілька разів дивилася в мій бік, повернуло мені життя. Я пішов з театру вилікуваний, принаймні на кілька днів. Кожна зустріч з нею приносила мені полегшення.

Хоча я був певен, що в неї є коханець, вона ніколи не з'являлася з ним на людях; і, незважаючи на моє нещастя, почував за це до неї якусь затаєну й ніжну вдячність. Зате сам робив усе, щоб мене завжди бачили тільки з жінками.

Іншим разом зустрілися ми з Елою в нічному ресторані після перегляду якогось спектаклю. Була у великому товаристві поважних панів і пань, вродлива й досить весела. Я спершу заглянув у вікно, щоб пересвідчитися, чи вона там, і не бути захопленим зненацька її присутністю (так робив завжди, аби не помітила мого збентеження, а, навпаки, щоб зайти з виглядом щасливої людини), і щоб значно пізніше з нудною байдужістю вдати, ніби щойно її побачив. Зі мною була молода артистка, відома більше своєю красою (штучною і досить посередньою), ніж талантом. Ела саме з кимось розмовляла, а коли помітила нас, зблідла і відразу змовкла. Далі вже не зронила й слова. Не вміючи приховувати своїх страждань, майже цілий вечір не відривала очей від нашого столика і пильно розглядала мою супутницю. Дивлячись на її муку, я відчував, що мої рани (а для цього, мабуть, були б потрібні місяці чи навіть роки) загоюються за хвилини, як у цирку під магічним поглядом факіра виростає дерево.

Після вечері я провів приятельку додому. Залишатися в неї не хотілося. Почував себе розбитим лише від однієї думки, що потім знову треба буде одягатися і йти, бо вранці неодмінно мусив бути дома. Хіба її обійми були варті того? Ця жінка, як і всі інші, мене вже не цікавила. Всі вони здавалися мені неживими манекенами. Особливо ця актриса, яку вважали вродливою, була нецікава мені. Мову свою вона пересипала вульгарною лайкою, говорила без кінця на жаргоні акторів.

— Не дає мені ролі, а то встругнула б їм шедевр,— і при слові «шедевр», затиснувши кулак, робила непристойний жест.— Бачив у ресторані Ніцяску? Гадає, що, придбавши машину...

Я з досадою думав, що, затримуючись у неї, змарную цю чудову, як мені здавалось, ніч. Артистка була

середнього зросту, ні товста, ні худа, бездоганна, як шаблонна ілюстрація голої жінки в журналі.

Я знічев'я почав її оглядати, як, буває, дивишся, наївшись, на страву, що не дуже тобі подобається, на погано вимиту тарілку, на зіпсутий соус, на м'ясо з гіркувато-солоним присмаком...

Якось у квітні перед обідом я здибав мою дружину у великій бакалійній крамниці на Каля Вікторії¹. Вона чекала, поки їй загорнуть різні покупки. Хоча я одразу здогадався, що вони призначені для частування її друзів, і це мене вколело в саме серце, проте привітався і люб'язно посміхнувся.

— Бач, накупила стільки добра, а мене й не запрошуєш!

Певна річ, я говорив ці слова жартома, та якби запитала справді, їй-богу, не знаю, чи стримався б від спокуси. Вона охоче подала мені свою тонку й м'яку руку, од якої пахло «Букетом квітів», досить рідкісними тоді духами.

— Е... ні, не запрошую, бо ти нечемний.

Я відповів їй з очевидним бажанням ні в що не заглиблюватися:

— Навпаки, я найчемніший хлопець у світі.

А тим часом Ела ще замовила в продавця паштет з печінки, сказавши:

— Це для пана...

І, прихильно посміхаючись, з грайливим блиском в очах, мов весняна квітка на фоні сірого костюма, заспішила до каси розплачуватися.

Якими далекими були часи, коли Ела, невгамовна, турбувалася, щоб я, ідучи до гастронома за покупками, не забув узяти для неї її улюблену закуску. Тепер це її жартівливе замовлення мало свою принадність і розвеселило мене.

Після цієї зустрічі тижнів зо три я її не бачив. Весь час думав, чи не сталося щось, бився в різних здогадах. І от одного дня колишній університетський товариш, добрий мій та її приятель тих часів, тепер газетяр, розповідав мені з подивом і деякою іронією:

— Твоя дружина, брат, не дуже вдячна людина. Заходив сьогодні в ломбард, були там у мене деякі справи. І знаєш, кого зустрічаю? Її тітку, яка заставляла

¹ Каля Вікторія — головна вулиця Бухареста.

перстень. Нагадай їй, нехай не забуває, що вона виросла в цієї тітки...

Приятель нічого не знав про наше розлучення. Після цього, поцікавившись, я довідався, що Ела вже два тижні лежить хвора. Купив кілька книжок, букет квітів і надіслав їй до тітки разом із запискою:

«Почув, що ти нездужаєш... Мені невимовно жаль (навмисно писав у піднесеному тоні, щоб більше здатися їй нещирим). Посилаю кілька томів твоїх улюблених письменників — Анатолія Франса й Вільде,— щоб швидше минав час. Буду дуже вдячний, якщо маючи в чомусь потребу, сповістиш мені про це через посланця, яким передаю тобі записку.

З дружнім привітом і побажанням скорого видужання *Ш.*»

Так само забобонно, як і тоді, коли посилав записку, я почав чекати відповіді. Пакунок і конверт я у певний час віддав старому, а не молодому посланцеві. То був смаглявий, з довгими вусами чоловік, який завжди чітко виконував усі мої доручення. Записку писав у тютюновій крамниці, відповідь звелів принести не додому, а в умовлене місце, бо мені здавалося, що вдома можу отримати тільки неприємну звістку, а якщо вона й буде приємною, то не хотілося приймати її з рук служниці. Сказав старому, що через годину знову прийду на те місце, де він завжди чекав мене. Та посланець повернувся аж через дві години. Я сперся на латунну поперечину вітрини з капелюхами й краватками, освітленими сонячним промінням, нетерпляче розірвав конверт і прочитав:

«Справді, я вже майже два тижні лежу в ліжку, проте не думаю, що це щось складне. Мені нічого не треба, дуже тобі вдячна. Квіти й книжки зробили мені невимовну приємність. Усі мої друзі прислали квіти, їх тут повна кімната. Проте бузок тепер для мене найкраща квітка.

Глибоко вдячна *Е.*»

Я змусив посланця розказати все з подробицями. Він розповів, що довго дзвонив, стукав у відчинене вікно (схожий на вагон, тітчин будинок має низькі вікна, що виходять у двір), поки підійшла стара пані. Молода лежала в ліжку. Відповідь писала, поклавши папір на книжку. Повагавшись, він вів далі:

— Пане, молода пані звеліла дати мені на чай золотого наполеона¹. Я сказав їй, що ви розраховалися зі мною, однак вона не відпустила мене, поки я не взяв гроші. Кажу вам це, аби часом не подумали, ніби я беру і в тих, до кого мене посилаєте, даючи їм зрозуміти, що ви не заплатили. Я не такий, ви мене добре знаєте.

— Ти бачив молоду пані у вікно? Була в ліжку?

— Так, пане, і можу сказати навіть у якому. Велике, дубове, двоспальне. Над ним, на стіні, висіли два портрети, якогось пана офіцера й пані.

— А квіти? Багато букетів у кімнаті?

— Квіти? Букети... які букети? Не було ніяких квітів. Я бачив тільки той букет, що ви надіслали.

Я подумав, що він говорить неправду, аби мені догодити.

— Йй-богу, ні. Не бачив жодної... Але, можливо, десь були, тільки не в кімнаті.

— Ой дорогий, які ж брехливі ті жінки.

Я до самого вечора боровся з думкою, чи не піти мені помиритися з нею. І врешті вирішив, що ніщо б не виправдало мого вчинку, бо не знайшов найменшого натяку з її боку, який дозволяв би мені думати, що Ела згодиться на примирення. А коли згадав оту жахливу лютневу ніч, у моїй душі залягла темрява, я ще раз переконався, що між нами все скінчилося.

Минуло кілька днів, і я послав до Ели мою незаміжно сестру, з якою вона колись приятелювала. Повернувшись, та розповіла, що Ела не дуже хвора, але зі всього видно — живе скрутно. Хоч уперто повторювала, що їй нічого не треба, що незабаром видужає, про мене згадувала прихильно і водночас байдуже, цікавилася моїми новими захопленнями. Під кінець сказала, що, тільки одержить розлучення, відразу вийде заміж. Сестра застала в неї і Анішоару, з якою, очевидно, Ела помирилася.

Через тиждень вона видужала, і ми зустрілися з нею біля десятої вечора на Каля Вікторія, проти кав'ярні «Капша». Я супроводжував знайому актрису до театру. Ела прогулювалася з Анішоарою та її чоловіком. На мое привітання вона відповіла мені, посміхнувшись. Про-

¹ Наполеон — французька золота монета вартістю двадцять франків, із зображенням Наполеона III, яка була в обігу і в Румунії.

йшовши кроків з десять, я оглянувся, вона стояла на місці, зіпершись на поруччя вітрини, і сумно дивилася нам услід, мов поранена сарна.

З певного часу я почав сумніватися в своїх діях, жалити її. Мовляв, страждає, може, нарешті збагнула свою вину, а в коханні важко сказати, хто більше винен. Одного вечора після того, як я марно обійшов кілька ресторанів, розшукуючи Елу, вирішив більше не блукати безцільно по місту і залишився в товаристві кількох приятелів у корчмі з зеленою огорожею, олеандрами, добротною кухнею і музикантами. За чаркою, певна річ, розмовляли про жінок. Згадувались імена деяких дружин, які потай зустрічаються з коханцями на таємних квартирах. Я аж тремтів. Говорилося також про найновіші любовні пригоди, і було розказано з найменшими подробицями про поведінку деяких добре нам знайомих дам. Але найбільше мене здивувала остання новина.

Недавно одного з найвищих чиновників міністерства — оповідач назвав його прізвище — десь перед шостою годиною покликала до телефону дружина і почала ну просто освідчуватися в коханні. Мовляв, він забуває про неї, а вона нудиться сама без нього і вже геть пропадає з туги за ним, нехай кидає до біса своє міністерство і їде додому. Пан генеральний директор, мало не вмліваючи од задоволення, відповідав їй ніжно і гордо. А насправді та дама дзвонила чоловікові із спальні свого коханця. Спочатку я слухав це затамувавши подих, м'яв у руках краватку, пересував з місця на місце склянку й виделку. Потім мені перехопило подих, я зблід, як після операції. Через кілька хвилин я дав кельнерові на чай і послав його до сусіднього готелю пошукати в книзі абонентів телефон пана Григоріаде. Адже й мені кілька разів дзвонила дружина, коли гостювала в знайомих. Такі історії про жінок, в яких називалися справжні імена, завжди ошелешували мене. Кажуть, що студенти медици, вперше читаючи в підручниках описи якихось недуг, починають думати, що й самі хворі на ці хвороби. Так буває і з тими, що слухають розповідь слабого про свою хворобу, чи з тими, що відвідують анатомічні музеї. Вони навіть відчують болі. Коли мені доводилося слухати про зраджених чоловіків, мені здавалось, що це приключилось зі мною самим. Я не заспокоївся навіть тоді, коли вернувся кельнер і сказав, що в пана Григоріаде телефону немає. Протягом наступного тижня я з жахом і відра-

зою думав про Елу і про всіх жінок на світі. А згодом почав її забувати.

На святих Костянтина і Олени я зустрів Елу на іподромі. Була, як завжди, з Анішоарою та її чоловіком. Тоді вперше після кількох місяців розлуки ми говорили досить довго. Прогулювалися перед балюстрадою, на якій сиділи жінки в яскравих, барвистих літніх сукнях, мов кольорові плакати, перед високою, елегантною, білою, наче лебідь, трибуною від фінішної вишки аж до кінця вкритого м'якою травою майдану.

Розмовляли, ніби плели легке мереживо з реплік, невинних жартів, зауважень про присутніх на скачках наших знайомих. Поступово розмова ставала конкретнішою:

— Здається, тобі не пощастило під час перших заїздів?

— Так... Мабуть тому, що мені щастить у коханні з тобою.

— Тоді й мені кортить програти.

— Хочеш переконатися, чи він і справді тебе кохає? — запитав я, і так важко стало на душі, бо ж мав на увазі і себе, і її коханця і не знав, кого вона має на думці.

— Ні, не буду грати. Невідомість набагато краще, ніж певність, — мовила і посміхнулася, розмірковуючи про щось своє.

Я подумав, що вона має рацію. Треба бути безсоромною людиною, пристосованцем, щоб змиритися з тим, що є! Для чого? Хіба може щось принести насолоду, крім безмежного кохання, од якого все стає прекрасним? А вона задовольняється підробкою під любов, і я відчував свою вищість.

— А ти відчуваєш себе стійко? — спитав я, охоплений знову болісним сумнівом. Глянула, посміхнувшись, на мене і відхилилася, наче я дивився їй у карти під час гри.

— Ніколи нічого не знаєш... Ніколи нічого не відомо...

До нас підійшла моя ласкава покровителька, дужа, вродлива, з білим волоссям, ще молода, як на її роки.

— Признаюся, що мені приємно...

— Нарешті...

— Е, ні, це не те, що ти думаєш... Дещо серйозніше. Мені приємно вигравати гроші. Хай навіть на скачках. Але не люблю товпитися в юрбі коло каси. Штовханину серед натовпу ще може зносити молода жінка, а з мене,

старої баби, глузуватимуть. Будь добрий і візьми для мене кілька квитків,— сказала і відразу простягнула пачку банкнотів, побоюючись, щоб часом я не купив за свої гроші.— Не турбуйся, я тим часом постережу твою панійку.

— А я й не турбуюся. Певен, що в кожному разі ви зробите це краще, ніж я.

Поки йшов до каси, у мене з'явилося бажання пожартувати. Купив квитки для посивілої дами зовсім на інших коней, ніж вона просила, вирішивши, що коли виграють ті, на яких вона хотіла ставити, заплачу їй свої гроші, певно, невеликі, бо на них ставила більшість.

На алеї коло загорожі жінки в яскравих барвистих сукнях, наче метелики, сиділи на лавах і пильно оглядали тих чоловіків, що проходили повз них, мов на променаді в парку. Спершись на поруччя, знайома актриса, дуже розумна, принадна і добра моя приятелька, дивилася на коней, яких прогулювали перед тим, як осідлати.

— Бачиш,— сказала вона мені, посміхаючись (я часто жартома кажу їй, що вона схожа на рекламу зубної пасти, бо весь час сміється і показує два рядки дрібних чудових зубів),— скільки простоти в цих коней? Яка невимушена елегантність!

З нею можна було погодитися, бо скакові коні недосвідченому окові здаються худими шкапами. В них надто випнуті ребра й кістки, ходять завжди з опущеними головами, а в спокійному стані дуже смирні.

— Отого, буланого, що неохоче ступає і нюхає землю,— показує на худого, але з міцними, ніби залізними м'язами коня,— ніхто не переможе, він, безперечно, породистіший, ніж сам хазяїн, колишній сукновал, що розбагатів завдяки факторству, що експлуатує його безжалісно. Так... ніколи не переможний. Мало хто ставить на нього, вибирають собі котрусь із тих показних шкап, що гарцюють у бричці.

Вона усміхалася, показуючи дві низки правильних, немов виточених, білих зубів, говорячи далі:

— Місяців два тому мій добрий приятель запросив на обід до «Капші» одну із студенток консерваторії, дуже вродливу дівчину. Ішла вона туди вперше, хоча давно вже мріяла про це. І найбільше була вражена елегантністю кельнерів у фраках. Тим часом у кав'ярні зібралися, вона, звичайно, й не підозрювала того, найвишуканіші представники румунського вищого світу, а також відома

компанія хлопців-верховодів на всіх балах у Бухаресті. Бо саме таким уявляла собі ідеал елегантності, як провінціали вважають таперш великих галасливих готелів найвродливішими жінками в світі.

— Якщо хочеш, щоб я доповнив твоє справедливе зауваження, дозволь і мені сказати, що лише архіваріуси ще викохують розкішні вуса, що армійські унтер-офіцери більше скидаються на військових, аніж офіцери штабу, що, вдаючи із себе інтелігентів, ходять з борідками клинцем, ясным поглядом, розкішними кучерями тільки вчителі середніх шкіл балканських країн, тоді як справжні вчені — звичайні, порядні люди і навіть не думають одягати оту інтелектуальну уніформу. Всі, згадані тут, з усіх сил намагаються вдавати з себе кого-небудь, присвоюючи їхню форму. Запружений кінь гарцює, наче чистокровний; кельнер натягує форму лорда Дербі, творця чорного фрака; архіваріус, незважаючи на те, що Наполеон не носив вусів, ходить у формі суворого завойовника. Те саме і з унтер-офіцерами, як я вже казав, і з учителями середніх шкіл. Правда, всі вони знають, що лише зовнішністю схожі на тих, кого з себе вдають.

— Я певна, що та дівчина закохалася в кельнера. Ти маеш рацію. Але, до речі,— коли вона так каже, я чекаю, що її наступні слова не матимуть ніякого зв'язку з попередньою розмовою,— щойно я бачила, як ти робив страждання біля колишньої дружини.

Посмішка застигла в мене на устах. «Робити страждання» — огидний варваризм, почувши який, перекинувся б у могилах усі мовні пуристи. З'явився він із французької мови в театральних колах, спершу лише як характерний зворот із закулісного життя: «робити голод». А з'явився він ось як. Юна, вродлива актриса закохалася в свого партнера, також молодого, вродливого, але зовсім бідного. Коли він просить її стати його дружиною, вона розсудливо відповідає: «Ти що, збожеволів? Хочеш, щоб ми обое робили голод?» Тепер, переінакшивши цей вислів, моя знайома адресує його мені. Я стиснувся, наче медуза, готовий розгніватися, але вона засміялася так гарно, на всі зуби, що я заспокоївся й спитав:

- Невже дуже смішно страждати від кохання?
- Ні...
- Кажеш щиро?
- Запевняю тебе! — І усміхається знову.

Я згадав, що в неї є син років п'яти, якого любить до безтями, хоча точно не знає, хто доводиться йому батьком. Про це іноді жартома каже: «А це й добре, бо любитиме тільки мене».

— Слухай, ти хотіла б, щоб твій син, коли виросте, був байдужий до жінок, а захоплювався чимось іншим?

— Ні,— відповіла мені без вагання.

— Хотіла б, щоб його любили?

— О... так...

— І щоб він кохав?

— Аякже.

— ~~Щоб кохав~~ навіть тоді, коли його не будуть любити?

— Так... так... неодмінно.

— Май на увазі, що ти жінка, яку любили і ще люблять, яка, можливо, зраджувала...

— Не «можливо», а точно.

— Гаразд. А чи хотіла б ти, щоб твій син кохав навіть тоді, коли йому будуть зраджувати? Хотіла б, щоб він мучився від кохання? Добре подумай, перш ніж відповісти!

Вона стала серйозною, мов під час антракту в драмі.

— Признаюся тобі щиро, мені дуже хочеться, щоб мого сина любили жінки, і певна, що любитимуть, але повір, що хочу, аби й він їх любив, навіть ризикуючи бути зрадженим ними. А тепер скажи, на котрого коня мені ставити.

Я дурнувато посміхнувся їй із вдячністю і сказав, що ставлю наугад, побажав їй виграти і пішов віддати знайомій дамі куплені квитки.

Коні, на які думала ставити моя шановна покровителька, відстали. Я зрадив з цього, хотілося бути оригінальним, похизуватися перед Елою своїми успіхами, якими б вони до біса не були. Першим до фінішу прийшов кінь, на якого майже ніхто не ставив.

— Ой, я чекала старості, щоб грати на скачках... Ну й що з того?! Весь час програю... І тепер, коли вже не маю ніякої радості...

— Мені дуже прикро, мадам, але я не знаю, як вам зарадити... Та, здається мені, ви помиляєтеся. Ви ніби виграли... Прошу — перевірте свої квитки.

— Кінь під номером сім? Та ні, чого дивуєтесь? Гляньте, будь ласка, на дошку з результатами. Ну, хто виграв? Сьомий номер, чи не так.

Приємно схвильована і здивована моя покровителька сміється. Щиро посміхається й Ела, по-жіночому зацікав-

лена цією грою випадку, і це посилює в мені бажання досягти успіху. Повз нас із трибуни пропливає галасливий натовп, прямуючи до затіненої алеї за загородою.

— Три білети на коня під номером сім? Мені здається, ніхто не ставив на цю химерну шкапу. Я виграла ціле багатство. Мій молодий приятелю, мушу сказати, що твоя близькість приносить щастя жінкам... з тобою, якщо навіть втрачають, виграють.

— Навіть коли виграють... втрачають,— поправляє її моя дружина, вкладаючи інший зміст у цей каламбур.

Повз трибуни проходили групки людей, яким, здавалося, не було більше що робити, а тільки витріщатися на нас. І робили це з гідним подиву браком скромності. Чоловіки й жінки оглядали нас так, наче ми були манекени, на які понатягували зразки одягу будинку мод. Звичайно, всі розглядали одні одних, але по-справжньому я зміг зрозуміти це тільки тоді, коли ми стали предметом такої уваги. Це було схоже на те, що, коли моя дружина іноді, навіть і сьогодні, палко й захоплено дивилася мені в очі, в мене створювалося враження, ніби я єдиний, дивлячись на кого, вона вкладає всю свою душу. Але я припускав, що вона так само дивиться й на деяких інших чоловіків, однак, спостерігаючи її в профіль, не помічав у ній тієї несвідомої пристрасності. Щоб відчувати її погляд, мені треба було стояти перед нею. Але, розуміється, цього не можна було зробити, і я мусив додати ще одну загадку до нерозв'язаних сумнівів кохання.

Тепер публіка, відриваючись від білої огорожі і спускаючись білими східцями з трибуни, наче її злегка викачував звідти якийсь насос, простувала до загороди та каштанової алеї.

Я був задоволений цим полуднем, однак відмовлявся від спокуси залишатися й далі в товаристві Ели, як гравець на рулетці, що, вигравши кілька разів підряд, вагається, чи грати далі, побоюючись, щоб не втратити всього. Та мене почала мучити близька розлука, якої не міг ніяк собі уявити, бо важко було бачити, як вона йде геть, а я залишаюсь сам. Уявляв наше розставання і знав, що страждатиму, як і вперше. Змусив себе несподівано взяти її руку, мовивши їй коротко, запинаючись:

— Цілую ручку, до побачення.

Здивовано посміхаючись великими блакитними очима, вона нервово водила парасолькою по білій огорожі.

— Ідеш уже?

— Так, останній заїзд мене не цікавить.

— «Завоював усе, що мав завоювати»,— усміхаючись проказала ці слова, явно натякаючи на марш, що виконувався на всіх мітингах, де вимагалось перейти Карпати.

— Могла краще спитати, чи «відвоював усе, що мав відвоювати».

— Ох!

— ...і тоді я б відповів тобі, що...

— Що? — довго дивиться на мене.

— ...ні. Хіба не так?

— Не знаю,— і посміхається нервовіше, палкіше, глумливіше,— нічого не знаю.

Тим часом до нас підходила наша знайома дама. Всі захоплено і водночас заздрісно дивилися на неї, а вона, притискаючи до грудей, несла в руках чимало пачок банкнотів.

— Дорога пані, що тут скажеш, твій чоловік, як бачиш, оплатив мені кравчиню на цілий рік. Певна, він зробив це через мої непереборні чари,— заговорила, а її великі, з гарно підчорненими бровами очі щасливо посміхалися.

Я пильно подивився на неї.

— Слово честі, пані, так...

Тоді вона теплим поглядом зміряла мою дружину:

— Котра з нас двох має вважати це за нахабство? Ой, я ж зовсім розгубилася, коли дійшла до такого питання... Цей пан сплутує найясніші речі і баламутить усіх людей.

Повз нас проходили, прогулюючись перед буфетними столиками, молоді жінки з вищого світу в декольтованих платтях, з оголеними руками, пані в жакетах і котелках, з біноклями на шиї. Ця посипана галькою алея, що білила між рестораном і входами на трибуну, була притулком для великосвітського панства, решта глядачів товпилася біля загороди, кас і на каштановій алеї. Я таки відкланявся і пішов.

Перед ворітьми іподрому, на пустирі, що в ярмарковій дні служив за торговицю, було повно автомобілів і фіакрів. Одні стояли, інші рухалися від площі до будинку лікаря Миновича, і все було залите яскравими, уже тільки теплими променями непалкого призахідного сонця. Я не знайшов вільного візника і рушив до міста пішки. З боку міста риссю наближалася запряжена чорними кіньми карета. Вона була розмальована в синій колір, на

товстих, як автомашина, шинах, закладена в середині темно-синіми ромбоподібними подушками, щоб пасажери могли на них спиратися, опустивши ноги на постелений внизу червоний килим. Погойдуючись у такт кареті, в ній сиділа молода бліда жінка, чий елегантний стан наче повторював хвилеподібні обриси карети. Вона здавалася схожою на «Даму з камеліями», мрійливу і втомлену, і зовсім не зважала на автомобілі й карети, з яких десятки очей намагалися глянути на неї бодай мимохідь. Була то звичайна повія, колишня наймичка, яка не читала «Дами з камеліями» навіть у перекладі, що вийшла в «Бібліотеці для всіх». Жінка хоч і була вродлива, страшенно малювалася, імітуючи зразки, що дійшли до нас з третьої-четвертої руки (коли пропадає будь-який сенс, коли імітатор навіть не знає, кого імітує).

Чим ближче я підходив до міста, тим людніше ставало на тінистих алеях. А коло буфета вже вирував святковий натовп.

У наступні тижні я почував себе дедалі краще. Зустрічі з Елою сприяли тому, що я значно легше переносив розрив з нею, і я був дуже ними задоволений. Розлука для мене вже не здавалася такою жахливою трагедією, як спочатку.

Бачити дружину було для мене такою ж необхідністю, як вживати морфій для наркомана. Мені пощастило і тому, що вона не ставила ніяких умов. Навіть тоді, коли залишався чимось невдоволений, все-таки відчував полегкість після побачення з нею. Я вже цілий тиждень міг навіть не думати про неї, почував, що одужую.

А потім, коли в моєму серці збиралася вся туга за нею, наче біль у наріві, я знову відчував потребу бачити її. Намагався опиратися цьому бажанню, і це мені якийсь час удавалося, але не довго. Та все ж витримував той період, який сам собі призначав. Коли ж наставав той момент, уже не міг відкладати побачення. Мене охоплював нестримний шал, справжнє божевілля, я вже не міг ні про що думати, а мусив, що б там не сталося, зустрітись з нею. Тоді йшов її шукати. Заходив до ресторанів, театрів, до її подруг, а двічі заглядав навіть до тітки. Обидва рази, на моє щастя, хоч цього не сподівався, заставав її саму вдома, і вона мене приймала. Приходив завжди з добре обгрунтованими і водночас безглуздими причинами, щоб не подумала, ніби шукаю замирення, бо інакше не знаю, що б зі мною сталося. Після побачень

з дружиною мені здавалося, ніби одужую, забуваю її, що в майбутньому зовсім забуду, але не знав, коли це станеся. Через рік, два чи, може, більше.

Згодом я наче почав її забувати, знайшовши собі турботи, які відсували її особу на другий план. Тепер я міг зосереджуватися на інших речах, а думку про Елу викинути геть з голови. Знову взявся студіювати апріоризм Канта, і протягом кількох днів мені здавалося, що знайшов пояснення, яке зробить переворот у філософії. Почував себе легко, спокійно, наче після морфію. Дійшов до висновку, що Кант помилявся, коли виводив характер універсальності й необхідності принципів математики з апріоризму, в якійсь мірі метафізичного. Навпаки, я брав за основу досвід і знаходив достатнім пояснення універсальності й необхідності математики в її умовному походженні. Завдяки цьому відкриттю, значна частина філософської системи Канта почала здаватися мені помилковою.

Тоді я збагнув, з трепетом відчув, що може існувати значно вищий світ, ніж кохання, і внутрішнє сонце, набагато спокійніше і водночас набагато світліше. Думав безперервно, напружено, як під час галюцинації. Від одного прикладу переходив до іншого, від одного відкриття — до іншого, нового.

Чому пряма будь-коли і будь-де є найкоротшою віддаллю між двома точками? Бо ми вирішили так вважати, а якби так не було, то не вважали б. Універсальність і необхідність лише у формулі.

По місту я ходив, мов сновида, весь поринувши в самого себе. Не знав, якими вулицями йду, нічого не бачив і не чув довкола, ба іноді, переходячи дорогу, наштотувався на автомобілі. Все, що було світлим, поглиналося всередину. Автоматичний світ і світ свідомості ставали незалежними один від одного і продовжували існувати окремо. Траплялися зі мною прикрі пригоди, траплялися й смішні. Я міг лише почати автоматичну серію вчинків, проте далі не контролював їх. Давав, наприклад, двадцять леїв у кіоск за газету, але не брав здачі, а іноді й газети. Не пам'ятав нічого, що робив. Через забудькуватість ледве не викликали мене на дуель. Якось на бульварі я зустрів свою колишню подругу дитинства з чоловіком. Я безтямно поцілував їй руку, хотів поцілувати і йому. Він зблід, швидко вирвав руку, і аж тоді до мене вернулась пам'ять. Але згодом справа виявилася.

Той пан був переконаний, що я колись кохав його дружину, і несподівана зустріч з нею схвилювала мене настільки, що я зовсім розгубився. Та що сталося під час цього побачення, я усвідомив значно пізніше.

Зі мною траплялися й раніше дивні пригоди, коли я так само задумувався до забуття. Але тоді були зовсім інші причини, безглузді. Розмірковував, як витратити мільярд, може, організувати експедицію на Північний полюс. А коли вчився в молодших класах ліцею, то малював на географічній карті велику Румунію, навіть й гадки не маючи про майбутню війну.

Та ось я прочитав в італійському журналі статтю, в якій Джованні Папіні висловлював таку саму думку, що й я. Знову для мене настав душевний занепад, знову якась порожнеча. Страшенно переживав особливо тому, що Папіні навіть не вважався філософом, а лише химерним дилетантом.

Якось, щоб хоч трохи відновити свої думки про дружину, я почав ритися в шухлядах невеликого письмового столика, що стояв у її вітальні — вузькій, прямокутній кімнатці, що межувала зі спальнею. Там був лише накритий килимом диван, кілька акварелей на стінах, етажерка з книжками та невеликий письмовий столик. У шухлядах різні фотографії, вирізки з журналів, листи від приятельок, шматок перекладу (Ела хотіла перекласти роман Анатолія Франса «Червона лілія», однак не вистачило терпіння). Ще були рахунки від кравчині, відповіді на конкурси, що їх влаштовували ілюстровані журнали, всілякі дрібниці. У книжках між сторінками знайшов забуті рахунки й листи. Перекидаючи книжки, помітив конверт, якого ще не зустрічав, хоча не раз рився там... Я аж затремтів, наче мені до рук потрапила бажана розгадка якоїсь таємниці. Прочитав записку:

«Мила дівчинко, сьогодні ввечері Йоргу їде в село. Уже п'ятнадцяте лютого, і треба найняти людей для оранки. Смертельно нудно самій дома. Приходь повечеряти зі мною. У мене зараз кравчиня, може, й ти замовиш собі новий костюм... Коли захочеш, переночуєш у мене. Будемо говорити цілу ніч».

Я влізнав почерк Анішоари, Йоргу — її чоловік. П'ятнадцятого лютого — дата, коли я повернувся з Азуги. Мені здавалося, що непритомнію. Переді мною, як перед тим паралітиком, що клянчить перед вівтарем і благає

зцілення, щоб устати й піти, відкривалася приголомшлива, дуже бажана перспектива. Намагаюся якнайспокійніше все обміркувати, краще зрозуміти. Отже, Ела грала комедію, щоб мене скарати. Я й справді неможливий тип, усе ускладнюю, а вона чудова жінка. Виходить, нашу розлуку можна забути, як жакхливий сон. Мені на очі навертаються сльози, і я тихо плачу від радості. Таки був вихід із скрутного становища, коли я вже не бачив ніякого...

Після того мене почали мучити підозри, чи не стану я жертвою спритного обману. А що, коли листа підкладено нещодавно? Тоді Ела була в сварці з Анішоарою. Я знав про це, тому й не шукав її там. Зрештою, й дата щось надто підозріла: саме п'ятнадцяте лютого. Чому ж не сказала покоївці, куди йде? Чому не залишила для мене записочку? І знову точать мене сумніви. Та потім сам починаю вишукувати їй виправдання. Очевидно, помирилася з Анішоарою, а я про це не знав. Принести пізніше записку і всунути між книжки нізачо не могла, бо й не могла бути певною, що я її знайду. Навіщо ж так повелася? З якою метою? Чому ж хоче, щоб ми помирилися? В чому зацікавлена? Адже відмовилася, не захотіла від мене допомоги. Це я, а не вона, боюся, щоб її не втратити. Якщо ще мене любить, то могла так вчинити. Та й її поведінка під час нашої розлуки, її страждання, які тепер здаються мені абсолютно щирими, підтверджують цю думку.

Я швидко одягаюся й рушаю до Анішоари. По дорозі, однак, мене знову охоплюють сумніви. А якщо все ж таки записку підсунуто навмисне? Дуже можливо, що вона не хоче розлучатися, бо тоді позбудеться досить вигідного матеріального становища. А що відмовилася брати від мене допомогу, на її думку, досить скромну, ще не означає, що в тому не зацікавлена. Починаю обмірковувати і її поведінку як коханки. Якби любила мене, то мучилася б так само страшенно, як і я. Божеволіла б, не бачивши мене. А що вона страждала на людях, то могла це робити щиро від думки, що втратить матеріальне становище. З певної точки зору душевне страждання і мука, пов'язана зі страхом втратити матеріальну вигоду, зовсім не різняться між собою. Тому важко дізнатися, чи жінка страждає від того, що не прийшов коханець на побачення, чи від того, що не має чим заплатити кравчині. Якщо Ела з гордості таїла від мене, що ночувала в Анішоари,

чому ж тоді, на вулиці чи в ресторані не приховувала свого страждання? І якщо вона жахливо мучилася, чому ж нічого не зробила, щоб нам помиритися? А якби вона зробила щось таке, то чи не було б це доказом для мене, що вона меркантильно зацікавлена? Я зайшов до кав'ярні, замовив каву й коньяк, пив і думав далі.

Коли передавала через посланця записку, де писала, що в неї в кімнаті повно квітів, це був щирий вияв гордошів (вона навіть не могла собі уявити, що я дізнаюся про це). Якщо я в принципі повірю в цей жест, тоді можу повірити і в інші всі. А якщо вона змовилася з посланцем, купила його за золотий наполеон? Тоді чому той дядько сказав мені, що йому давали гроші і він їх узяв? Якщо був її спільником, не мав би боятися, що видасть його. А якщо змовилися з Анішоарою, і вона, просто кажучи, тримає мою кухню в руках? Чи не боїться, що колись та її зрадить? Треба б спочатку дізнатися, чи Йоргу справді того дня був у селі. А якщо він і їздив туди, то це нічого не означало, бо моя дружина могла й не ночувати в них. Кант колись довів, що можна продемонструвати водночас, що й простір, і час нескінченні і що мають кінець. У таку ж роздвоєність потрапляєш, коли хочеш дізнатися, чи якась жінка любить тебе, чи ні, бо, виходячи з одних і тих же вчинків, можеш дуже легко довести собі, що вона тебе палко і пристрасно кохає або що глузує і зраджує тебе. Так буде, якщо не визнаєш, що обидві гіпотези правдиві. Дві речі все-таки мені здалися переконливими: Ела не була проти розлучення; поки ми жили окремо, я ніколи не бачив її з кимсь із чоловіків, хоч намагався захопити зненацька. Після таких роздумів подзвонив Анішоарі, що буду в них вечеряти.

Гостей було багато, і в мене вистачило терпцю дочекатися, поки вони розійдуться. Весь час теревенив про сільське господарство, про початок весняних робіт, щоб дізнатися, чи Йоргу й справді п'ятнадцятого лютого їздив додому, проте не запитав прямо, бо знав, з якою впертістю замовчуються перед чоловіком будь-які подробиці поведінки його жінки.

Серед запрошених було кілька політичних діячів і жінок, спраглих до пліток та любовних пригод. Один з діячів, почувши, що я небіж Нае Георгідіу, виявив до мене особливу увагу, і мені почало здаватися, що й інші відразу змінили своє ставлення до мене. Інший депутат почав переказувати один з «дотепів» мого дядька.

— Чули про останню витівку Нає Георгідіу? — запитав він за столом і на прохання гостей одразу ж почав розповідати.— Недавно нас кілька депутатів зайшло до каси парламенту, щоб забрати добові на нинішню сесію. Раптом Нає Георгідіу помічає Васіліке Севулеску з Бреїли. А Севулеску, знаєте, як ходить, завжди неголений, нестрижений, з брудним комірцем, у невипрасуваних штанах. Георгідіу, дивлячись, як той рахує гроші, каже йому: «Гей, Васіліке, поки ще є гроші, піди й ти до лазні». А Васіліке відповідає: «Йй-богу, Нає, я щодня купаюся». А Нає цілком серйозно: «Тоді, Васіліке, поміняй воду».

Усі регочуть. Тоді один гість питає, чи знаємо, що втнув Нає одному з своїх виборців, і починає розповідати:

— Приходить до нього якийсь тип, що вже другий рік просить його влаштувати десь на службу, й каже: «Пане Нає, півгодини тому помер секретар примарії¹ Йоргулеску, я хочу зайняти його місце!» — «Хочеш його місце, Васіліу?» — «Так, пане Нає!» — «Гаразд, зараз дам тобі листа до примаря». І пише примареві записку, в якій просить того, щоб поміряв Гіце Васіліу, і коли підійде домовина, нехай поміняє його місце з небіжчиком».

Знову регіт, захоплені вигуки на адресу Нає Георгідіу. Довідаюся, як чудово він разом з Лумінерару поживився за рахунок держави. Вони випускали зброю для армії, одержуючи величезні прибутки. Мені здається, що ці люди ніколи не підуть додому. Тепер Анішоара хоче, щоб і Йоргу розказав про одну з витівок Нає Георгідіу. Звичайно, всі погоджуються, і вже Йоргу розповідає:

— На порозі в «Капші» Нає зустрічається з мало знайомим йому паном, якимсь типом з півночі Молдови, з Михаєм Тутунару: «Як живеш, Нає?» — «Все гаразд, а ти?» — «Бач, я був у Відні, бо моя дружина хвора, відвіз до санаторію... був консиліум... мусив залишити тещу на господарстві саме тепер, коли робота в розпалі, а я до того арендував маєток мого брата...» і так без кінця. Нає стоїть, дивиться на нього, чекає, поки той спиниться, а тоді каже: «Послухай, голубе, навіщо ти мені все це розказуєш? Я спитав тебе, як живеш, для годиться. Невже ти сприйняв це серйозно?»

¹ Примарія — сільська управа. Примар — сільський староста.

Знову сміх. Якийсь молодик оповідає, ніби Нає Георгіду має в кишені підписану міністром фінансів заявку на два вагони радіо з призначенням на станцію Окнеле Марь по п'ять тисяч леїв кожний. Більшість гостей не може цьому повірити, але юнак божиться, що сам бачив той документ. Тепер Нає одержує від того міністра все, що хоче. Той дає йому, аби тільки не показував людям отого нікчемного документа з його резолюцією. Я вже не міг всидіти від нетерплячки.

Тільки пізно ввечері, коли гості розійшлися, я таки довідався, що Йоргу п'ятнадцятого лютого справді був у селі. Опісля, не спускаючи очей з Анішоари, спитав відверто:

— Скажи, будь ласка, ночувала в тебе Ела в лютому?

— Не знаю,— відповіла мені холодно, неохоче.

— Прошу тебе, Анішоаро, скажи... дуже прошу!

А вона, вдаючи, що думає:

— Не знаю... Не можу... Адже відтоді минуло більше чотирьох місяців, не пригадаю!

— І все-таки...

— Штеф, будь ласка, не наполягай, бо не можу нічого сказати.

Товстий Йоргу з великим обличчям, витираючи від вина свої товсті й короткі вуса, не може більше стримуватися, кидає:

— Ночувала, брате... Ночувала разів зо три, коли я їздив у село... Анішоара запрошувала, бо самій було скучно...

У мені бує безмежна світла радість, очі сповнюються сльозами.

— Чому ж ви мені досі про це не сказали?

— Звідки нам знати, чого ви посварилися? А зрештою, чорт побрав би цих жінок, вони іноді так заплутують справу, що ніхто не розплутає,— він махнув рукою, вибрав зубочистку, запхав її між зуби і спокійно подивився на тарілку з бринзою.

Тиждень, а потім місяць я був наче п'яний. Забувалися болісні муки, вони змінювалися почуттям безмежної радості, як дріжджі в бочці переброджують на алкоголь. Все минуле тепер уявлялося чистим, особливо після розмови з Елою, яка вже не приховувала свого безмежного щастя.

Я пробув ще два тижні в Бухаресті, потім мене мобілізували. Це мені здалося страшенним лихом, однак я

влаштував так, щоб Ела провела літо в Кимполунзі.

На білій вулиці, що вела до Матейша, найняв у знайомих простору, чисту, напівзаставлену диванами кімнату, поруч якої була невеличка комірчина для привезеної з Бухареста кухарки. Я служив у Димбовічоарі. Звідти до Кимполунга було кілометрів з тридцять, і я міг бувати в містечку, коли захочу. Так що Ела могла будь-коли сподіватися моїх несподіваних відвідин.

Спочатку я був до певної міри спокійний. Ела писала, що почуває себе добре, що задоволена, прозоре, із запахом смерек повітря йде їй на користь, особливо після такої приємної зими; ще ні з ким не познайомилася і рада, що нікого із наших бухарестських знайомих немає в Кимполунзі.

Вона детально описувала своє життя, поодинокі радощі на цьому літньому курорті. Зранку іде в парк чи на бульвар. Там сидить на лаві і милується пустощами дітей, які граються під наглядом нянюк, або читає книжку. Потім простує на ринок, купує бринзи, малини, яблука. Після обіду вилежується в ліжку, о шостій ласує варенням і п'є каву з пані Атеною, хазяйкою, своєю приятелькою. Іноді ввечері разом з племінницями мадам Атени Танці і Зойкою прогулюються в парку, слухають музику.

Майже щодня під час обіду в офіцерській їдальні одержував листа, приблизно одного й того ж змісту. Він заспокоював мене, як бажана обіцянка.

ОСТАННЯ НІЧ КОХАННЯ

Та ось в останньому листі Ела просила, щоб я неодмінно приїхав до Кимполунга в суботу або щонайпізніше в неділю. Це мене стурбувало. Намагався під усілякими приводами одержати відпустку на два дні, проте ніяк не вдавалося. Вичікував, коли командир батальйону був у доброму настрої, виконував сумлінно всі його розпорядження, щоб він похвалив за сумлінне командування взводом, і таки добився свого.

Однак капітан Діміу, завжди поважний і порядний, ставав недоступним, коли я заводив з ним розмову про відпустку. У середу ввечері капітан Корабу після довгих умовлянь офіцерів послав свого ординарця по флейту і

виконав на ній кілька німецьких музичних п'єс, сповнених світлого і м'якого сентименталізму, що зовсім не пасував до його жорстокого і лютого характеру, що лякав навіть вище начальство. У Відні під час служби в п'ятому стрілецькому полку він прослухав курс лекцій у консерваторії, і німецькі колеги вважали його справжнім артистом. Коли від'їжджав додому, вони, як це водилося в австрійській армії, подарували йому дорогу табакерку з вигравіюваною золотом підківкою та його монограмою в одному кутку і їхніми факсиміле в другому.

Капітан Діміу, в якого вже не сходився кітель, сидів зі схрещеними на грудях короткуватими руками і поважно слухав музику, як сільський церковний староста проповідь. Він посміхнувся тільки тоді, коли капітан Флорою, офіцер з посивілим руським вусом, що до певної міри вважався інтелігентом батальйону, попросив Корабу заграти дойну, виконання якої на флейті таке ж традиційне, як і писанки на великдень. Той послухався і виконав мелодію з таким почуттям меланхолії й туги тут, серед гірської пустелі, що засмутив нас усіх.

Я потягнувся до Діміу, і затамувавши подих, немов випрошуючи милостиню, прошептав:

— Відпустіть мене, пане капітан, на суботу й неділю до Кимполунга.

— Не можу! — відповів коротко, навіть не глянувши на мене, і продовжував слухати флейту.

Наступного дня я чекав капітана на галяві для муштри, коли він, як дбайливий орендар переходить від одного лану до іншого, переходив від роти до роти. Не зміг поговорити з ним, бо завадила суперечка про тактику. Вирішив дуже просто: «Треба, пане, завжди наступати на ворога з флангу», на відміну від капітана Флорою, що обстоював іншу думку, та капітана Корабу, який, покаравши свою роту, навіть офіцерів, і наказавши їм двадцять разів вибігти на найближчий косогір, стояв похмурий і сердитий, пильно стежачи, чи виконується його розпорядження.

Під час рапорту, коли я зайшов до кімнати, що була за канцелярію батальйону, знову застав його з капітаном Флорою та двома сержантами-інтендантами з офіцерської їдальні. Цілий тиждень вони всі сушили голови, підраховували, щоби звести кінці з кінцями. Минулої суботи в полку побував з інспекцією командир дивізії, і нашому

батальйону було наказано приготувати розкішний обід для генерала.

Біля табору солдати звели просторий курінь, музикантам видали нову форму. Кількох бійців, добрих мисливців, було послано в гори вполювати гірського барана, бо ходила чутка, ніби за проваллями та шпилями Королевої скелі бачили ціле стадо. Та мисливці принесли сарну, і під наглядом одного офіцера, який вважався великим мастаком у кулінарії, було приготовлено й подано на стіл спину сарни з підливою й грибами. Та добре довелося поморочитись тому майстрові кулінарії з фореллю. Кухар з нашої офіцерської кухні не вмів готувати такої делікатної страви, як засмажена в сухарях форель. Слід сказати, що й наловити цієї риби було нелегкою справою.

Собі ми, незважаючи на заборону, діставали її за допомогою гранат Савопола, бо на щось інше вони не годилися. Але тепер, щоб не пошматувати ніжне м'ясо форелі, її треба було ловити руками під камінням у холодній воді біля джерел Димбовічоари, але неодмінно в суботу на світанку, бо: «Пане, форель треба їсти лише живою, якщо хочеш відчутти її смак. Вона швидко псується. А коли не приготував як належить, все пропало. Якщо масло не закипіло, то буде не смажена форель, а рідка мамалига. Не кожен кухар уміє засмажити форель. Коли той недотепа не зовсім висушить рибу, а залишить середину сирою, їси її, і аж нудить тебе від неї».

Таке пояснення змушувало тремтіти тих, хто відповідав за приготування обіду, і вони просили: «Васіліу, брате, не покинь нас у біді». Двоє офіцерів мали потурбуватися про напої, мусили роздобути знаменитого червоного вина з Голешть, цуйки з Кимполунга, якщо не знайдуть у Велень, десять пляшок справжнього французького шампанського, бо пан генерал п'є тільки його. Свіжого будзу, городини й фруктів мав привезти з Кимполунга завідуючий офіцерською їдальнею. Але найбільше клопоту нашим капітанам (генерал прибував з інспекцією в зв'язку з присвоєнням деяким з них звання майора) завдали яйця. Він навмисно переказав, щоб йому перед обідом подали двоє накруто зварених яєць, тільки двоє, «коли ж не знайдеться абсолютно свіжих, краще зовсім не подавати!» А скільки було мороки з цими яйцями! Бідолашні капітани спеціально приставили ординарця, щоб той наглядав за курячим гніздом. Та все ж побоювалися,

щоб не сталося непоправне, щоб той не переплутав і не подав на стіл несвіжі яйця. Та все обійшлося щасливо, яйця й справді були свіжими, а різні страви з'їдені з похвалами.

Тепер усі витрати на обід для генерала (полк не мав на це спеціальних фондів) треба було поповнити за рахунок заощаджених продуктів, тобто зменшити норму солдатам. Пайки відпускників, неповна порція м'яса, трохи менше цукру до чаю — все це протягом кількох днів і мало покрити недостачу. Я марно чекав, коли вони скінчать рахувати й переглядати списки особового складу. Так і пішов ні з чим, розуміючи, що нічого не доб'юся, одірвавши їх від цього марудного заняття, якщо я не одержав звільнення, навіть коли капітан Діміу слухав дойну і був у доброму настрої.

Після обіду капітан Діміу викликав офіцерів і роздав одержані в штабі брошури. То були тоненькі, надруковані на газетному папері, з жовтими та зеленими обкладинками книжечки, як-от: «Деякі повчальні висновки із західного фронту», «Роль артилерії в сучасній війні», «Нотатки капітана німецької армії» та інші. Хтось із офіцерів генерального штабу, якийсь капітан чи майор, перекладав брошури румунською мовою і видав їх. Робив це тому, що або цікавився цим, або хотів показати людям, що й він працює. Проте ніхто не надавав їм ніякого значення, і вони, переслані у військові частини, припадали пилом, як і купи патріотичних брошурок у префектурах. Час від часу, «щоб розвантажитись», ад'ютанти командирів полку роздавали їх офіцерам. Відверто кажучи, їх повинні б читати самі генерали та штабісти, бо в них давалися різні поради щодо організації армії. Я й Орішан дивувалися і навіть заздрили вищим офіцерам, які користувалися такою детальною інформацією, — бо ці книжечки і справді були надзвичайно цікавими, — але пізніше збагнули, що помилялися, переоцінюючи здібності деяких наших військових діячів. Отож, беручи з радістю з рук Діміу брошури, я звернувся до нього:

— Пане капітан, хочу вас попросити. Я вже просив учора, щоб дали мені дводенну відпустку до Кимполунга... Там у мене...

— Дуже жаль, милий мій, однак я не можу відпустити...

— Ви, пане капітан, навіть не уявляєте, яку зробите мені послугу...

— Уявляю, чому не уявляю, але не можу...

Увечері в ідальні я зробив третю спробу, і знову не пощастило. Я весь тремтів, наче в гарячці, в роті пересохло, очі горіли, ніяк не міг заспокоїтися. Подумав, що зможу побувати в Кимполунзі, тільки дезертирувавши. Хоч знав, що це страшне лихо, все ж вирішив утекти. Цілу ніч не знаходив спокою. Ось уже починають біліти вікна, в кімнаті темрява розступається, мов пилюка, по кутках, а я ще й не склепив очей. Про сварку з Корабу вже забув.

— Пане молодший лейтенант, — зненацька долинає до мене голос ординарця, — вас викликає пан капітан Діміу. Прийшов Ністор Оанчя.

Миттю схоплююсь і щодуху біжу до командира батальйону. Діміу сидить на ліжку в довгій нічній селянській сорочці, в пантофлях на босу ногу.

— Слухай, ти хотів поїхати до Кимполунга? Маєш там справи?

— Мені, пане капітан, неодмінно треба туди поїхати.

Діміу замислюється, довго мовчить, наче викликав мене тільки для того, щоб спитати про це, і лише через якийсь час тягне далі:

— Ну що ж, пане!..

— Пане капітан...

Тим часом ординарець приносить і ставить на селянський стіл, застелений скатертиною з домашнього полотна, варення й чорну каву.

— Принеси-но, Глігоре, ще варення й чашку кави для пана молодшого лейтенанта, — каже вістовому і, повернувшись до мене, пояснює: — Я звик вставати рано, і це для мене кава з молоком.

Міряє мене з голови до ніг і знову мовчить. Я теж пильно дивлюся на нього і намагаюся вгадати, що він думає. Мені аж хочеться стусоннути його.

— Ех, пане, пане! Що ж мені з тобою робити? Що? Казав увечері й Орішанові. Наказано з полку нікого не відпускати! Ось що, візьми, будь ласка, з собою солдата, який би, обминувши Димбовічоару, щоб не зустріти когось із полку, вивів би тебе гірськими стежками на битий шлях. А якщо й зустрінеш, то скажеш, що це я тебе послав у розвідку до Рукера.

Я ледве не збожеволів від шаленої радості:

— Не турбуйтеся, пане капітан!

Думав зайти до Орішана й подякувати йому, та боявся, щоб не спізнитися. Мабуть, учора ввечері в їдальні завдяки йому всі обговорювали моє прохання. Узяв з собою солдата, який знав дорогу через гори, і негайно вирушив.

Спершу ми повільно підіймалися до Джювали, потім пішли навпростець пасовищами і луками до шосе. Світило яскраве, наче кришталеве, сонце, в його промінні виблискували вологі скелясті вершини і свіжа навколишня зелень. Роса вже спала, але наше взуття ми все ж замочили. Я дивився на високі гори, і мені здавалося, ніби вони погрозово насуваються на нас зверху, ростуть, закриваючи собою обрій. Зліва височить Гимбав, схожий на величезну мечеть (храм святої Софії біля нього здавався б дитячою іграшкою), довкола кам'яного купола якої на сотні метрів спускаються прямі, наче стіни, узбіччя, порослі стрімкими ялиновими лісами. Ці схили іноді лише кількома метрами були відмежовані від спадів сусідніх гір, так що дно проваль, яким течуть швидкі потоки, ніколи не бачило сонячного світла, а подекуди навіть місячного. На цій горі з її скелями і стрімчаками, де, можливо, не ступала людська нога, водилося багато ведмедів.

З правого боку зовсім близько стоїть, наче висічений у зубчастій горі готичний собор, височезна Королева скеля. З глибини на нас стрімко насувається, заступаючи собою половину обрію, Пепуша, одна з найвищих гір Румунії, що здається банею над високою і довгою румунською церквою. У долині між цими горами тече Димбовіца з її притоками, змагаючись зі скелями, щоб пробитися крізь них, нуртуючи на порогах, виблискуючи сріблом на освітлених сонцем поворотах, особливо коло білого кам'яного мосту, схожого на один із бухарестських.

У широкій долині зеленіють вкриті лісами горби, косяги й полонини з сінокосами, як ця, на котрій ми стоїмо тепер, розкидані то тут, то там хатки верховинців, ген в'ється білою гадюкою бита дорога. Викладені з каміння межі ділять сінокоси на численні неправильні квадрати. На них, наче великі вівці в загонах, розсипалися копиці сіна. Легке повітря, сповнене запаху смерекової живиці, дозрілого сіна, останніх суниць, п'янить, наче сильне вино. Коники скачуть з-під наших ніг, спритні й радісні, як і весь цей гірський ранок.

Якби ти, моя мила, була зараз тут, то лежала б поруч мене на пахучому сні, дивилася б у високе й свіже небо, забувши оту «банду» й нудоту бухарестських салонів. Ти глибоко вдихала б цілюще повітря, купала б своє прекрасне тіло в сонячному промінні, щоб воно пекло його до полудня, як палить уліті споконвіків увесь тутешній краєвид. І все ж я мушу покинути все це і якнайшвидше дійти до тебе, щоб обійняти твій гнучкий стан, пригорнути до своїх грудей.

Я ішов усе швидше і швидше, бо після переживань і мук, поки добився відпустки, зараз мене наче метнули з праці; шалене бажання побачити її гнало вперед, і ніщо не могло стати мені на дорозі.

Верховинець у домотканих штанях і білій сорочці, в кристалотому капелюсі покидає косу і показує нам навпростець дорогу. Поруч нього стоїть молода, міцна жінка; босими засмаглими до колін ногами у вогкій траві, в такому ж, як і чоловік, чорному повстяному капелюсі, і здивовано дивиться на нас. У неї пружні стегна, а випуклі груди, наче курчата, сховалися під помережаною чорною ниткою сорочкою. На гілці дикої яблуні з поморщеними, невеликими, як абрикоси, яблуками висять сакви з харчами.

Маріоро з синіх гір, гей!
Всяк любив тебе, повір, гей!
І в мойї жила ти мрії, гей!
До святої, до Марії, гей!

Так, мабуть, співали цій дужій жінці, народженій для любовців, її матері й бабусі. Аж до святої Марії... До післязавтра...

Знову йдемо швидше, бо сонце вже почало підніматися на небі. Наближаючись до села, обабіч шосе помічаємо обгороджені парканами сливові сади. Трясогузки та інші пташки випурхують у нас з-під ніг і летять понад деревами, над річкою.

До Рукера ми прийшли досить рано. Шукаючи візника до Кимполунга, я відчував, що в мене від хвилювання скоро вискочить серце з грудей. Молодиці з кошичками, наче відерцями з лози, повними малини, нарваної серед непрохідних скель, де вона дозрівала значно пізніше, навіть уявлення не мали про мій неспокій. Вродливі верховинці й верховинки в чистому чорно-білому вбранні ходили по ринку, метушилися, продаючи й купуючи. Якби не було довкола цього села зелених або

скелястих вершин, що виблискували в росяному дзеркалі блакитного неба і купалися в золотому вранішньому світлі, вони б здавалися статистами в театрі.

Я почував оту незрозумілу гордість, яку переживає під час приготувань той, кого мають оперувати в погідний день. Стояв, спершись об залізне поруччя кам'яної набережної, і дивився на напрочуд прозору воду, наче створену тільки для форелі, її прогулянок і радощів, воду, що бурхливо котилася й пінилась на кам'яних виступах, слухав пісню пилок, що різали колоди, і посміхався, думаючи про свою дружину, яка вилежується зараз на дивані в Кимполунзі. Чому життя, чому безумство нашого суспільного ладу перешкоджає природному щастю, якого ми так прагнемо?

З гуркотом переїжджаємо довгий-предовгий чорний, на численних биках дерев'яний міст, що гігантським черв'яком переповзав через Димбовіцу та її рукави. За Драгославами, крім довгих, метрів на десять, возів, навантажених колодами (їх розводили для перевозки отих довгих смерекових стовпів), часто зустрічаємо жінок у чорних капелюшках, часом насунутих поверх хусток, у вишитих шовком блузах з вигаптуваними квітами плічками, в грубих постолах. Вони їхали на низькорослих конях, погойдуючись у високих дерев'яних, обшитих овечими шкірами, сідлах.

До Матеша мощена вапняком дорога звивається вгору і часом здається, ніби вона зникає в бездонному небесному плесі, потім, вийшовши за поворот, бачиш, що долина з її селами, вулицями, дорогами теж кудись зникла, провалилася.

До Кимполунга я приїхав перед обідом. Для нас мали накрити стіл у саду в альтанці. Та до обіду ми пішли в місто прогулятися на бульварі. Я страшенно радів, коли бачив, що з моєю дружиною ніхто не вітається. Потай пишався, що мені одному належить ця незвичайна жінка, вродою якої милувалися перехожі, не відаючи, однак, про те, що ми обоє пережили. Ми прогулювалися між натовпом, ні на кого не звертаючи уваги, як закохані, яких ніхто не знав.

Полудень був прекрасний, проміння лилося з неба, вируючи, мов шампанське в бокалі. Перед входом до парку курортники, зодягнені, наче на великдень, у піджаки і декольтовані сукні, весело штовхалися. Ела зупинилася, здивована, як дівчинка, перед фонтаном і довго дивилася

на металевий м'ячик, що безупинно підстрибував під натиском води. Ми пройшлися ринком, де стояли горні яблук, груш і слив, кошики з малиною й ожиною, що вишикувалися на прилавках, мов солдати. Масло виносили на продаж у невеличкій, як дійничка, масничці, в якій воно було збите. Потім ми подалися через місто повз світлі, чисті, ніби викупані вночі дощем чи росою, будинки до парку з мінеральними джерелами. Над нами сяяло яскраве й мерехтливе полуднєве сонце. Пройшлися алеями поміж смerek та ялин, де пустували діти, а літні люди, чекаючи своєї черги до джерела, грали в шашки, дійшли до річки за містком, що широко розлилася між берегами, засипаними галькою, порослими верболозом. Мені не хотілося нікого знати, для мене існувала тільки ця жінка в сукні абрикосового кольору з оголеними руками, довгими й повними, що до них аж кортіло торкнутися долоною. На дерев'яному містку, перекинутому через потічок перед входом до парку, Ела зупинилася, з подивом розглядаючи невеликий водяний млин, оброслі зеленим мохом лотоки. Я дивився на неї, як і всі люди навколо, і її золотистий силует, здавалося, сповнював прохолодою довколишній сільський краєвид. Коли глянула на мене своїми блакитними очима, вони були такі ж чисті, як і вода, що текла зеленим помостом.

Дома в альтанці у глибині саду на нас чекав розкішний обід: курячий бульйон, смажені курчата в сметані, свіжий овечий сир, малина з вершками. До нас в альтанку заглянула мадам Атена, якій хотілося дізнатися, що робить наш полк на кордоні. Потім ми з Елою залишилися самі.

Я був безмежно вдячний своїй дружині за те, що під час нашої прогулянки вона ні про кого не згадувала. Своєю поведінкою Ела переконала мене, що ніким не цікавиться, і я докоряв собі за колишню недовіру до неї. Відчував насолоду, що така жінка належить мені.

Післяобідній відпочинок у містечку, змороженому міцним гірським повітрям, з опущеними повсюди завісками був для нас полуднем, сповненим великої радості, хоч і сподіваної, але тим більш приємної.

Весь обід я дуже мало розмовляв, бо відчував, що слова в порівнянні з ласками і присутністю Ели були зайвими, як паперові грошові знаки в деяких країнах, багатих на золото. Колись моя дружина, бажаючи закурити, простягала руку в узголів'я, брала цигарку, вкла-

дала в мундштук і запалювала її сірником. Жест цей був елегантним, спочатку вона, очевидно, вважала його виявом гідності. Тепер, правду кажучи, це лише жест вишуканої сентиментальності. Коли вона закурила, здалося, ніби чорна хмара пропливла над нами, нашою пристрасстю. Хоч як я стримувався, проте відразу спохмурнів.

У мене не було жодного доказу, що Ела зраджує мені, однак тепер у мене з'явилася впевненість, що цей жест пов'язаний із звичкою позувати голою, з наміром справити враження, що він викриває те, про що я нічого не знав. Донедавна, поки ми не почали бувати у вищому світі, моя дружина вважала себе нижчою за мене, і це відчувалося в її поведінці передо мною і щодо мене. Пізніше, однак, помітила, що я теж не без вад — не вмію танцювати, недбалий до вбрання — а це свого роду доказ «расової нижчості» в порівнянні з тими, кого вона та її подруги називали між собою взірцевими франтами. Тепер у цьому її жесті, в незалежній позі, з якою вона запалювала, тримаючи в розчепірених пальцях цигарку, сірника, я вбачив нове підтвердження моєї підозри, що мене зраджують. Мабуть, на її думку, такі пози мають неабиякий вплив.

— Слухай, Штеф, скажи, що ви робите там, на кордоні? Готуетесь до війни?

Я поцілував її в нижнє округле плече і відповів, що ніякої підготовки не ведеться, бо я певен — Румунія не вступить у війну.

— Помиляєшся... Тепер, милий мій, точно! Завтра відбудеться засідання кабінету,— сказала і випустила кілька кілець диму, що оповив її всю.

Я сказав, що кабінет міністрів уже не раз засідав, і в тому немає ніякої небезпеки.

— Звичайно, це було б краще. Ой, як було б чудово, якби настав кінець цій історії. А тобі не страшно йти на війну?

Я подумав, що збожеволів би від страху, залишивши її саму, без нічийого нагляду. Від цієї жахливої думки все моє обличчя болісно скривилося.

Ела помітила мою гримасу і відразу спитала:

— Ти й справді боїшся?

Цієї ж миті я відчув, що, незважаючи ні на що, дезертирую хоч на три дні, щоб зненацька з'явитися тут і пересвідчитися, що вона робить. Відповів їй, що не знаю, бо не думаю про війну. Однак сказав неправду, бо думав,

і не раз. Часто уявляв себе в бою попереду взводу, здійснював такі героїчні подвиги, що все моє начальство не могло нахвалитися. То йшов на повен зріст, щоб мене могли бачити здалека в бінокль поперед моїх людей, які повзуть по-пластунськи за мною, щоб через кілька днів уже всі дивувалися з моїх подвигів, щоб про мене ходили легенди, а Ела, коли знайомі вихвалятимуть мою безстрашність на війні, із стримуваною гордістю заперечувала:

— О, ви його не знаєте! Він навіжений! Просила, щоб не ліз на рожен, щоб берігся, бо не хочу залишитися вдовою.

І все ж, коли вночі мені снилося, що я в бою, холол від жаху. Поклавши руку на теплі жінчині груди, я відчував биття її серця і намагався вгадати, що вона зараз думає.

— Знаєш, Штеф, якщо, боронь боже, ти загинеш на війні, я залишуся без нічого.

Я іронічно посміхнувся, здивований її турботливістю і шепнув їй у вухо, мов велику таємницю:

— Ти ж не хотіла мати дітей...

— Я? Це ти був проти. Чого ж тепер звинувачуєш мене в цьому?

Я глянув на неї, прикро вражений її забудькуватістю і легкістю, з якою вона, як і належить жінці, не зважала на логіку. Проте поцілував її у кутик вуст.

— Чого переживаєш? Не журися, я напишу заповіт.

— Навіть заповіт не допоможе. Доведеться, мабуть, судитися з твоєю мамою, з твоїми родичами.

Я був приголомшений.

— Чого ж ти хочеш?

Вона міцно обняла мене за плечі й заглянула у вічі:

— Штеф, перепиши частину англійських фунтів на моє ім'я.

Я мало не зомлів. Тепер мені ясно, чого так наполегливо кликала мене до Кимполунга, я зрозумів усю її повідінку цього бридкого дня.

Під час війни у французьких газетах у відділі оголошень з'являлися зашифровані повідомлення німецьких шпигунів. Тому речення: «У зв'язку з переїздом здається в найми велике помешкання на сім кімнат. Звертайтеся в редакцію. 235»,— означало насправді: «Вчора до станції Ам'єн пройшло сім полків. Призначення невідоме. План 653 передано агентом Г-33».

Такою ж шифровкою, лише із зовсім іншим змістом, здавався мені цей день нашого показного кохання. Я довгий час уперто мовчав, а коли Ела почала наполягати, вибухнула сварка. Вона дорікала мені, що я егоїст, казала, що любила, коли був і бідний, а тепер зовсім не турбуюся її долею. Я повторив, що відпишу їй усе майно, та вона гнівно, з ледве стримуваною зневагою вимагала, щоб відписав таки фунтів стерлінгів...

Для мене кохання до неї було безперервною боротьбою, під час якої я вічно був насторожі, готовий до будь-яких несподіванок. Тому одразу я розгадав, чого вона хоче. Прагнула, певна річ, спершу забезпечити себе від нестатків, а потім розлучитися зі мною.

Мене охопив такий лютий гнів, що я ледве стримався. З ненавистю і презирством дивився на її тіло, до якого підкрадалася передчасна старість, переконаний, що хоче покинуте мене, стати мені чужою. Мабуть, вона відчула це, бо відразу натягла на себе простирадло, підперла рукою голову і почала витискати сльози:

— Ніколи не думала, що зі мною так поведуться. І хто? Той, кого палко кохаю, заради когось жертвую дружбою з усіма приятелями.

Вульгарність цієї фрази зовсім не вразила мене, бо я тепер бачив, що вона чудово засвоїла банальний стиль того світу, яким захоплювалася. Також зрозумів, як можна ще витлумачити смисл її слів: «Щоб я стільки страждала через дурня, який навіть не вміє танцювати, а коли сидить поруч у ресторані, наводить нудьгу на мене своєю дурнуватою пікою...» А полюбовникові вона може сказати: «Милий, я пробую все, та хіба ти не знаєш, який упертий той бовдур? Наче мені не хочеться побувати з тобою за кордоном?»

Докоряла мені, що не раз уже поводився нечемно, згадала про кривди й образи, яких зазнала від мене, осуджувала ставлення моєї сім'ї до неї, і в усьому, що говорила, я бачив тільки гнів тварини, якій не вдається одержати те, чого їй хочеться. Раптом хтось постукав у двері. Я подумав, що це гірський дух з'явився в кімнаті.

— Агов, сплюхи, вставайте. Люди вже гуляють на бульварі, а ви все вилежуєтесь! — То була пані Атена, яка в такий спосіб вітала мене в її домі і підкреслювала наше становище закоханих.

Я мовчки одягнувся і вийшов, покинувши Елу, сердиту й насуплену, на дивані. Сонце вже не пекло, воно

хилилося до заходу, посилаючи на землю своє косе, схоже на продовгуваті світлі смуги, проміння. Покрученою, вимощеною гірським каменем вулицею згори спускалися юрби курортників і простували до парку або на бульвар. Дівчата й молоді жінки в легких білих платтях з м'якими вуалями на плечах, офіцери, ліцеїсти, гімназисти ішли з усіх боків до центру міста, немов на загальне побачення. Товпилися, прогулювалися алеями парку, віталися одні до одних, проходячи мимо, починали або продовжували банальні розмови, посміхалися і милувалися навколишньою природою.

На розі вулиці я зіткнувся з гуртом молоді. Два юнаки й дві дівчини у білих костюмах, у балетках, з ракетками в руках ішли на тенісний корт. Я пішов далі, потім сів за один із столиків, розставлених просто на тротуарі перед кондитерською, і замовив чарку лікеру. Сидів, байдуже дивлячись на людей, що снували повсюди, навіть поміж столиками. Раптом оторопів: з протилежного боку бульвару йшов пан Григоріаде в новому піщаного кольору костюмі, в червоній краватці, без капелюха. З невеличкими чорними вусиками, із свіжовиголеним і напудреним обличчям, він ішов пружною ходою, привертаючи до себе увагу всіх. Тепер я вже не сумнівався. Він приїхав сюди заради Ели, отже, був її коханцем. Може, обое вирішили покликати мене з полку, щоб я оформив дарчий лист.

Здавалося, вся кров з мого тіла витекла крізь ноги в землю і я став безсилий і хворий. У моїй душі було страшне пекло. Сидів паралізований, приголомшений, не в змозі нічого думати. Все в мені застигло. Отямившись, я подумав, що мушу вбити їх.

Мов сновида, нічого не бачачи і не чуючи довкола себе, подався на квартиру. І тепер не можу пригадати, що діялося на вулицях, переповнених чужими людьми, наче статистами. Елу застав у кімнаті. Сказав, що зустрівся з полковником, який звелів негайно вертатися в полк. Вона розгублено дивилася на мене, ніяк не вірячи цьому моему несподіваному рішенню.

— Ти ж казав, що тільки сьогодні одержав відпустку. Що обминав Димбовічоару, аби не зустрітися з полковником. І що він тут робить?

Я мусив нашвидку щось вигадувати, дивуючись з того, що вона все так добре пам'ятала.

— Він тут, у Кимполунзі. Був ще з одним нашим офіцером... Підкликав мене на вулиці і сказав, що сьогодні ввечері я неодмінно повинен бути в своїй частині.

Я причепив шаблю, перевірів кишеньковий пістолет, навіть поцілував її, жінку, що вже не була моєю, бо належала смерті. Подивився байдуже на неї, мов на якусь погану картину. Її краса тепер була схожа на кольорову репродукцію, мала в собі щось сухе, неживе, відрізнялася від колишньої, як олійна фарба оригіналу від банального блиску хромолітографії.

Я пообіцяв собі щиро, що коли вб'ю їх, стану перед судом присяжних. Мене переслідувала думка про суддів, я навіть бачив себе перед ними, наче ще з дитинства мені призначено бути засудженим. Але й на мить не з'явилася у мене думка про самогубство. Ця жінка й цей чоловік обдурили мене, грали зі мною жахливу комедію, і вона повинна скінчитися тільки їхньою смертю. Майже без пам'яті, як лунатик, я рушив униз кам'янистою вулицею. На бульварі, здається, раптом зупинив мене короткий і різкий оклик:

— Пане молодший лейтенант!

То був полковник, заступник командира полку.

— Ви з ...? — питає він і називає номер полку.— Чого в Кимполунзі, а не в своїй частині?

Я розумів, скільки лиха міг би заподіяти командирові батальйону капітанові Діміу, сказавши правду, тому збрехав, ніби мене послали в розвідку в Рукер, а я зашов сюди.

— Я ж наказав, щоб ніхто не покидав своєї частини. Зараз же вертайтеся до Димбовічоари!

Поки я був спокійний, то міг логічно мислити. Але тепер потрапив під вплив вищої сили, і вже ніщо не могло мене здивувати. Ця зустріч з полковником, про яку я збрехав чверть години тому, дедалі більше зміцнювала в мені дивну впевненість: того, що має бути, не минути.

Вирішую не вертатися в частину, йду в готель в кінці бульвару, наймаю номер і зачинаюся в ньому. З вікна старого будинку видно людей, що прогулювалися на вулиці. Я заслонив завіску і якийсь час стежив за метушнею на бульварі. Потім ліг на досить брудному, застеленому дешевим покривалом ліжку.

Лежу і з нудьгою й байдужістю розробляю план помсти. О десятій вечора вийду з готелю, сховаюся на протилежному боці вулиці і стежитиму за входом у будинок

мадам Атени. Якщо Ела вийде з дому, піду назирці за нею аж до квартири її полюбовника, пана Григоріаде. Коли ж, навпаки, він прийде до неї, зайду, постукаю в двері, а якщо мені одразу не відчинять, розіб'ю їх, увірвуся й почну діяти. Що робитиму, покажуть обставини. Якщо до півночі нічого не станеться, вернуся на квартиру до мадам Атени і перевірю, чи Ела в ліжку, мушу її так застати. Бо ж говорила мені, що завжди лягає рано. Коли не застану, то, отже, збрехала. Куди пішла? До коханця. А як його знайти? Подумав, що треба послати когось, щоб дізнатися про його адресу, але збагнув, що це наївно. Втім, був певен, що Григоріаде прийде до неї. Згадав про те, як після обіду стукала в двері мадам Атена. Аж тепер це здалося підозрілим. Це було наче натяком, умовним сигналом для Ели.

Я напився води і тільки хотів покласти пістолет на нічний столик, як зненацька почувся несміливий стук у двері. Відчинив. Кельнер вибачається і каже, що хтось просить мене зійти вниз. Я, нічого не розуміючи, йду. Там полковник.

— Гайда, пане, в полк. Чого ще затримуєшся? Генерал наказав, щоб завтра абсолютно всі були в своїх частинах. А ти не матимеш, на чому дістатися. Я підвезу тебе до Димбовічоари, а звідти підеш пішки. І на світанку вже будеш у роті.

Я вже не відчував втоми. Тепер у мене горіли очі, ледве стримуюся.

— Пане полковник, я не можу зараз їхати з вами. Дозвольте залишитись. Повернуся вночі.

— Як це вночі, пане? Ти або підеш зі мною, або я заарештую тебе!

Мене охоплює страшне збентеження, божеволю від думки, що можу піти звідси, не ліквідувавши драми мого сімейного життя. Відчуваю, що очі викотились з орбіт, уста горять, а сам тремчу, мов у пропасниці.

— Пане полковник, я виїду ввечері. Маю візника. Дозвольте залишитись.

— І не думай!.. Поїдеш зі мною! До біса жінок! Васіле, піднімись нагору й принеси багаж пана молодшого лейтенанта,— каже рішуче й спокійно, немов перебуває на другому кінці проводу, де все ясно, і лише я тривожуся тут, де все таке невизначене. Ступивши на підніжку, що аж перехилилася під його вагою, полковник наказує: — Ну, сідай!

— Я, пане полковник, зайду сам і зараз же вийду.

Відчуваю, що борсаюся між життям і смертю. Якщо мене заарештує полковник чи я виявлю непослух старшому, то ускладню все і ніколи не зможу знати правду. Хапаюся за неможливе, як той, що тоне у багнюці, хапається за соломинку. Чим більше він метається, тим глибше занурюється. Так і я. Зважуюся ще на один крок. Кажу полковникові, що мій багаж у приятеля. Якщо відпустить, то я загляну й додому... Не виключено, що коханець моєї дружини, думаючи, що я поїхав, уже в неї. Отут я застрелю їх обох. Коли ж не застану Григоріаде там, з презирством плюну дружині у вічі і скажу, що мені все відомо, що вони, уявляючи, ніби беруть мене на бога, глибоко помиляються, що може йти собі геть і що недавно я відмовився відписати гроші, бо знав усе. Стисну за шию і люто кину їй в обличчя: «Я знав усе... мені відомо абсолютно все!» Найбільше я переживав і мучився від думки, що вони вважають, ніби я нічого не знаю про їхні любові. Там, у кімнаті, має ніби випростатися дуже стиснута пружина, мусить статися вибух всього, що накопало в мене на душі. І приниження, і тривога, і гнів.

Полковник погоджується заїхати до приятеля, тобто до мадам Атени, і я міцно затискаю пістолет у кишені. Коні йдуть бульваром повільно, бо кондитери розставили столики не тільки на тісному тротуарі, а навіть до половини загородили ними вузьку вулицю. Скрізь панує спокій. Двоє панів грають у шашки, і обидва, як і вся публіка, що снує, мов на ярмарку, нічого не переживають у цю жахливу для мене хвилину. Бричка котиться повз примарію, минає аптеку, завертає за ріг, де на порозі своєї крамниці з постоломи, свічками, капелюхами і вишиваними блузами чекає на покупців її власник у дотмканих штанах і сорочці. Ні з ким нічого не стається.

В кімнаті моєї дружини опущені жовтаві завіски. Пані Атена сидить коло відчиненого вікна і спостерігає за людьми на вулиці. «О, пане Георгідіу, ви ще не поїхали? — питає в мене і звертається до полковника: — Доброго здоров'я, пане полковник! Знову до нас завітали?» Вона знає всіх у містечку.

Я тремчу, мов у пропасниці. Опущені завіски геть отруїли мені душу. Стукаю в зачинені двері, і з середини стомлений голос Ели запитує: «Хто там?» Коли заходжу до кімнати, бачу: сидить на дивані серед зім'ятої постелі, як я її нещодавно залишив.

Ела трохи здивована, але не спантеличена моїм несподіваним поверненням. Кажу, що загубив якийсь полковий документ і думав, що забув його дома. Шукає і незабаром замість документа подає мені листа, написаного великими, нахиленими вправо буквами.

«Пані,— читаю,— я сьогодні в обід приїхав до Кимполунга відвідати тітку і двоюрідних сестер. Якщо хочете, відпишіть, коли я зможу зайти до Вас і засвідчити свою повагу. Г.»

З недовірою дивлюся на записку, однак відчуваю, що вже заспокоївся, що криза минулася. Непомітно підкладаю документ на диван, а потім, ніби «знайшовши» його, пояснюю коротко, чому ще не поїхав, прощаюся, майже автоматично обіймаю дружину і спускаюся на вулицю. Вона з'являється у вікні в накинutoму на плечі білому шовковому халаті й посилає мені посмішку, мов поцілунок опечаленої мадонни. У неї золотисте волосся й блідо-блакитні очі. Більше, ніж будь-коли, здається намальованою на емалі.

Полковник уже нічого не розуміє. Вражений красою жінки, не знає, як поставитися до неї. Вважати її посолдатськи повією, бо в тій вроді було щось від кокотки, чи повестися з нею душевно, як із жінкою з вищого світу.

Лише коли ми виїхали на біле шосе, що оперізує Матеш, мов широкий обруч, полковник з соромливістю старого вусатого служака каже мені:

— Ото через неї й не хотів їхати? Га?

Пояснюю йому, що та дама — моя дружина, і він страшенно дивується. Потім, щоб виграти час і все це обміркувати, гукає на візника:

— Гей, Васіле, поганяй коней, бо скоро смеркне! — Трохи згодом знову: — Гаразд, пане. То чого ж ти жив у готелі? А може, не хотів їхати через артистку, що співає в «Розкішному»?

Що я міг йому пояснити? Сказав, що збрело в голову, забувши навіть, що нещодавно ми мали заїхати до приятеля за моїми речами, що мав ночувати дома, а в готелі чекав на знайомого.

— Гарна жінка! Слово честі!

Компліменти в адресу моєї жінки дратують мене. Бо в кожному з них висловлено жаль, приховане бажання. У слово похвали вкладено й інший зміст, завуальований,

але зрозумілий усім. Тому я їй не терплю таких компліментів. Та зараз ми далеко від неї, і також, можливо, тому, що полковник старший за мене чином, я трохи потішений, що йому подобається моя дружина. Якийсь час їдемо, замислившись.

Погойдуючись у бричці, минаємо розкидані обабіч шосе останні будинки Кимполунга. Вони стоять майже на самому березі річки, що ділиться вниз на кілька рукавів. Деякі з будинків двоповерхові, з льохами, ганками. Дивно бачити на них реклами західноєвропейських фірм, наприклад, про камери Мішелена чи вермут Чинзано.

Сонце заходить за вершини Іезера та Пепуши, якими я тепер милуюся з іншого, ніж уранці, боку. Під ними, ближче до шосе, височить вежа скиту Немеєшть. Поступово сутеніло, на голому схилі Матеяша запалали ямивапнярки. Здалеку вони здаються діючими вулканами, та коли бричка наближається до них, вони меншають, стають схожими на великі кам'яні стоги із розжареними білими кратерами, які, мов прожектори, освітлюють нічне небо. Гірські вози з халабудами повільно їдуть шосе. Пропускаючи нас уперед, люди неквапливо погейкують на волів, видно, вирушили вони в неблизьку дорогу. Незабаром гори потонуть в непроглядній теміні. Огинаємо гору брукованим шосе, що гадюкою в'ється довкруг неї, і знову на другому спаді бачимо не ліси, а вапнярки, ті ж кам'яні стоги з білими кратерами; вони тут недалеко, кроків за сто від дороги.

Мені завжди було набагато приємніше їхати в бричці, ніж в автомашині. Як добре думається під погойдування пружин. Преспокійно сидиш собі на м'якому сидінні, мов у низькому кріслі, їй відпочиваєш. Везе тебе кучер, і тобі не треба стежити за дорогою, щоб не потрапити в якусь халепу. Почуваєш себе, як у раю.

Їдемо. Нічого не видно. Часом справа чи зліва дороги, що ледь-ледь біліє попереду, зненацька з'являються і зникають у п'ятмі чорні невиразні силуети. Я з радістю думаю, що помилявся. Здається, дружина мене таки любить. Адже як зраділа сьогодні моєму приїздові. А чого це я маю її підозрювати? Що попросила в мене грошей? Може, моя відмова — справді вияв егоїзму? Не маю жодної причини думати, що вона обманює мене. Справді, в Кимполунзі ні з ким не познайомилася, живе самотньо. Ніколи не повірив би, що ця жінка може так жити тільки заради мене. І ось саме тепер я ледве не зіпсував усе.

Радість від душевного прозріння безмежна, бо настала після відчаю, що штовхав мене на вбивство. А з якою байдужістю показала мені записку від Григоріаде?! Навіщо ж було давати її, якби хотіла приховати? Цей її вчинок обеззброїв мене.

— Спиш, пане?

— Ні, пане полковник. Думаю про... всяку всячину.

Тепер я був весь у полоні спогаду про болісну усмішку та сумний погляд великих очей моєї дружини, з яким вона дивилася вслід, проводячи мене. Ця жінка варта найбільшої жертви в світі, подумав я із вдячністю, чого було б варте моє життя без неї. І який я був божевільний? Хто б подумав про такий кінець сьогоднішнього дня?

Сильні фари автомобіля освітлюють нас, і ми, наче потрапивши в якусь довгу снасть, сплетену із світла, покірно поволі посуваємося вперед. Полковник мовчить, широко розплющивши очі, і мене дивує заклопотаність у військового. Хоч я його і не запитую ні про що, він пояснює:

— Це не життя, пане. Незабаром уже два роки, як я тут, на кордоні. Усе виходить не так як слід. Наближається осінь, ще якихось два тижні — і мої діти підуть до школи.

— Які у вас діти, пане полковник?

— У мене їх двоє. Дочка в п'ятому. Вчиться в Крайові, в мадам Дуду. Син удома, в ліцеї. Що я знаю зараз про них?! Нічого. Я чужий для них. Сидимо тут, у цьому забутому богом селі серед гір. Краще вже війна, ніж таке життя. Хоч був би якийсь кінець.

— Думаєте, буде війна? Мені здається, дотримаємо нейтралітету до кінця. А то ще ризикуємо бути розгромленими.

Полковник запалює цигарку й байдуже заперечує:

— Перемогти нас вони не зможуть, бо й самі вже виснажені. В Трансільванії не мають жодного солдата. Дійшло до того, що їдять падло. З голоду мруть люди в Будапешті. Хліб видають лише по картках... Але ж ти без шинелі. Бачу, що змерз. Надто легко одягнений. Ану, Васіле, дай-но сюди коц, що під тобою,

Справді, було холодно. Із смерекових гірських лісів війнував холодний вітер, я відчував, як на моєму тілі виступили сироти. На мені був тільки літній із зеленого шевйоту кітель і тонкі парусинові штани. Я взяв коц, вкутавав ним ноги, так же краще, ніж дрижати від холоду.

Вишикувані обабіч шосе хати в Драгославах у темряві здавалися майже всі однаковими. Ми зупиняємося біля корчми, що стоїть при дорозі.

— Давай зійдемо й ми. Вип'ємо по склянці вина, поки перепочинуть коні. Васіле, доглянь там їх. Може, перекусимо нашвидку, бо я виїхав не дообідавши.

Під накриттям, освітленим ліхтарем, стоїть кілька столів, довкола яких сидять горяни і стиха розмовляють. Біля музикантів за окремим столом примостився похмурий, з великими вусами здоровань. Він уже п'яний. Знає, що всі дивляться на нього, але йому байдуже, він наче переселився в якийсь потойбічний світ. Перед ним чотири склянки для музик. Вимагає у корчмаря випивку. Від сусіднього стола, схожого на дощаний тапчан на тонких ногах, йому гукають:

— Гей, Несторе, знову бігають діти за тобою по селу...

Посміхається, вуса наче збільшуються від його усміху.

— Ходять за мною пройдисвіти. Відчувають, негідники!..— знову ніжно посміхається і не доказує.

— Гей, Несторе, не трать грошей. Хоч сьогодні й субота, не пропивай усіх. Завтра ще неділя, а в понеділок — святої Марії. У Дирсте не заробиш. Притримай трохи грошей, щоб мати за що випити й завтра ввечері.

— Гаразд... добре... буду пити аж післязавтра ввечері. Гей, а ви чого перестали грати?

Музиканти не цигани, а горяни з ближніх сіл. Їх четверо: кобзар, скрипаль, сопілкар і цимбаліст. Співають сумні, тягучі пісні, не викрикуючи несамовито, як це роблять цигани, хоч майже кожна з їхніх пісень має по кілька «ох» і «мей», проте вони не вигукують якомсь глибоко з грудей, а вимовляють слова ніжно, ласкаво. Голос співака міцнішає, сповнюється почуття людяності, стає м'яким, лагідним, а вигуки закінчуються тужно. Їхні пісні не мають нічого спільного з без смаку обробленими вчителями музики мелодіями, які стають, наче ті намальовані на блискучих стінних календарях вівчарі із справжніми чабанами. Пісні тутешніх жителів зовсім не схожі на «Полинь, моя туго, до милого в серце», «Мила моя з гір», на різні дойни, які виконують на всіх фестивалях в національному одязі міські дами. В них чується гіркий присмак каменю, запах смерекової живиці, дубового листа, зойк спустошеної перетлілої від кохання й жалю людської душі. Кохання в них не ідилічне, а сповнене гіркої

досади. У піснях майже завжди співається про чоловіків, що пристрасно любили жінок, а ті зраджували їх і кохали інших чоловіків. Є якась гріховна насолода в піснях горян, бо майже в усіх співається, що, незважаючи на її невірність, жінку й далі нестямно кохають (дуже дивно, але тут, у горах, витончена поезія Бодлера і Верлена зустрілася з прадавньою гріховною пристрасстю). Тіло коханої і зрадливої любки завжди бажане; воно часто стає дорожчим, до болю дорогим тому, хто стискав його в обіймах, тому, хто тепер сповнений відчаю і переможений, як і той, хто співає. Це щось схоже на святість і насолоду через гріх. Кохання тут дуже часто з гіркою. Та й співака такого, як тут, мені досі не доводилося зустрічати.

Співає усім дуже добре знану пісню:

Лист зелений кропу, м'яти...
Тричі коника кувати,
Щоб до Станчиної хати
Круту гору подолати...
Тут вина не коника,
Ні того ковалика,
Ані Станки, що весела,
І не винна тут оселя,
А вина таки моя —
Дуже часто їжджу я

Слова в'яжуть тужно, з глибокою усмішкою, і все-таки здається, пісню шепчуть саме для того, хто сидить за столом зі склянкою вина в руках.

Зовсім не сумна олтянська пісня:

Під вікном моєї хати
Пролітають ластів'ята...
А воно не ластів'ята,
А коханочки дівчата,
Котрих вмів я цілувати.

Я слухаю, і передо мною постає, наче привид гріха, й моє кохання. Полковник замовив вина й закуски. Сидить, зачарований піснею, і не квапиться їхати. А в мене теж з'явилось якесь легке почуття, наче ніжна туга за чимось. Тут, у корчмі при битій дорозі, відчуваю, що моя душа — мов відкрита рана. Я зустрівся з сільською піснею. І сталося диво. Я збагнув, що муки мого міського кохання схожі на любовні страждання, про які співалося в щойно почутих піснях. А здоровань, підперши рукою голову, крутить свого вуса, п'є, слухає, потім обертається до співака: «Заспівай моєї!» І тоді я почув найболючішу

пісню про кохання, про прокляття, про гріх, що народився в цих гірських долинах:

Лист зелений зріс попарно,
Ох, ох, ох, Ляно,
Йду на гору Черну, гарну,
Де мала пасеться сарна,
Ох, ох, ох, Ляно,
Тож люблю тебе не марно...

Хмільний, мов вино, голос почав пісню мужньо й гучно, потім вона зазвучала як благання, коли ж вимовляв «лист зелений зріс попарно», вчувалося, як повзе жива гадюка. Опісля звертання «Ляно» співається просто і сумно, але вмить тамується цей тон, він стає веселим і жартівливим, тим часом як цимбали плачуть ревними сльозами. Всі наступні слова западають глибоко в серце, вся пісня сповнена почуттів, і співакові мимоволі хочеться вигукнути їх, вирвати з грудей, але він тільки гордо й сумовито затамовує їх у серці. В ній чуються сміх і тривога, жаль і мука. Та ось співак проклинає згубний вплив міста:

Через леї, фerez франки
Вбила ти мене, коханко!..

Раптом знову про любов, суміш божевілля, відрази, жаху, жадоби, щоб покинути все, що чуже, щоб воскреснути під тією чи іншою формою:

Бистрий Олт перепливімо,
Мову й одяг замінімо!

Мила й збаламучена моя мила, звертаюся подумки до Ели, якби й ми могли втекти. Якби й ми могли позбутися всього того, що було дотепер. Хіба не бачиш, що далі так не може тривати?

Перейдемо хвилі річки —
Зміним мову, зміним звички!

Змінімо й ми, люба Ело, наше життя. Втечімо геть із цього підлого світу, забудьмо наші сумніви, гнів, безнадії, суперечки. Щоб було, як спочатку.

Крем'язень Нестор зігнувся, зів'яв, немов підточений невиліковною хворобою, заплакав. Я допивав хто зна вже яку склянку вина. Надворі зовсім стемніло; опам'ятавшись після пісні, ми вийшли з корчми.

За Рукером нас на кожному посту зупиняють вартові, та, впізнавши полковника, дають нам дорогу. У цій зоні вже давно ходять тільки із спецперепустками.

Темрява вже трохи порідшала, і ми час від часу бачимо то з одного, то з другого боку шосе просторі полонини, на які стелять м'які тіні дерева. Я почуваю себе добре, як хворий після вдалої операції. І хоча довкола тихо, ніщо ніде ні шерхне, та я відчуваю, як з-поміж скель на мене повіває прохолодний і ласкавий вітрець, і я під ним відчуваю все моє тіло. Запах смerek і сіна, що виповнює тут повітря, освіжає нас. Тепер полковникові хочеться поговорити.

— Заходив я сьогодні, пане, до кав'ярні. Справ у Кимполунзі в мене ніяких. Однак їжджу туди щонеділі, щоб бачити людей, перекинутися словом із знайомими, бо вже набридло сидіти в тій димбовічоарівській кошарі з солдатами...

— Але ж, пане полковник, сьогодні тільки субота! Чому ж ви не zostалися в містечку до завтра?

— Я приїхав опівдні. Генерал (а він знав, що маю приїхати сьогодні) переказав, щоб я зайшов до нього. Усі в штабі знають, що я роблю в містечку. Залишаю коней у «Розкішному», щоб відпочили, трохи причепурюся й рушаю на бульвар до кав'ярні. Там застаю всіх наших. Імо пиріжки з малиною, запиваючи вином із газованою водою, дивимося на перехожих, ділимося новинами. Потім обідаємо в Спирі, п'ємо каву в Тудосе. Сьогодні генерал чекав уже мене, бо відразу ж викликав до себе. Наказав, щоб я негайно вертався в полк. Завтра вранці щоб обов'язково був там. Побоюється, мабуть, якоїсь інспекції. Поки коні перепочинуть, вирішив випити вина. Сів за столик надворі і замовив склянку. І тут побачив, як ти пройшов тротуаром і завернув до «Розкішного». Стривай, подумав собі, цей офіцер з мого полку. Чого він тут шукає? І послав за тобою. Я не знав, що ти тут з дружиною. Треба було прийти до мене й попросити відпустку. Я б тобі дав. Але зараз інша справа, наказ генерала. Може, тут є якийсь зв'язок з війною. Хто його знає?

— Думаєте, вступимо цього літа?

— Та-а-а! Не думаю, якщо досі не вступили. Але можливо, тут щось і є. Сьогодні казав мені один журналіст з Бухареста, що завтра відбудеться засідання кабін-

нету міністрів разом з королем... Розповідав той молодик...

— Газетяр? З Бухареста?

— Так, з Бухареста. Здається, має зв'язки там, у верхах, бо до біса всього знає. Розказував про одного депутата, який одержав дозвіл продати десять вагонів смальцю угорцям. Десять вагонів, пане. Півмільйона заробив, угорці ж платять шалені гроші. Гей, Васіле, ану піджени буланого, бо щось відстає... Учора, казав мені журналіст, отой депутат і переправив вагони через кордон у Предялі. Але хіба цей депутат єдиний? Усі, пане, розбагатіли і багатіють...

— Ви вірите йому?

— Авжеж. Наговорив різного. Він не мав де сісти, і я запросив його до свого столика. Сказав, що нікого не знає в Кимполунзі. Потім ми вдвох пішли пити каву до Тудосе. Справді, чоловік із зв'язками. А ти часом не з Бухареста? Коли так, то мусиш знати його... Стривай, зараз скажу його прізвище... Здається, назвав себе Григоріаде.

Мабуть, на моєму обличчі не лишилося й краплини крові. Моя душа, здавалось, одлетіла на край світу. Полковник не помітив цього, бо сидів у темряві. Він затягся, в червонуватому світлі цигарки його обличчя залишалось спокійним, він не знав, що цієї миті сталася одна з найбільш можливих катастроф. Я нічого не сказав йому, бо не міг вимовити й слова. Потім, мов конаюча тварина, спитав:

— Молодий? Років з тридцять? Так?

— Так, десь цього віку.

Тим часом я, майже не дихаючи, збурений до глибини душі, питав далі:

— У нього великі очі, невеличкий чорний вус?

— Еге, саме так. Я був певен, що ти його знаєш.

Так! То був коханець моєї дружини. Подумав, що коли не заспокоюсь, то нічого не зможу дізнатися з того, що до божевілля хотілося знати, не вивідаю нічого нового, що б цілком засвідчило зраду моєї дружини. Силою волі опанував себе і, мов нічого не сталося, тільки трохи вищим, ніж звичайно, тоном, все-таки проспівав свою роль:

— Я знайомий з ним. Він, власне, не журналіст. Свого роду світський хронікер... Але в нього чудові зв'язки. Чого це він приїхав до Кимполунга?

Полковник весь час був спокійний і поводився невимушено. Він, здається, навіть не помітив, що замість подорожнього, з яким вирушив у путь, тепер поруч з ним сидить вовкулака.

— Не знаю. Але я його зустрічав і раніше.

Я відчував, що божеволію, проте, ледве ворушачи перепаленими губами, продовжував розпитувати:

— Він щоліта буває в Кимполунзі?

— Не думаю. Казав мені, що нікого тут не має, проте я його й раніше бачив. Очевидно, приїжджає на два-три дні, потім іде.

«Говори, розкажуй усе, що знаєш, пане полковник!— молив я його подумки.— Лий мені в горло склянку з отрутою до дна, до краплі, бо я вже відчув її в крові».

— Наскільки я зрозумів... тут замішана жінка.

Я відчув себе зовсім спустошеним, підвишенням над страшною безоднею.

— Так здається й мені.

— Він,— і полковник наголосив на слові «він»,— сказав мені, що завтра уряд разом з королем розгляда-тимуть дуже важливе питання...

За моїми підрахунками ми від'їхали від Кимполунга кілометрів з тридцять. Якщо весь час бігти, я зміг би подолати цю відстань за три години. Застав би їх обох на світанку в ліжку.

— Розкажує, ніби Таке Йонеску домовився з Філіпеску, однак я вважаю, що пан Філіпеску його змусив... То страшна людина. Я його добре знаю, він був у нашому військовому лицейі. Отож він змусив його, кажу, заявити королеві, щоб той починав! Королева на їхньому боці.

Зійшов місяць, біле шосе здавалося тепер м'яким і вологим, як і трава на полонинах, як і темні купки смerek у видолинках, повз які ми проїжджали.

— Не прогнівайтесь, пане полковник, чи не маєте цигарки?

— Маю, шановний, маю. Чому не сказав, що палиш? Я курю без упину, щоб скоріше минав час у дорозі, такій до біса довгій.

Я, звичайно, не палив і не знаю, чому мені тепер за-баглося закурити. Розумів, що доброта полковника ви-кликана нудьгою в дорозі і саме через це він узяв мене з собою. Я міг і далі розпитувати про Григоріаде, однак вирішив, що буде краще, коли він сам, ніким не захочу-ваний, розповідатиме, а я притягуватиму, мов гаком, до

берега моєї свідомості ті подробиці, що мене стосуються. З упертістю страдальця я знову заговорив:

— Отой Григоріаде веселий хлопець. Шкода, що я не зустрівся з ним. Чи не казав він, скільки днів буде в Кимполунзі?

— Сказав, що цього разу посидить до понеділка, може, до вівторка. Все буде залежати від обставин.

Од цигарки стало гірко в роті.

— Він, напевно, тут заради якоїсь жінки.

— І я так думаю. Що поробиш? Хіба не бачив, що їх повно в містечку. Після шостої не можна пройти бульваром, так багато жінок. Виряджені, нарум'янені, вони сновігають вулицями без чоловіків.

У Кимполунзі була й моя дружина. Ось яка вона, правда... дійсність! Я здивувався на якусь мить, наче біля мене зовсім близько промчав на величезній швидкості автомобіль, потім мені раптом стало страшно, щоб часом полковник не здогадався, що й я належу до тих чоловіків.

Однак мені неодмінно треба було знати подробиці. Мусив грати комедію, бо тільки спритно випитаний полковник зможе дати шифр, який пояснить мені катастрофу. Найкраще дозволити, нехай говорить усе, що спаде на думку, я маю запам'ятати лише те, що мене стосується.

— Отой Григоріаде... добрий фрукт.

Добре, все залежить від того, щоб я був веселий, отже, посміхаюся:

— Звичайно! Знаю його, як облупленого. Жінки гинуть за ним.

— Та хіба він тільки на жінках розуміється?! До всього великий мастак. Чорт — не людина. Наприклад, як грає в кості... За два тижні, відколи почав бувати в Кимполунзі, обіграв усіх, забрав силу-силенну грошей. А між тими, кого обібрав, чимало спритних гравців, що вже по сорок років грають у кості.

Відчуваю, що мене проймає дрож. Два тижні? Але ж полковник щойно говорив про кілька днів... Може, він щось знає? Може, він один з його спільників, а тепер проговорився? І моя думка шугає, мов човник, на хвилях здогадів.

— Розкажу тобі, пане, про одну з його витівок. Бо він хоч і грає в кості, любить побалакати. Розповідає, що в Парижі, розтринькавши все своє добро, залишився без копійки. Не мав за що навіть поїсти. І що ж вони

тоді вступили з приятелем, таким самим, як і він, про-
йдисвітом. За три місяці наперед складають контракт на
концерт з Карузо, але з тією умовою, що за ними зали-
шається право за місяць відмовитися від виступу співа-
ка, заплативши йому певну невелику неустойку. Друку-
ють афіші, дають оголошення в усіх газетах, починають
продавати квитки — до чого ж спритні шахраї — майже
вдвічі дорожче, ніж за звичайний концерт. А в каси
дають продати квитків з п'ятдесят, решту збувають
з-під поли в шість-сім разів дорожче. Певна річ, усі квит-
ки продані. За місяць до концерту сповіщають Карузо,
що відмовляються від його концерту, платять відшкоду-
вання і друкують у газетах оголошення — оскільки кон-
церт не відбудеться, то особи, які придбали квитки на
нього, можуть одержати свої гроші назад. Тобто стільки,
скільки справжня ціна квитка. А решту поділили між со-
бою. Зробили так чисто, що навіть до суду їх не можна
було притягти. Хвалився, що за вибитий капітал цілий
рік жив у Парижі на широку ногу. О, це тип, скажу
я тобі...

Полковник цікавий чоловік, я жартую, під'юджую
його, щоб він більше запалився і розказав ще щось. І він
розповідає далі:

— А що зробив моему двоюрідному братові? Що
ж, ти думаєш, він утнув моему двоюрідному братові?
Сам мені про це розказав. Дуже зрадив, коли дізнався,
що Дінкулеску мій кузен. Якось він знову залишився без
копійки в кишені. Позичити вже не було в кого, бо забор-
гував усім. А в Дінкулеску брав разів з десять... Та нічо-
го, він все-таки йде до нього знову. Але як — з траурною
пов'язкою на руці та горем на обличчі. «Милий пане Дін-
кулеску,— каже тому,— ти вже робив мені не одну по-
слугу, і я б дуже не хотів, щоб ти думав, ніби я зловжи-
ваю твоєю добротою. Та сталося велике нещастя: я ось
отримав телеграму... — і хоче показати, але Дінкулеску
відмовляється глянути на неї,— що помер мій батько...
Прошу тебе, дай мені кілька наполеонів, щоб послати
додому телеграму і грошей на букет квітів...» Добряк
Дінкулеску розчулився, негайно витяг сотню і почав роз-
питувати, а скільки, мовляв, старому років, відколи його
не бачив, чи хворів той коли-небудь.

Коли Григоріаде пішов, Дінкулеску помітив телегра-
му, навмисне забуту на столі. Схопив папірця і хотів уже
наздогнати приятеля, аж його погляд спиняється на тек-

сті, і в що ж він читає? Лише одне речення: «Якби не було дурнів, розумні померли б з голоду».

Григоріаде розповідав, ніби побився об заклад з приятелем, що Дінкулеску клюне на цей гачок, ба навіть був упевнений, що той не читатиме телеграми.

— От бісова личина... Спритний шахрай. Розповідав і кілька історій з жінками,— сміюся дурнувато, як недотепний, погано замаскований детектив.

— Ось послухай, я тобі розкажу одну з них. Познайомився він якось на прийомі в посольстві з прекрасною жінкою. Чим він їй сподобався, трудно й сказати. Не знаю, як дістав він запрошення на прийом до посольства. Можливо, його ще пам'ятали з тих часів, коли в нього водилися грошки. Але тепер у нього не було навіть сорочки під фрак. Та він не впав у відчай, а зробив собі маніжку, наліпивши на картон білий дорогий папір. І так пішов на прийом. Там спадає йому на гадку утнути штуку партнерові навпроти при кадрілі. Проходячи в танці повз нього, шепоче йому: «Застебни ширінку». Сердешний мало не зомлів. Ти ж знаєш, як пошитий фрак. Геть відкритий спереду. Ніяк не можна непомітно застебнути гудзика. Бідолаха мінився на лиці, обливався потом. Після танцю, встановивши, що над ним посміялися, хотів учинити скандал. Та вони помирилися, а всі насміялися донесхочу. І чи повіриш, пане? Завдяки цій витівці, він сподобався отій дамі, одній з найкращих у Парижі, дружині посольського радника, знатного і дуже багатого.

Мене не цікавить ця балаканина, більше схожа на анекдот, ніж на правду, проте вона чудово розкриває коханця моєї жінки, який зробив собі ідеал з подібних витівок і широко ними захоплюється. Думав, у яке багно може затягти тебе жінка. Полковник, розповідаючи про ці пригоди, реготав і собі. А я горів нетерпінням почути щось мені цікаве.

— Я теж дещо чув. Але це вже пригода в Бухаресті.

— Стривай, стривай, ця теж дуже пікантна. Якось до Григоріаде на квартиру прийшла коханка, дружина високопоставленого чиновника. Вирішила залишитися на цілу ніч у нього, вважаючи, що чоловік поїхав на три дні на якусь там дипломатичну конференцію чи не знаю куди. Але на всяк випадок посилає додому в незапечатаному конверті записку, ніби від її найкращої подруги Мадлен — так звали приятельку,— в якій та просить прийти до неї і переночувати, бо їй самій нудно, чоловіка

немає дома, кудись поїхав. Довіряє Мадлен, як самій собі, бо навіть не попереджає її про це. Передає записку і переказує покоївці, щоб поклала конверт на нічний столик у її спальні. Але стається непередбачене. Чоловік повертається додому дуже рано, вчиняє страшний скандал. Виявляється, він провів цілу ніч саме з «найкращою приятелькою» своєї дружини. Жінка, здивована, потрапивши в таку пастку, стримується, не каже й слова і йде геть. А чоловік хоче розлучитися з нею. Тоді вона згадує, що в неї є ще одна подруга на ім'я Мадлен. Іде до неї, просить, благає приятельку, щоб заявила, що це вона написала записку. Після тривалих переговорів їм обом вдається таки переконати чоловіка, що він не має клепки в голові, ніби сам хотів розбити сім'ю.

Моя душа стала біла, наче шкірка, якої торкається термошукач. Уявляю собі, що й зі мною так вчинили. Анішоара, її чоловік, покоївка (це вона поклала записку, щоб я її знайшов) допомагали Елі дурити мене. Всі знали про її зраду, а я, нічого не відаючи, помирився і був щасливий.

Полковник розповідав ще й про інші пригоди Григоріаде, але я вже не слухав його. Він почав розказувати, я навіть не помітив коли, про засідання кабінету міністрів, про озброєння, про війну та інше. Чув тільки його голос, який то стихав, то бубонів сильніше в темряві, що обступала нас, проте нічого не розумів. А щоб він цього не помітив, я повторював окремі слова.

Мені здавалось — не доживу до завтрашнього дня. А що, коли б вернувся назад, до Кимполунга, — мене після того чекали судові процеси, газетні статті, каторга. Бо я вже не той, що був досі. Але якщо не повернуся, збожеволію. Я весь шаленів, наче якийсь сильний вірус отруїв щойно вилікувані тканини, гнав мою кров з органу в орган і бухав нею в мозок, мов хвилі прибою об берег. Усе, що в минулому було щастям, райдугою, світлом мого кохання, тепер викликало лютий гнів. Думка, що я «кльонув» (слово полковника), ще дужче розпалювала мою кров. З минулого переді мною з'являлися одні за одними, мов у фільмі, уривки зі сцен, коли я був божевільним від щастя й довіри. Сумнівався іноді, потім усе забував, млів від насолоди. Підозрював, що Ела мене зраджує. Окремі її вчинки й жести витлумачував по-різному. Це була гра чорного й білого. Наче аркуш паперу, поділений на ряд квадратиків — білих і чорних. Часом

дивишся на них, і створюється враження, ніби вони — правильні куби з ребрами, поверненими до тебе, а часом ті ж ромби здаються порожнинними з увігнутими ребрами. Вчинки, які я пояснював собі в один спосіб, тепер розумів інакше. Згадав, що якось Ела не хотіла їхати в село, також як вона раптово покинула маєток Анішоари, хоча Григоріаде гостював там. Тоді я думав, що всі їй набридли, що хотіла бути тільки зі мною. Зараз певний, що вчинила так тому, що ревнувала і посварилася з коханцем. Усе пригадав: як ходили до театру, як довгий час не розмовляла з Анішоарою, коли слухала мене, коли ні. Для цього минулого тепер мені хотілося знайти пояснення, яке допомогло б усе забути, викликало б жорстоку помсту.

В'їжджали, мов у браму, в ущелину Димбровічоари, у проломі якої стояла суцільна прохолодна темрява, бо місячне сяйво сюди не сягало. Лише вгорі на скелі і гірські схили, порослі подекуди поодинокими смереками, падало, наче від лампади, слабке тьмяне світло. По дорозі від Рукера ми не зустріли живої душі. А тут, у міжгір'ї, перед нами замаячили віз і кілька постатей, наче самі дияволи, що з'явилися тут хтозна-звідки. Зупинивши волів і звернувши вбік, аж у бурхливий потік, вони дають нам дорогу.

Потік оглушливо шумить, і ми перестаємо розмовляти. Полковник мовчки куняє. Я все передумую, як, розпрощавшись з полковником, знову опинитися в селі, щоб вернутися назад до Кимполунга. Пообіцяю кучерові ціле багатство, аби тільки повернув коней і їхав зі мною, поки не зустрінемо іншої брички. Можуть, якщо хочуть, оголошувати мене дезертиром. Та поки ще не розвиднілося, все мусить вирішитися, скінчитись. Все інше, що діялось на цьому світі, для мене вже не мало ніякого значення. Полковник запалює цигарку і при червонуватому світлі сірника довго дивиться на мене.

— Що з тобою, пане? Тобі погано? Ніколи не вирушай у дорогу без шинелі. Або бери з собою хоч теплий кітель.

Я згадую, що вранці ішов цією дорогою, милувався яскравим сонцем, пахощами гірського ранку, кипів нетерпінням дійти до містечка, бо Ела просила неодмінно приїхати, і я думав, що вона страждає без мене. Вчора думка, що вона страждає без мене, сповнювала мене зворушливим сп'янінням, а сьогодні лише один спогад про

неї викликає відразу (аж губи сіпаються). Тепер я відчував огиду до всього, що раніше мене тішило.

Згадалася комедія із святкуванням другої річниці нашого весілля. Я запросив до «Флори», найвишуканішого тоді ресторану, більше двадцяти гостей, кілька молодих пар, що вели, як і ми, світське життя, та хлопців і дівчат. І був щасливий, як мала дитина. Подарував Елі дорогий перстень. Стіл був заставлений квітами й кришталем, шампанське лилося до ранку. Всі дивилися на мене приязно, аж трохи із заздрістю. Ох, як хочеться, щоб на мою голову зараз звалилася скеля і розчавила мене, бо тільки тепер я збагнув, що ті погляди були сповнені іронії: Певен, що й тоді плескали язиками про мою дружину та її коханця, я ж нічого не відаючи, сяв від радості і продовжував грати смішну, безглузду роль. Треба мчати крізь ніч, поки коні не попадають з втоми, але вдома мушу застати їх на дивані і розправитися з ними.

Зринув у пам'яті й початок тієї осені, коли Ела завагітніла і не хотіла мати дитини. Я мало не божеволів од радості, цілував їй руки і з повними сліз очима благав, щоб не робила злочину, не вбивала живої дитини.

Коли лежала на білому ліжку санаторію, куди привела її необдуманна впертість, я цілував плечі, ніжні руки, груди, тіло, яке мало дати мені душу з моєї душі, яку, однак, дозволила вирвати з себе. Не допомогли мої благання, бо вона не бажала мати дитини, яка, очевидно, не була моєю, а я навпаки, наполягав тоді, виявляючи при цьому надмірне бажання. Зараз хотілося, щоб за ту наполегливість мене відшмагали батогами до крові, потоптали ногами. Тільки тепер збагнув, що Ела прагнула пощадити мене, будучи впевненою, що дитина від коханця. (Чому не завагітніла в перший рік нашого спільного життя? Мабуть, знала, що зв'язок з коханцем привів до непередбачених наслідків). Очевидно, все це почалося між ними тоді, коли вперше познайомилися.

— Гей, Георгідіу, ми вже приїхали. А що я тобі скажу? Коні страшенно зморилися, пройшли сьогодні понад шістдесят кілометрів. Гірська дорога до твоєї частини хоч і не довга, кілометрів з п'ять, проте дуже важка, крута, весь час в'ється понад урвищами. Тому зоставайся до завтра в Димбовічоарі. Переспши у казармі батальйону або в індендантстві чи переговориш із черговим офіцером, може, навіть у нього переночуєш. Іти самому в гори небезпечно, там хижакі.

— Прошу вас, пане полковник... Хотілося б бути вдома ще цієї ночі...

— Милий пане, коні дуже втомлені... Що скажеш, Васіле?

— Так, пане полковник. Думаю, не доїдемо.

Бричка зупинилася перед якоюсь крамницею, і ми злазимо обидва.

— Передай капітанові Дімію, щоб був наготови завтра ввечері, бо пахне інспекцією. Не знаю, чого хоче корпусне начальство. Якщо не станеться нічого надзвичайного, приходь післязавтра до мене, і я тобі дам відпустку на три дні, щоб побув з дружиною в Кимполунзі.

Попрощавшись з полковником, я негайно біжу за Васіле у чийсь двір, куди, гуркочучи колесами по камінню, заїхала бричка.

— Слухай, Васіле, дам тобі двісті леїв, якщо зараз вернешся до Кимполунга.

— Пане молодший лейтенант...

— До Рукера, Васіле...

— Коні не зможуть, пане молодший лейтенант.

— Зміни їх... візьми інші.

— Пане молодший лейтенант, коні ж полкові. Це непослух, мене засудить пан полковник.

— Даю тобі, Васіле, двадцять наполеонів. За них зможеш купити інших коней і бричку.

— Це дезертирство, пане молодший лейтенант. Виж мене зробіте нещасним. Не можу. Краще я вас проведу до пана чергового офіцера.

— Іди геть і дай мені спокій!

Залишаюся тепер сам серед гірського селища. З усіх боків його обступають вершини з кам'яними хребтами, що пнуться високо в небо. Схили скель, бурхливі потоки, темні ліси, безодні, провалля, покручені плаї. Місячне світло надає всьому цьому вигляду нетлінної вічності. А за тридцять кілометрів звідси, куди я ніяк не можу добратися, у м'якій постелі спить, обнявшись, моя дружина з коханцем. До світанку залишилося ще години зо дві. Незабаром мине ця зовні спокійна, а для мене неймовірно жахлива ніч.

Сідаю подумати на березовій лаві, зробленій солдатами. Розумію прекрасно, що вже не зможу бути в Кимполунзі до світанку. Вирішую, що тепер, коли мені все відомо, треба змусити себе терпляче ждати нагоди для

помсти. Однак і на місці сидіти до ранку не можна. Треба рухатися. Відчуваю, ніби в мені шалено в'ються божевільні гадюки. Простую через ліс у розташування своєї частини. Обходжу необгороджений, з невеличкими білими хрестами цвинтар на схилі (звідки тут стільки небіжчиків?), мінаю церковцю з жовтою банею, що купається в місячному промінні, і починаю підніматися прокладеною солдатами дорогою, що ледь-ледь видніється переді мною.

Якийсь час іду лісом, нічого не бачачи перед собою, не відаючи, зайшов місяць чи його лише заступила стіна високих темних дерев. Піднімаюся все вище, то швидко ступаючи і важко дихаючи, то зупиняючись на спочинок. Коли виходжу з лісу, темрява здається якоюсь водянистою, невиразною. Очевидно, світає.

Хатина Йоани, в якій я живу, стоїть ліворуч, кроків зо двадцять від кордону. А на хуторі всього десяток хат з високими призьбами. Вони розкидані на невисоких, порослих травою горбах, більше тягнучись до осель з того боку кордону. Тепер мене огортає бузковий, майже фіолетовий туман, наче з картин модерністів. Ліворуч, недалеко від сільця, бовваніє Королева скеля, що завжди здавалася мені — велична й самотня — гігантським собором з фіолетового каменю. Тепер її схил з сімома шпильями в ряд починає виблискувати золотом.

П'ятикілометровий біг гірською дорогою зморив мене і водночас заспокоїв. Не роздягаючись, падаю на ліжко, застелене ковдрами, і занурююсь обличчям у подушку. Все моє тіло від шиї аж до ніг наче закам'яніло.

Прокидаюся, коли надворі світить яскраве сонце, заливаючи довколишню зелень. Наручний похідний годинник показує пів на другу дня. У роті висохло, обличчя змарніле, зморщене, очі попідпухали. Обминаю думкою все, що сталося вчора, немов обходжу заражене помешкання. Роздягнений до пояса, вмиваюся холодною водою, яку лле мені з відра Думітру, мій сухорлявий, високий, як тичка, ординарець. Я, весь розбитий, зараз почувую себе трохи краще, та досить, здається, якоїсь непрошеної думки про вчорашне, необережного дотику, щоб викликати в моїй зболілій душі пекучий біль. Переходжу маленькі, ніби іграшкові, траншеї, що оточують, наче підкова, мою хату, і спускаюся в центр табору, до землянок, до солдатів.

— Пане молодший лейтенант...

— Що таке, цигане?

— Пане молодший лейтенант, хай вам бог дасть здоров'я... зробіть ласку...

— А що?

— Відпустіть мене звідси.

— Хіба ж я можу, Верару? Невже ти не чув, що говорив пан капітан? Побачимо, що ще скаже сьогодні.

Це звертається до мене Верару, циган років сорока, довговолосий, з чорним вусом. Здається, його мобілізували просто заради жарту. Очевидно, хтось із офіцерів при зустрічі спитав у нього, чи служив у війську. Дізнавшись, що ні, привів його в полк. Ніхто точно не знає, як Верару опинився в нашій роті.

— Щоб ви довго жили, пане молодший лейтенант. У мене троє діточок не мають що їсти, одне менше одного. Ось такі,— і показує рукою над землею.

— Скажеш мені, коли буде пан капітан.

Побачивши мене, молодші лейтенанти Хараною і Мітіке Редулеску широко дивуються.

— Кажали, що ти, братику, в Рукері?

Пояснюю хлопцям, що мене завернув полковник, що треба сподіватися інспекції високого начальства.

Тримаючи в руках гарно вирізьблені вістовими альпенштоки, вони прогулюються і милуються красою сонячного дня. Старшина Нягу виходить назустріч і запрошує всіх нас:

— Заходьте, панове молодші лейтенанти.

— Куди, Нягу?

— У дванадцяту роту. Цієї ночі солдати наловили зайців, і ми влаштували невеличкий банкет. Завтра день народження старшини Маріна Думітру з дванадцятої. Просимо перекусити з нами.

Під навісом з гілок та листя наче в справжній корчмі. Є навіть скрипаль і гітарист, який до того ще й співає. Там уже сидять наші офіцери, охоче дудлять рожеве вино з товстих склянок і заїдають накладеною на маленькі тарілки смаженою зайчатиною. Старшина Васіле підходить до мене.

— Скажіть, пане молодший лейтенант, коли ми підемо звідси?

— Хіба я знаю? Однак бачу, що й тут непогано,— і показую очима на столи.

— Ех, пане молодший лейтенант, у нас дома жінки й діти.

Якийсь тупий біль штрикає мене під ребра, але музики грають без упину. Зустрічаюся поглядом з Верару.

— Пане капітан, що будемо робити з Верару? Ще potrимаємо чи відпустимо?

Верару зрозумів, що говорять про нього, наближається до нас на радість офіцерам, яких він страшенно розважає своїми невійськовими відповідями.

— Хочеш додому, Верару? Ти ще молодий і сильний.

— Я вже старий, пане капітан, щоб ви довго жили. Побитий богом,— відповів циган і готовий нам показати грижу й викликати цим шалений регіт.

— Зробимо тебе, Верару, капралом,— кепкує один з офіцерів.— Коли підеш додому, перелякаєш своїх циганів.

— Не робіть, прошу вас...Бідна моя голівонько. Я ж не служив у війську, нічого не тямлю.

— Скажи, Верару, як звати нашого короля?

Верару ніколи не може вимовити «Фердінанд» і тепер також відмовляється, соромиться, як дівчина.

— Прошу, пане лейтенант, дати мені спокій. Якщо я не військовий...

— Гей, ти, цигане! — сердиться офіцер. — Ти що собі думаєш? Ми тут жартуємо? От бісова душа! Струнко!

Почувши гнівний окрик, циган завмирає, намагається стати, як належить. Потім лунає наказ: «Лягти! Встати! Лягти! Встати!» І Верару падає на землю і піднімається по команді, мов жаба-автомат.

— Скажи, Верару, як звати його величність короля?

Дуже нещасний, він відповідає одним духом, не дивлячись ні на кого:

— Щоб ви були здорові, пана короля звати Лісандру.

Лунає гомеричний сміх. Найкращим ім'ям для Верару здається Лісандру, і він ним радо називає короля, коли не може запам'ятати його справжнього імені.

— Як Лісандру, чоловіче? Гляди, бо вночі стоятимеш три зміни підряд у караулі.

— Короля звати... пана короля звати пан полковник Лупашку! — вигукує у відчаї настрашений карою циган.

Це єдине офіційне прізвище, яке він зміг запам'ятати і яким називає всіх, бо, очевидно, вважає, що оскільки воно належить найстаршому в чині, то найближче до королєвого. Однак, мабуть, знає, що короля не так звати.

— Кінець кінцем, пане капітан, що з ним зробимо?

— Хіба я знаю?! Давай відпустимо додому. Але ж він не має жодного документа, не може довести, що йому

минуло за тридцять. Нехай служить, зробимо з нього музиканта.

Втручається офіцер Попеску, посміхаючись:

— Пошліть його до біса, пане капітан. Йому вже за сорок. Крім того, не вміє ні грати, ні співати. Він же справжнісінький шатровий циган.

Капітан Діміу запевняє нас, що завтра-післязавтра відпустить Верару додому.

— Ось, Георгідіу, записка від твого приятеля Лайоша.

Усі офіцери з інтересом стежать за моєю дружбою з угорцем, який командує ротою прикриття на митниці. Лайош запрошує, як звичайно, в неділю й на свята завітати до нього біля четвертої години на партію в кеглі й на кохоль пива. Прийде їхній митник, наш митник, начальник прикордонної поліції; всі будуть з дружинами. То були чудові забави, сповнені веселощів, сміху, дотепів, жартів. Капітан Діміу стримано, але авторитетно радить не йти сьогодні в гості до Лайоша. «Хай мине інспекція» озивається луною в моєму порожньому черепі. Відчуваю якийсь біль усередині, немовби я довго стояв на пальцях.

Пообідавши разом з усіма, я просто через траншеї йду додому відпочити. Але як тільки опиняюся сам між чотирьох стін, мене починають мучити думки, з'являються привиди. Якщо Григоріаде від'їде в понеділок уранці, я ніколи не зможу переконатися, що дружина зраджує мені, і ніколи не настане кінець моїй пекельній муці. Думка податися до Кимполунга знову розгорається в мені, мов страшна пожежа. Стривожений, я встаю з ліжка і вирішую піти до друзів. Це два молодших лейтенанти, які мешкають разом у великій кімнаті. Вони грають у доміно. Сидять без кітелів, роззуті. Обдурюють один одного і весело з цього радіють. Пристаю й я до них. Роблю відчайдушні зусилля включитися в гру і перейнятися настроєм товаришів. Хараною ходить і каже:

— Знайте, якщо виграю у вас цю партію, матиму щастя. Полковник затвердить мій перехід з другої роти. Позбудуся Корабу.

Капітан Корабу, як я казав раніше, гроза полку. У нього вигляд молодого інквізитора, кістляве обличчя, чорні, коротко підстрижені вуса. Настряхав солдатів і офіцерів своєю суворістю, що навіть командир полку,

наляканий такою дисципліною, написав, ніби вважає, що перша куля під час війни, що прилетить у другу роту, призначена її командиріві. Більшість офіцерів нашого батальйону була порядними і чесними людьми, схожими скоріше на сільських учителів з їхніми турботами й клопотами, ніж на військових. Капітан Корабу, після спеціального навчання у Відні, був кадровим військовим.

— Я скромніший,— каже Севулеску.— Загадаю, що коли виграю, то наприкінці місяця нас змінять з кордону, переведуть у місто. Там цілу зиму будемо танцювати й залицятися до дівчат.

А я? Що мені шукати з моїми болями, муками, стражданнями на цьому світі?! Чого прагнути, чого хотіти, якщо першим закінчу викладати на стіл білі кісточки з чорними крапками?

Десь біля четвертої до кімнати вбіг зв'язковий і злякано виструнчився:

— Бажаю здоров'я, панове офіцери. Наказано з'явитися до табору.

— Усім, приятелю? Чи тільки офіцерам другої роти? — спитав я.

— Усім, пане молодший лейтенант. Дано розпорядження спорядити солдатів і зняти пости з кордону.

Ми всі завмерли.

— Зняти пости, хлопче?

— Такий наказ. Щоб за годину були готові. Пани офіцери вже почали збиратися в таборі.

Севулеску почав вигукувати з радості, перекидатися на ліжку:

— До міста, браття, побачимо своїх дам.

Вигукує й репетує. Хараною, хапаючись, ніяк не знайде черевиків.

— Хлопці, а якщо війна?— запитую я з підозрою.

— Яка війна, Георгідіу?! Яка війна, хлопче? Мабуть, прийшов наказ зняти пости з кордону або, навпаки, щоб їх зміцнити? Додому, хлопче! Ідемо до міста.

Біжимо, мов божевільні, через тини і сіножаті в долину. У центрі табору поміж землянками велика метушня. Офіцери з інших рот розгублені. Дізнаємось, що наказано роздати солдатам бойові набої.

— Ну що тут такого? — заспокоює один з офіцерів.— Так легше їх переносити.

Стоїть чудовий, сонячний, недільний полудень. Само

сонце, здається, вийшло на прогулянку, а не на роботу. Орішан витягує газету. Вона надрукована лише на одному боці великими чорними літерами. Це екстрений випуск, де повідомляється, що завтра, тобто сьогодні, о п'ятій годині після обіду відбудеться засідання кабінету міністрів разом з королем.

Полегшено зітхаємо. Підемо звідси. Тим часом солдатам видають боеприпаси.

— Знайте, що прийнято рішення про остаточний нейтралітет. Відходять усі частини. Он капітан Діміу.

На стежці вимальовується незграбна і масивна зелена постаць командира батальйону, наче силует спокійного велетня.

— Ходімо до нього. Почуємо, що сталося. Він вертається з штабу полку.

І юрбою ідемо йому назустріч, не діждавшись, поки він, наче чабан, спуститься зі схилу.

Діміу скидає кашкета, витирає спітніле обличчя, вуса, потім більш боязко, аніж урочисто каже:

— Війна, панове! Війна! Мені дали звання майора.— Показує на широкий погон.— А зараз сідайте тут-таки, на траві, я продиктую бойовий наказ.— І сердито до солдата, що завмер, почувши його слова:— А ти чого тут? Ану, геть до біса!

Ніхто не зронив ні слова. А новоспечений майор після того, як ми посідали, продовжує:

— Панове, звертаю вашу увагу. Це наказ для воєнних дій, а не для маневрів, як було раніше.

Уточнення зайве. Сповнені страху, ми сіли купкою на траві. Діміу витяг з кишені записник і почав диктувати:

— О п'ятій збір батальйону поротно вниз у таборі. О пів на шосту роздати військове обмундирування. Без чверті шоста розподілити бойові патрони по двісті штук на солдата. О шостій третій батальйон маршовою колоною простує до села Димбовічоара в полк. Двадцятий полк шикуються на шосе, що веде до митниці Джювала, у такому порядку: дев'ята, десята й дванадцята роти третього батальйону; п'ята, шоста, сьома й восьма роти другого батальйону. Дев'ята рота другого батальйону іде в авангарді полку. Одинадцята рота переходить у розпорядження штабу бригади. О восьмій вечора полк вирушає в напрямі митниці Джювала.

Простягнувшись долілиць на траві, я пишу цей перший бойовий наказ по румунській армії під час великої

війни на листівці із загнутими ріжками, взятій хтосьнаде,— єдиному клаптикові паперу, який у мене є. Думаю, кому пошлю її пізніше, і несподівано в моїй душі виникає безмежна, як світ, порожнеча. Гірський пейзаж тепер помережаний смугами довгих присмеркових тіней і яскравого сонячного світла.

Майор Діміу, подумавши, питає:

— Хто командує першим взводом дев'ятої роти?

Хтось називає моє прізвище, і мені здається, що воно вже не моє.

— Георгідіу, сьогодні ввечері ти ітимеш у голові авангарду. Умієш розгорнути взвод? Вибери собі здорових хлопців для патрулювання. Панове, виставте заздалегідь охоронні дозори на флангах. А тепер, прошу вас, ідіть і виконуйте наказ. Боже вам допоможи...

КНИГА ДРУГА

ПЕРША НІЧ ВІЙНИ

Кілька годин у таборі панує неймовірне сум'яття. Старші унтер-офіцери мало не розриваються, бігають, лаються, кричать, кидають різне обмундирування на руки солдатам. А мені, однак, здається, що все робиться надто повільно і на призначений час ніхто не буде готовий. Частина людей вишикувалася поротно перед землянками і одержує від старшин черевики. Дехто з солдатів радіє, інші кривляться в посмішці, наче від внутрішнього болю. Думка, що о восьмій вечора я маю відкрити вогонь, що це станеться через дві години, які пролетять умить, як стільки пролетіло їх марно у моєму житті, коли доводилося чекати на вокзалі, у канцеляріях або коли чекав після обіду когось у гості, мучить мене, наче пропасниця. Страшенно дивуюся, що незабаром піду на штурм, про що раніше тільки у книжках читав, переповнених ворожими солдатами траншей, опинюся під сильним артилерійським загороджувальним вогнем.

Сорок років не було війни, знаю за описами в книжках про бої 1877 року, а тепер я перший відкрию вогонь. Це мені здається дуже дивним.

Всі офіцери сумні, мовчазні, солдати, навпаки, веселі. Білявий, невисокий, з передчасно постарілим обличчям, капітан Флорою радить мені залишити взвод на старшого унтер-офіцера, а самому теж збиратися. Його порада здається мені абсурдною, абсолютним безглуздом.

— Збиратися? Навіщо? Чи буду я ще живий після перших п'яти хвилин бою?

— А це ще невідомо. Кому судилося, той виживе.

— Пане капітан, я загину о восьмій годині п'ять хвилин чи, може, о дев'ятій, може, проживу до десятої... Невже ви гадаєте, що ми доживемо до завтра й побачимо сонце?

Флорою спочатку мовчить глибоко замислений, потім каже:

— Напиши листа,— і далі думає щось своє.

— Кому писати? Мої рідні зараз за сотні кілометрів від мене. Більше ніколи вже їх не побачу, як і мешканців Норвегії, Перу, Сіднея, про яких знаю, що вони все ж таки існують.

Моє тіло палає, я весь у полоні якогось дивного нетерпіння, зате свідомість сповнена спокою, бо чомусь здається, що ввечері ми не будемо готові до бою. Збуджений і квапливий, я не знаю, що мені робити, тому йду на квартиру.

Перед хатою, як при вході до церкви, стоїть перелякана Йоана зі своїми двома заплаканими хлопчиками, які, опустивши рученята, сумно гукають мені:

— Дай бог вам вижити, пане...

Я кам'янію: «Вижити?» Що означає це тепер, коли починається новий період у моєму житті? Як залишитися живим сьогодні ввечері під градом куль, серед рукопашних боїв, серед вибухів сотень снарядів?! Даю дітям грошей, і вони цілують мені руку тут, у горах, при заході літнього сонця. Ніколи не дозволяв собі подібних виявів поваги й любові. Не любив цього, а зараз міцно притискаю до грудей заплаканих малюків, безпорадних, як пташенята.

— Поскладай, Думітре, всі наші речі в похідну валізу. Нічого не забудь!

— Я вже склав, пане молодший лейтенант.

Здається, з'явився в мені, мимо моєї волі, якийсь дух, що випереджав мене, куди б я не йшов. Адже за п'ятдесят кроків, на тому боці, в угорців ніякого руху. Там також неділя і лінивий полудень, що наче застиг на місці.

— ...Але ще залишилися речі... Що робити з ними?

— Віддай, Йоані.

— Чому не взуваєте черевиків? Так будете?

Я в тому самому легкому кітелі, парусинових штанах, тонких шеврових черевиках з обмотками, що й учора, коли ходив до Кимполунга.

— Ні, Думітре, залишуся в тому, що на мені. До десятої години вистачить і цього...

На якусь мить у моїй голові блискавкою проноситься думка втекти до Кимполунга, щоб востаннє поговорити з дружиною. Ризикує щонайбільше бути застреленим... Все одно загину вночі...

Що вона мені скаже? А хіба ще мають для мене якесь значення її слова? Все, що сталося вчора ввечері, абсолютно все я наче тільки бачив і розумів, але не відчував, так само як при місцевій анестезії хворий дивиться на хід операції, чує, як ріже скальпель, однак зовсім не відчуває болю. Ось щойно я з товаришами вирвався з-поміж тих людей, з їхнього світу, який був і нашим світом, і опинився наче на якомусь зачарованому судні. І ось уже десятки хвилин багато хто з нас став живим смертником, засудженим до' страти, якому напередодні відмовили в помилюванні. Тому тепер ці солдати й офіцери в уніформі мені рідніші й ближчі за мою матір і сестер.

Хоча переді мною постала тепер ще одна проблема. Я не можу дезертирувати, бо не хотів би пережити, що не зробив того, що міг зробити. Це було б для мене образою. Міг собі дозволити стільки всього дотепер, бо мав причину і виправдання: хотів перевірити справедливість своїх підозр... Свідомість наказувала мені сьогодні ввечері вбивати, вважати себе над законом, бо внутрішнє чуття говорило, що я не мав у чому дорікати собі. Тому непевність не дозволяла мені уникати небезпеки, як її не уникали більшість солдатів. Позбавлений будь-якого таланту, без віри в бога, я зміг би проявити себе — до речі, навіть спробував проявити — лише в коханні. Я вже раз помилився, міг би спробувати ще, щоб переконатися, чи я тут повноцінний, чи не маю в собі якоїсь вади.

Поспішаю до складу з боеприпасами видавати патрони, але даремно, бо там страшенна метушня й нелад. Це сповнює мене панічною тривоگوю. Кидаюся без мети в усі боки, мов на ярмарку, серед цих людей, що сьогодні ввечері гратимуть трагедію, яку я мало не зіграв ще вчора.

Два солдати з роти постачання, кожний з яловичим м'ясом на плечах, розгублено бігають по стежці.

— Пане молодший лейтенант, що нам робити з цим м'ясом?

Я саркастично регочу:

— Невже хтось хоче їсти?.. У кого ще буде завтра апетит? Сумніваюсь, щоб він був і в тих, хто ще залишиться живий.

— Куди ж нам його діти, пане молодший лейтенант?

— Викиньте!

Поволі смеркає, час минає швидко, але ніхто і ніщо не може його спинити. Мої уста мимоволі щось шепчуть.

В офіцерській їдальні командир роти і ще два офіцери сидять, п'ють вино і закушують котлетами.

— Сідай з нами. Перекуси трохи, бо хто його знає, що буде ввечері.

Мені не хочеться нічого. Ні їсти, ні пити, їжа викликає відразу.

— Котра година? — запитую і відчуваю, як тенькає щось усередині.

— За п'ять хвилин шоста. Залишилося ще п'ять хвилин.

Я йду до своїх людей.

Чуються посвисти, солдати шикуються, брязкаючи флягами, рушницями і лопатками. Чуються вигуки:

— Нікулає Фіра! Нікулає Фіра! Візьми шинелю пана старшого унтер-офіцера.

Тепер, коли посутеніло, засмутилися і ті, хто ще недавно жартував. Спотикаючись, ми спускаємося вниз засипаною камінням дорогою, набагато гіршою, ніж та, якою я йшов учора вночі. Всі мовчать. Там на нас чекає, вишикувавшись, другий батальйон, готовий до маршу. В оповитій сутінками долині видніються, наче сірі отари, юрми припишклих солдатів.

Мене викликає полковник, який тимчасово командує полком. Вдається до формальності, щоб приховати страх. Біля нього більшість офіцерів полку.

— Отже, ти йдеш на чолі авангарду? Чув, що знайомий з командиром угорських прикордонників. Зробиш ось як...

Ніяк не можу зрозуміти того, що він каже.

-- ...Пошлеш двох солдатів до шлагбаума... Наш прикордонник попросить в угорського вогню, ніби припалити цигарку. Цієї миті твої хлопці накидаються на угорця, прикладають йому до горла багнети і наказують мовчати. А закричить, убивають на місці.

— А якщо...

-- Мовчи. Лейтенант живе в митниці? Ні? Тоді з чотирма солдатами зі зброєю в руках ідеш до нього і кажеш, що почалася війна, що ми не заподіємо йому нічого поганого, якщо він здасться в полон. Решта твоїх людей проникають у казарми.— І до капітана Флорою: — Ти, звичайно, виступаєш негайно після нього і оточуєш казарму.

Рушаємо. Зовсім стемніло. Я зі своїм взводом іду попереду полку. Вийшовши на битий шлях, через якийсь час

зупиняюся. Зв'язковий офіцер повідомляє, що попередній наказ скасовано, що вперед піде сусідній полк.

Намагаюся навести якийсь лад серед людей, що збилися в купу, мов вівці.

— Як тебе звати, хлопче?

Мимрить тремтячим голосом щось незрозуміле.

— А ти хто? З якого взводу?

— Ні... ні... я...

Солдати безпорадні, наче ті сліпі кури. Перетягну кожного за руку з місця на місце, і вони закликають там, де їх ставлю. Та й в офіцерів якісь змінені голоси. Ідемо в п'ятьмі і не знаємо, що нам готує жаклива чорна ніч, така безпросвітна, що на крок перед собою не можна нічого відрізнити. А чи не почали вже інші війну? Якщо вирушили водночас з нами, то, мабуть, розпочали.

Щасливий, що не перший іду в атаку, падаю ще на теплу від сонця траву. Уявляю собі різанину, що почнеться десь через півгодини. Потрошені прикладами черепи, пошматовані кулями і багнетами тіла, потолочені тими, що наступають ззаду. Смолоскипи і зойки. Вибухи снарядів косять цілі ряди солдатів. Я знаю, що мене вб'ють, але запитую себе, чи зможу витерпіти біль, коли тільки поранять. І одна думка з цілого їх плину не дає спокою: від чого загину? Від кулі, багнета чи снаряда?

«Двадцятий уперед!» — наказ, переданий пошепки від солдата до солдата. Піднімаю своїх людей, мов хворих, і рушаємо по шосе, що вже не біліє. Єдиним захистом цієї ночі для мене є товариші. Ми, наче подорожні, на яких напали вовки, і мусимо захищатися, ставши спиною до спини, бо на нас з усіх боків чигає смерть. Але ж вночі ворог може напасти зненацька. Статут вимагає висилати дозори на кілька сот метрів уперед справа і зліва. Визначаю людей, та ніхто не слухається. Підбігаю до них, трясу і штовхаю в темряву, однак вони, знесилені, подаються тільки на три кроки вперед, потім знову повільно ідуть поруч нас. Відмовляюся од патрулів. Що буде, те й буде.

В моїй уяві з'являються не рідні, а дружина і її коханець. Та я не маю часу зупинитися і пильно придивитися до нього. Їхні любові, їхні обмани здаються нікчемними в порівнянні з цими людьми, з-поміж яких одні помруть через десять-п'ятнадцять хвилин, інші — завтра, післязавтра, наступного тижня. Раптом з п'ятьмі попереду нас, де живуть і рухаються люди, яких ми не бачимо і про

яких нічого не знаємо, мов відлуння з порожнечі, з п'ятьми темної кімнати до нас долинає оглушлива тріскотнява рушничих пострілів. Ці постріли єдині в цілому безмежжі світу. Первісні, як і перша людина на землі, і я їх ніколи не забуду, пам'ятатиму до кінця життя. Здається, ніби заторохтів здоровенний млин. Я весь час намагаюся пригадати, на що схожий той тріск серед ночі, хто там стріляв, а хто упав?

Жереб кинуто.

Від переляку рота, а може, й увесь полк, вмиє повернула на місці кругом, налякані люди готові до втечі. Від думки, що зараз усі, мов отара, кинуться врозтіч, а це гірше смерті, я, мов божевільний, гукаю: «Стій! Стояти на місці!»

Зупиняються обезсилені відчаєм, не мають духу тікати, а через кілька хвилин знову ідемо вперед, плетучись, наче за покійником.

Уважно придивляюся до гір, до поворотів шосе і визначаю місце, де ми зараз. Роблю приблизні підрахунки і бачу, що авангард полку напевне перейшов кордон і захопив митницю. Отже, почалося! Те, про що говорилося і писалося в книжках, сталося. Ми перейшли на той бік, за пунктирну лінію, яку мені протягом десяти років доводилося малювати на карті в школі.

— Дивіться. Дивіться...

З боку кордона два вартових з рушницями наготові ведуть полоненого угорця. Ми не сумніваємося, що це так. То старшина Бела Кіс. Тепер я впізнаю його по штахах з білого тилу.

Ось і перший полонений на цій війні, в якій я беру участь. Люди трохи підбадьорилися, розвеселилися. Темрява розсіялася, порідшала. Проходимо через митницю. Шлагбаум зламаний, біля нього вбитий солдат. Якийсь солдат підтримує пораненого.

— Що тут було, приятелю? — питаю мимохідь.

— Короткий бій! Пана полковника смертельно поранило. Он він.

Трохи згодом довідаюся, як була захоплена митниця. Коли на угорського вартового напали, він закричав. Лейтенант Зігісмунд Лайош вийшов на поріг, вистрелив з револьвера навмання, і його куля влучила в голову полковника, який ішов попереду авангарду. Почалася перестрілка, невдовзі усі угорці повтікали. Це щойно відбувалося серед темної ночі, а ми нічого не бачили, немовби

нічого й не було, як, приміром, відвідувачі нічого не бачать у звичайному громадському парку. З тилу мені передають, що полк звернув праворуч і попереду мене вже немає ніяких румунських частин, неначе відслонилася завіса, отож я можу розгортати свій взвод у авангард. Це просто неможливо зробити. Висилаю патрулі на сто, двісті метрів вперед, але вони віддаляються найбільше на десять кроків від мене.

Я попереду всіх мільйонів мого народу: переді мною — на шосе, за парканами, у п'ятмі — повсюди чигає смерть. Ще вчора ми всі примкнули багнети до гвинтівок і йдемо бойовим порядком. Маємо наказ оглядати все, що зустрічаємо на шляху. Просуваємося навпомацки досить повільно, ті, що йдуть переді мною, в темряві здаються тінями. Чекаємо раптової атаки.

Через якийсь час з лівого боку дороги помічаємо хату. Подвір'я широке, обнесене високим парканом, у вікнах світяться. Зупиняю взвод і наказую кільком солдатам перестрибнути огорожу й перевірити, що там. Однак ніхто навіть не поворухнувся. Хоч заважає шабля, я сам перескакую перший, а за мною й решта солдатів. Підступаємося і бачимо, що в обох кімнатах горять десятки свічок, мов за небіжчиком, а перелякана румунка широко молиться. На долівці покотом лежать шестеро дітей. Цікавлюсь в неї, чи були угорці, куди подалися, беру кілька свічок у кишеню, і всім взводом рушаємо далі. Згодом одержуємо наказ знайти провідника.

Ось ще одна хата. Стоїть мовчазна, принишкла в п'ятмі. Стукаємо у двері. Господиня розповідає, що угорці стояли саме в них, але поспішно втекли, покинувши на дворі все своє добро.

На призьбі сидить чоловік.

— Це твій чоловік?

— Так, мій. Але він каліка, тому, мабуть, його й залишили.

— Нічого, піде з нами, буде за провідника.

Він у білих штанах, у шорсткій сорочці, звичайному селянському одязі. Відчайдушно опирається, та ми на це не зважаємо. Беремо з собою і йдемо вперед.

Темрява наче розступається. Дивлюся на годинник, майже десята година вечора. Виходить, минуло дві години, і вони — неймовірна порожнеча.

Доходимо до мосту, що, як нам відомо, замінований. Стоїмо якийсь час перед ним. Знову наказ від команду-

вання негайно і без затримки перейти по ньому одній групі. Люди, звичайно, вагаються.

— Гаразд, тоді йду я,— вирішую вголос.

— І я з вами, пане молодший лейтенант.

Це Думітру, мій вістовий.

— І я! — мовить капрал Ніколае Замфір.

Переходимо всі, і нічого з нами не стається, тільки наступного дня міст злетів у повітря, коли ним проїжджала підвода.

Ліс з обох боків дороги ледве помітний, про нього можна тільки здогадуватися. Він змушує нас бути насторожі. Переходимо через нього без ніяких пригод. З гвинтівками наготові обережно огинаємо горб, і перед нами відкривається фантастичний краєвид, наче ми опинилися в якомусь іншому світі. Розкинулась прекрасна долина, освітлена десятком величезних пожеж, що горять повсюди. Скільки сягає око — горять-палахкотять хати і, мов величезні смолоскипи, освітлюють усе довкола. У цих загравах перед нашими очима постав оточений скелястими горами увесь край Брана з його дорогами, селами, церквами, острівцями дерев, що не можуть зараз утекти від вогню. Молодший лейтенант Орішан прийшов із задніх рядів, щоб і собі подивитися, як то підіймаються, то осідають вогняні язики, освітлюючи небо. Горять не тільки будівлі, а й численні ожереди соломи, підпалені, очевидно, навмисне, аби освітлювати дорогу, щоб ті, хто притаївся у пільмі, побачили наш прихід. Лише пізніше я збагнув, що темрява під час війни нестерпна для всіх. Солдати трохи ожили, підбадьорилися. Чудовий краєвид і думка, що, як би там не було, а смерть не приходить, мов той нечистий з темряви, що ворог унизу, в долині, і остаточний кінець ще не прийшов, трохи нас заспокоює. Тому рушаємо сміливіше, значно швидше у долину по освітленому шосе.

Та коли ми наблизилися до Брана, то з жахом помітили, що на нас летить величезний вогняний птах, на якого не можна дивитися, як і на сонце. Переляканий батальйон увесь попадав у канави обабіч шосе й чекав кінця світу. Люди поперелякувалися, бо під час навчання ніхто не показував нам ракети, її дії. А сховалися в канаві, не задумуючись.

Починається стрілянина, вона то зростає, то затихає, немовби хтось її автоматично переривав і відновлював.

Ідемо далі, коли враз на шосе у відблисках пожеж з'являються людські силуети. Вважаємо, що це вороги. Підходимо ближче й бачимо, що це солдати з полку, який в обхід проник у Бран і веде вуличні бої. Видно, наче вдень. Ми вже на околиці містечка. Я настільки захоплений красою краєвидів, що не маю часу щось відчувати. Тепер знаю, як буде. Дивлюся на годинник. Уже північ. Перестрілка то спалахує, то стихає, але не змовкає зовсім, наче той водограй на сонці: то заб'є сильніш, то знову спадає. Тепер стріляють з темряви і по нас, я чую, як посвистують кулі біля вух. Перед нами ворог. Пізніше дізнаюсь, що коли свистять кулі, солдати в розпачі падають у канави біля шосе. Ховають тільки голови, залишаючи, мов страуси, тіла надворі. Гукаю до них поіменно, але дарма. Стаю посеред дороги, щоб показати всім, що ніякої небезпеки нема, як деякі батьки пробують ліки, заохочуючи цим своїх дітей, щоб їх прийняли. Однак ніхто не піднімається. Щоправда, кулі пролітають рідко, вдаряються об дерева, здіймають пил на шляху, б'ють у старі дощані паркани, а ті тріскаються і ламаються.

За солдатами з полку N бреде капітан. Наче зараз, бачу його перед собою. Невисокий, як дівчинка, з товстими, коротко придстриженими вусами, передчасно постарілий.

— Що робите? — запитую.

— Чекаємо нових наказів від генерала.

З містечка по шосе до нас спускається група солдатів. Їм услід час від часу зі свистом летять кулі, вони глухо вдаряються об дошки парканів, здіймають пил по дорозі. Я певен, що загину цієї ночі, тому мені абсолютно байдужа небезпека. Та краще померти тут, на шосе, аніж у розпалі атаки.

Лунає сильний вибух, однак здається, він не має нічого спільного з яскравим снопом світла та чорними осколками, що розлітаються в усі боки.

— Зірвали міст разом з нашими солдатами. Я, Георгіду, піду в тил, дізнаюся, що нам робити.

Мої люди й далі лежать у канаві, ховаючи голови під містками. Ходжу від одного до другого, тягну за ноги, щоб вставали, та дарма. Пізніше, пересвідчившись, що ворожі кулі майже нікого не зачіпають, вони боязко підводяться з ровів.

З боку містечка долинає тупіт, немов кілька ескадронів мчать галопом до нас. Солдати мого взводу миттю вистрибують з канави, розвертаються і починають тікати. Кидаюсь їм навперейми, несамовито кричу на унтер-офіцерів, яких бачу перед собою, наказую зупинитись. Важко дихаючи, вони стають і з рушницями напоготові вертаються назад, у канаву, кожен на своє місце. Сам я залишаюся серед дороги, хочу побачити, хто наближається. Знаю, що настає вирішальна хвилина.

До нас збігають згори десятки, сотні людей. Ними вже геть забите шосе. У відблисках пожеж я відразу впізнаю втікачів. Від них на дорожній пил падають чорні довгі тіні. Це наші. Стою посеред дороги, мов шлагбаум, роставивши руки.

— Сійте! Що з вами?

Перелякані, ледве переводять дух, солдати, не дивлячись на мене, відповідають.

— Нас розгромили. Наказано відступати.

Першої миті мене охоплює якийсь тупий жах, та я жену його геть і люто, крізь стиснуті зуби, кидаю:

— Я не маю наказу відступати! — А потім з відчаєм: — Першому взводу перегородити шосе!

Мої люди з гвинтівками напоготові стають посеред дороги.

— Заходьте в цей двір! — наказую юрбі втікачів.

Вони вже трохи вгвталися. Бредуть, мов отара овець, у двір, бо там, за будівлями, є захист від куль.

Знову долинає тупіт на шосе, знову група, значно чисельніша, прибігає з містечка.

Підбадьорені, що є ще більші боягузи, ніж вони, мої люди самі заганяють утікачів в селянські двори:

— У двір!.. У двір, праворуч.

Третя група, ціла рота разом з офіцером, прибігає й злякано кричить:

— Дорогу! Дайте дорогу!

З піднятою в правій руці шаблею виходжу наперед і гукаю:

— Зупиніться!

Втікачі не слухають моїх слів, кричать:

— Відступаємо! З нами пан капітан!

Та все ж зупиняються. Стоять, нетерпляче ждучи, що буде далі. До мене підходить їхній капітан.

— Куди ви йдете, пане капітан?

— Відступаємо. Вони вщент розбили наші батальйони,— виправдовується переляканий офіцер.

— Але ж ніякого наказу відступати немає, пане капітан,— розгніваний їхньою панічною втечею, відрубую йому глухим голосом і, показуючи рукою на подвір'я з лівого боку шосе, наказую: — Заходьте он у той двір.

— Дайте дорогу, ми повинні пройти!

— Не смійте! Нікулае Марін, коліть багнетами всіх, хто спробує пройти повз вас,— наказую капралові, який разом із солдатами перегородив дорогу втікачам.

Хоч-не-хоч дезертир-капітан заходить зі своєю ротою в двір і ховається за хату.

Знову настає тиша. З штабу ніяких наказів, але приходять мій командир, і я йому доповідаю, що сталося із сусіднім полком.

— Може, підемо їм на допомогу? — запитую.

— Мабуть, не варто.

Відчуваю дивну радість, наче той учень, коли вже знає, що його не викличе сердитий учитель відповідати невивчений урок.

— Чекатимемо тут?

— А що нам робити?

Підходить із задніх рядів і молодший лейтенант Орішан. Його цікавить, що діється на передовій. Тепер кулі пролітають рідше, стрілянина майже вщухла.

— Чому ми не вступаємо в бій? — запитує Орішан.

— Не знаю.

— Дивно, пане капітан, що і наша, і їхня артилерія мовчить.

— Ідуть вуличні бої. Що ж там робити артилерії?

— Стріляти по резервах... по нас.

— Нічого, так краще.

— Слухай, Георгідіу, ходімо в містечко, побачимо, що там робиться. Хоча б до мосту.

— Ходім.

— Чого вам треба там? — невдоволено бурчить капітан.

— Подивитися, що робиться.

На війні, тепер я вже добре знаю, невідомість, що діється попереду, для декого така ж незносна, як і мої недавні терзання — зраджує мені дружина чи ні.

Хати з просторими дворами на цій околиці нагадують румунські, тільки відгороджені від дороги високими тинами. Захопивши з собою провідника, йдемо вперед.

А згори знову спускаються поранені і солдати, що дезертирували з поля бою.

З котрогось подвір'я до нас гукають:

— Хто такі?

— З полку NN. А ви?

— Командир полку N. Як справи?

— Полк N вишикувався на шосе. Дві ваших роти з нами в дворі.

— Хай вони будуть вашим резервом,— каже Орішан.

Ось ми вже в містечку. Заграви від пожеж поступово згасають. На вузькому роздоріжжі перед пекарнею помічаємо кілька тіней. Застигаємо на місці.

— Хто там? Стій!

Жодної відповіді, примари зникли.

— Георгідіу, твій револьвер заряджений? Бо в моєму жодного патрона.

Мій револьвер. Мені спадає на думку пригода в Кимполунзі, план помсти. Засовую руку в кишеню, але там револьвера не знаходжу.

— У мене його немає, мабуть, загубив.

І ми повертаємося до своїх.

Вогні вже погасли, і створюється враження, ніби й бій затих. Коло мого взводу застаю цілу групу офіцерів нашого полку, які надійшли з тилу. Вони стоять засмучені.

— Хто б міг подумати? — озивається один з них, та решта й далі мовчать, пригнічені й похмурі.

Колись у суперечках за обідом в їдальні вони вважали мене противником війни. Та хоч і тепер я залишався ще більшим песимістом, ніж тоді, моя поведінка, мої дії цієї ночі давали мені право бути відвертим реалістом.

— Здається, завтра будемо битися під Рукером,— сказав я.

— Невже, думаєш, нас атакуватимуть? — з острахом запитує після хвилиної мовчанки невисокий капітан.

— Вважаю, що так. Сьогодні ми на них напали зненацька. Однак, якщо отримають підкріплення, чому б їм не атакувати.

У важких стомлених поглядах офіцерів, хоч кожен думає про щось своє, бачу згоду.

Коротка літня ніч наближається до кінця. Пожежі, як після нічного свята, згасли пізно. і тепер темрява стала густішою, але не непроглядною.

— Невже й завтра отак стоятимемо на шосе? Що ж ми робимо? — тривожаться деякі офіцери.

— Ходім до наших частин. А там видно буде.

Мої солдати також цікавляться, що робитимемо далі. Вони стурбовані,— якщо день захопить нас у строю на шосе, то кращої цілі для ворожих кулеметів не знайдеш. У містечку майже спокійно, однак ця тиша оманлива, ще страшніша, ніж сам бій; причаївшись у темряві, мов гадюки в тіні, підстерігаємо супротивника, а він нас.

Через якийсь час темрява поступово розступається, починає сірити. Тепер моїх людей зовсім не видно з мороку.

Нарешті прибуває з штабу полковник, незграбний і масивний.

— Георгідіу, візьми своїх людей—і гайда за мною.

Він намагається перелізти в город, але паркан падає під його вагою. Я кидаюся слідом за полковником, солдати за мною. Біжимо через грядки капусти й моркви. Мої тонкі шеврові черевики одразу облипають клейкою глиною, здається, ніби я взутий у калоші. Хоча полковникові вже за п'ятдесят, біжить він швидко, з-під його черевиків у всі боки летить болото. Біжу й подумки запитую себе, чи в усіх моїх людей є багнети на гвинтівках. Нічний пейзаж з тонкими лініями, мов на японських гравюрах, тепер, на світанку, став яскраво-бузковим. Здогадуюся, що ми обходимо містечко, щоб атакувати його з флангу. Бредемо по коліна у воді, але я не відчуваю холоду. Облизую язиком пошерхлі губи. Заходимо в сад і, пробігши його, піднімаємося на горб. Я розумію, куди поспішаємо, і мене охоплює жах. Над нами, мов кількасотметровий замок, височить стрімка вершина Брана. Ідемо на її штурм. За нами колона на бігу розтягнулася, втратила свою форму.

Нас помітили і починають поливати градом куль. Позад мене чуються зойки. Мабуть, є і вбиті. З хвилюванням думаю: «Перші жертви цієї війни».

Важко дихаю, в роті,—наче вогонь. На ходу звертаю вбік і підхоплюю кілька яблук, що попадали з дерев, об які цьвохкають кулі.

Аж тепер я помічаю ворожих солдатів, що поприпадали вгорі до кам'яних виступів, як до мурів чи парпетів якогось середньовічного замку. Нас не зупиняють їхні постріли, ми далі біжимо до них за полковником, немов він тягне всіх за руки. Та ось опиняємося в такому

місці, де гора така прямовисна, що навіть постріли угорців нас не дістають. Передаємо полковників наказ: «Усім зібратися під скелею».

Збившись у гурт, сидимо без діла, неначе під час відпочинку в саду. Зійшло сонце і освітило поле бою. Над нами височить стрімка стіна Мегури з виступами і скелями, позад нас — надзвичайне видовище. Знизу, мов на якійсь історичній панорамі, по шосе садами, городами паралельно до нас простують колони солдатів. Наближається артилерія, обоз.

Тепер над нашими головами пролітають снаряди австрійської артилерії. Стріляють тільки дві гармати, вони посилають свої смертоносні дарунки аж до митниці і, здається, попадають у ціль. Дивовижною здається ця величезна невидима рука, що простягається високо над нами на вісім-дев'ять кілометрів і б'є без промаху міцно стиснутим кулаком.

Сьогоднішній день, до якого я не сподівався дожити, зовсім незвичайний. Наче я перемістився в якийсь інший світ, і все сприймається, як тим небіжчиком, коли він піднімається в небеса. А все ж легше вести бій удень, ніж уночі. Люди підбадьорилися, звесіли. Я певен, що загину, але хочу сам собі вибрати смерть. Тепер розумію, чому засуджені до страти по-різному обирали або сокиру або ката, або шибеницю, або кулю. Зараз і в мене є своє бажання. Хочу, щоб моя смерть здивувала, викликала захоплення товаришів, єдиних, хто тепер справді біля мене, бо решта світу існує тільки теоретично. Бажаю смерті так, як і ті, що йшли на гільйотину, не плакали, не благали помилування, а ступали назустріч смерті з гордо піднятою головою. Бачив, якими вразливими виявилися мої товариші, і вирішив діяти й далі так, як діяв досі. Мимохідь подумав, що завтра ввечері мої рідні й знайомі могли б довідатися з газет, що в бою я повівся як той герой, якого іноді сфантазував собі перед війною (мрії хлопчини, який хоче стати знаменитим артистом), але тепер і їхній захват, і їхня ненависть для мене були цілком байдужі.

Покидьки суспільства або навіть і ті, кого чомусь приймають у салонах, пишаються тим, що вони ізольовані, скривджені, і через те прагнуть мати із свого становища вигоду. Всі, хто зараз зі мною, розділяють мою долю, і який був потрібен неймовірний збіг обставин,

щоб ми, такі різні люди, зібралися звідусюди тут у цю вирішальну хвилину.

Сидимо під захистом Мегури уже майже дві години. Дуже приємно відчувати довіру товаришів, що завдяки тобі мають перевагу над ворогом. Якщо доведеться померти, то хочеться, щоб це сталося під час атаки, а не відступу. Тоді буде задоволене основне бажання: атакуючи, ніби сам собі вибираєш смерть; коли ж тебе переслідує й атакує ворог, тоді він змушує тебе померти. У першому випадку ти самовбивця, в другому — ти вбитий і зносиш усі почуття вбитого.

Чи запитували ви себе, що сталося б з людиною, яка має намір накласти на себе руки, а тут цієї миті хтось хоче її вбити?..

Дивлюся на наші батальйони, які простують через плоскогір'я й горби, і уявляю, що почувають ворожі солдати, коли їх багато.

Товариш по роботі, молодший лейтенант Попеску, їсть яблуко і запитує мене:

— Скажи, Георгідіу, як би сприймався цей краєвид, коли б не війна?

Неважко уявити його без солдатів, але вони сьогодні — головна деталь цього пейзажу, тому не можна думати про нього без них, як і про четвертий вимір у природі. Сонце вже піднялося високо над горбами, по яких розкидані острівці чорних лісів, топазові плями пасовищ і де-не-де зелені вілли з дахами із червоної черепиці. Дивишся, і тобі здається, що ти за кордоном.

Полковник, який, мов під час привалу, сидить на траві і протягом двох годин не перестає витирати кашкетом чоло від поту (а ми, як та отара овець, збилися довкола нього), вирішує розпочати наступ.

— Сьогодні вночі починав третій батальйон. Тепер, Долеску, підеш ти першим.

Майор Долеску, командир другого батальйону, злякано міряє очима стрімку стіну.

— Не сюди, чоловіче добрий, а візьми трохи ліворуч, там схил пологіший. Поведеш своїх людей вервечкою попід стрімчаком, а коли вийдете на відкрите місце, розгорнетесь в бойовий порядок.

Через чверть години пожвавлений обмін пострілами засвідчував, що в цю мить для бійців майора Долеску відкрилась картина, якої ми, резерв, не бачимо. Відчуваю, що мене кинуло в жар, і, хоча я з'їв уже кілька

яблук, мої губи горять, сохнуть. Посидівши ще з півгодини, полковник встає і зовсім звичайним голосом каже:

— Ходімо!

Рушаємо всі за ним. Через кілька сот метрів з правого боку схил настільки пологий, що можна бігти по ньому. Полковник подає команди так, наче запрошує до столу:

— Гвинтівки наготові — і в обхід справа. Розійдіться, потім почнемо підніматися.

Я помічаю тих, що підійшли раніше. Сховавшись за виступами скель, вони, не цілячись, без упину бахають, і я ніяк не можу збагнути, в кого вони стріляють. Спочатку мене також дивує, що їм відповідають врядигоди, мов із пукавок.

Тепер полковник біжить поруч мене.

— Швидше уперед, швидше! — наказує.

— Уперед! — повторюю за ним і прискорюю крок.

Вириваюся вперед метрів на десять і не перестаю кричати, закликаючи всіх за собою. Тепер згори стріляють по нас безперестанку. Я вже їх бачу. Вони притаїлися за виступами скель і схожі на орлів у клітці.

Добігаю до нашого солдата, що, поклавши голову на праву руку і зігнувши в коліні праву ногу, лежить непорушно — мертвий. Всі, хто зі мною, теж нишком позирають на вбитого. Ось невеликий чагарник, там кілька людей між кущиками. Пригадую, як в одній із книжок про війну 1870 року один німецький офіцер писав, ніби багато хто з солдатів, щоб не йти в наступ, вдавали з себе поранених, мертвих і по п'ять-шість лягали за кущ, за яким не можна було сховатися навіть одному. Завертаю до них.

— Гей, що з вами?

Вони стогнуть, кажуть, що поранені. Оглядаю і бачу, що всі в крові.

Тим часом мене наздогнали мої солдати. Наказую залягти.

Підбігає полковник. Він утомився, задихався, обличчя так і палає.

— Не для вас, полковнику, лазити по таких горах... Дозвольте нам...

Товстий і високий, з блакитними очима й білявим вусом, він весь спітнів. Розстібає комір.

— Ідіть уперед, а я за вами.

З вигуком «уперед!» біжу далі. Знаю добре, що нікого не зможу зарубати своєю шаблею. А коли дійде до рукопашного бою, все скінчиться за одну мить. Все відбудеться, мов у казці. Загину, як на ешафоті. Деякі мої солдати опускаються на коліна, інші просто лягають на землю. Мабуть, далі не підуть.

Я задкую до них і закликаю іти в атаку:

— Колту, уперед!.. Бігом, Нікулае! Не зупиняйся!

Названі мною солдати починають і собі горлати: «Уперед! Уперед!»

З шаблею наголо іду задки кроків за сім перед солдатами, як той капельмейстер перед військовим оркестром на параді. Водночас у голові шугає думка, що ворог не дуже стріляє по нас, бо частина моїх бійців лежить на землі, деякі впали на коліна і лише дехто на ногах. Не можу встановити, які втрати у взводі.

Обминаємо солдатів з другого батальйону, що вирушив раніше нас. Вони поховались за виступи скель, кам'яні брили і далі не йдуть.

З криками «вперед!» ми біжимо до висоти, від якої нас уже відділяє кроків двадцять. Я весь час іду спиною вперед, повернувшись обличчям до солдатів, кличу їх за собою. Так доходимо до останньої перешкоди. Враз, на щастя, помічаю, що мої хлопці злякано дивляться на мене й гукають:

— Лягайте, лягайте, пане молодший лейтенант!

Обертаюся обличчям до сірого хребта, до якого тепер лише сім-вісім кроків, і бачу не тільки, як частина угорців спускається по той бік схилу, а ще й націлене просто на мене дуло гвинтівки. Вмить падаю на землю і ховаю голову за брилу. Куля вдаряється об камінь, хтось скрикнув ззаду. Піднімаюсь і біжу за втікачами, але відчуваю, що за мною нікого немає. Тоді йду назад. На вершині якийсь офіцер стрибає на мене, хапає за комір і кричить:

— Руки вгору! Здавайся!

Він прийняв мене за угорця. Коли ж виявилось, що це свій, всі регочемо, як навіжені.

Наші солдати, що зараз наче прокинулися зі сну, оточили полонених і вбитих, зацікавлено розглядають їх. Дуже пильно оглядають мадяра, який щойно стріляв у мене і був зрешечений їхніми кулями. В нього невеликі жорсткі біляві вуса, широкий рот, маленькі очі і круглі вилиці. Солдати забирають його шинелю, ранець.

У кишені кітеля знаходять листи й двоє яблук. Вмираючи від спраги, я беру яблука і відразу з'їдаю їх. Читаю листи, але не розумію жодного слова. Із задумою в погляді полковник підходить до убитого, освітленого полудневим сонцем.

— Відважний солдат, пане. Залишився сам перед тисячею людей,— каже він.

— І добрий стрілець,— додає хтось із офіцерів.

Та Попеску вважає, що той був поганим солдатом.

— Хороший стрілець не цілиться так довго з семи кроків, а стріляє відразу. Дочекався, поки Георгідіу, який стояв спиною до нього, упав на землю.

— Та ні, ти ж сам бачив — він відразу підняв рушницю і влучно вистрелив. Якби не камінь, Георгідіу був би тепер у списку втрат. Повір мені.

Через кілька хвилин бачимо, що від чабанського куреня, який ми залишили кроків за двісті позаду, йде сім чи вісім солдатів у чужій формі. Беремо їх у полон.

Гинемо з голоду і спраги. Посилаємо ординарців назбирати яблук. Самі сідаємо на каміння, мов на табурети, перепочити й побалакати. Ми високо в горах, наче на якомусь острові між світлим небом і смертю.

Мій капітан, невисокий і білявий чоловік років під сорок, що біг під час наступу, мов школяр, починає мені вчитувати:

— Бачиш, ти недавно був надто песимістично настроений. А ми вже ось б'ємося тут, на Мегурі, а не під Рукером.

— А хіба це бій?

Чуються здивовані протести. Орішан, одначе, бере мою сторону, у нього високий лоб із великими залисинами, тонкі брови. Він безвусий, серйозний, нахмурений.

— Це не бій. Їх щонайбільше дві роти, а нас два батальйони. Який же це бій?

— Але ж позиція в них чудова. Чи не так?

— Ну й що ж? Зрештою, хіба вони чинили опір? Дивіться,— кажу я,— лише десять чи одинадцять убитих їхніх і двадцять п'ять наших.

Орішан і далі повільно каже:

— Що це був не серйозний бій, свідчить і той факт, що ми рухалися, як отара овець. Не було поля бою. Сучасне поле бою схоже на пустелю. Тепер не наступають з піднятою шаблею, як на плацу для муштри.

Якби проти нас виставили сотню кулеметів і тисячу гармат, чи змогли б ми так легко просуватися вперед, як нещодавно?

— І що ти думаєш? — питає хтось і, стурбований невиразністю ситуації, б'є плазом шаблі по траві.

— Очевидно, завтра будемо битися он на тих горбах. Ану поглянь на карту. Як зветься село? Старий Тохан. Так от завтра там вступимо в бій з їхніми основними силами.

— Або, якщо одержать підкріплення, вони вночі атакують нас тут.

Видовище звідси, з хребта Мегури, схоже на величезну, як повіт, настінну картину.

Трикутник з поверненою до нас основою, шириною в сім-вісім кілометрів і висотою кілометрів з двадцять, здається гігантським парком, оточеним з усіх боків горбами. Парк, що нагадує карту. З селами не справжніми, а такими, як їх зображено на ній, з залізною дорогою, з шляхами, схожими на лінії, криницями, садами, церквами. Перед нами розпростертий увесь край Бирси. Він грає різними барвами: і зеленою, і білою, і чорною, і червоною. Село Старий Тохан догоряє. Праворуч, вдалині, палає якийсь інше.

Відпочивши, полковник одягає кашкета.

— Бери свій батальйон, Діміу, і рушай уперед. Треба очистити Мегуру Брана.

— Невже ви думаєте, що там ще є ворожі війська?

— Хіба не чуєш? У містечку точиться бій.

Протягом години ми обійшли всю Мегуру, але нікого не зустріли. Перед нами — незрівнянна картина: у глиб до румунського краю видніються Бучеджи з Омупом та Яломічоарою, праворуч — Королева скеля, гігантський готичний собор з каменю висотою 2400 метрів. Стрімкі вершини, самотні, голі, з усіх боків стоять повсюди, наче вежі. Вони, як і Мегура Брана, що наполовину нижча за Королеву скелю, милують око різноманітністю рельєфу і барв.

У порівнянні з Ейфелевою вежею, з містечком Бран, що лежить унизу, ми перебуваємо на кількасот метрів вище.

На вулицях помітний рух. Бачимо табун гусей, дитину, жінку, що переходить дорогу. До нас, на висоту, весь час надходять солдати. Дивно, але на околиці містечка румунські сурми грають атаку, і ми бачимо, як ряди

бійців з голосними вигуками «ура!», що доносяться аж до нас, біжать уперед.

Розсівшись на траві плече в плече, як у кав'ярні, ми мовчки перезираємося.

— Невже наші ще не взяли містечко?

Дімію не вірить. Орішан також.

— Не бачите — саме пішли в атаку!

— Е, вони тільки так, аби щось робити, — висловлює свою думку Попеску.

— А ми що робимо?.. Але стривайте... Гляньте! — майор замовкає і розгублено дивиться вниз.

Приглядаємося й ми. Групка солдатів, чоловік з двадцять, покидає містечко і йде по шосе на північ під нашу Мегуру. Там, унизу, вони маленькі, але живі.

— То угорці. Вони відступають.

— Де там! То наші. Дивись, он кулемет на коні.

— Стріляємо, панове?

— Не треба.

Ми пропускаємо їх, і вони ідуть собі далі.

Незабаром з'являється ще один гурт невеличких сірих солдатів. Придивившись, переконуємось, що це угорці.

— Що ми робимо? Може, не дамо їм відступати?

— Навіщо спускатися вниз? Нам наказано зайняти Мегуру. Зупиніть їх пострілами звідси, згори, — каже полковник. — Тепер ми на висоті, а вони внизу. Георгідію, накажи своєму взводові стріляти.

Перший залп з відстані метрів вісімсот розганяє угорців, наче курей. Підходять інші, однак ми й цих не пропускаємо. Ніхто не відважується перейти шосе. Знаходимо їх навіть у дворах на околиці. Захопилися, як мисливці, і шкодуємо, що не бачимо, як вони падають. На якусь мить мене огортає жах. Та переконую себе, що внизу не люди, а олов'яні солдати. Не бачу їхніх облич. Якийсь юрист говорив, що якби присяжні засідателі мали самі вбивати, вони ніколи б не засуджували на страту, президенти республіки завжди підписували б тільки помилування. Людина може вбити цілий список прізвищ, але дуже рідко це робить, коли бачить перед собою живих людей, які носять ті прізвища.

Тим часом, поки ми, сидячи на висоті восьмисот метрів, контролюємо прохід на шосе, в містечку сурми продовжують закликати до наступу, і до нас долинають вигуки «ура!». Бачимо, як люди перестрибують паркани й перебігають через городи. Це діється на другому краю

містечка. А в його центрі й далі блукають гуси, жінки час від часу переходять вулицю. Дізнаємося, звичайно, значно пізніше, що під час цієї гри, яку ми спостерігали згори, загинуло майже двісті людей з одного і з другого боку, між ними й два офіцери. Мабуть, причиною їхньої загибелі була нерішучість, з якою вівся наступ. Мабуть, мудро поступило командування, не наполягаючи захоплювати містечко цієї ночі. Яка то непоправна тактична помилка — йти в нічну атаку великими силами. Вночі можна завдати удару лише незначною кількістю солдатів. Та ще коли йдеться про вуличний бій, де потрібна впевненість. Але найбільшою помилкою було те, що армію, яка сорок років не воювала, відразу кинуту в нічні вуличні бої.

Згодом ординарці й постачальники спустилися в містечко за харчами. Я ліг горілиць, щоб хоч трохи подрімати цього світлого полудня.

Полковник подає дуже мудру пораду:

— А тепер, панове, давайте поспимо. Всі, навіть солдати, бо вночі нікому не доведеться спати. Будемо на чатах цілу ніч.

Кладу руки під голову, та я ще надто збуджений, щоб одразу заснути. Від учорашнього вечора, мені здається, минула ціла вічність. Невже я став солдатом і воюю? Я, котрий ще вчора був цивільний і грав у доміно?

У цих тонких, з чорного шевро черевиках, у цьому зелено-синьому кітелі я ще позавчора був у Кимполунзі і метався, мов божевільний, не знаходячи із свого становища виходу. Все, що сталося вчора, здається таким же далеким, як і моє дитинство. І про мою дружину, про її коханця, про те, що пережив позавчора, я зараз згадую, як про дрібну пригоду з того далекого дитинства. Я й тоді напереживався через не варті уваги, як на теперішній погляд, речі. Сьогодні ввечері чи завтра я загину. Лежачи горілиць, піднятий на кількасот метрів до неба, я — наче та точка в траєкторії якогось снаряда в міжпланетному просторі. Все ж таки моє тіло в солдатській формі ще затримується на землі, як і душа небіжчика, що в перші години після смерті літає поблизу хати, бачить своїх близьких, котрі вже їй далекі. Тепер тіло моєї дружини ближче до мене, ніж її душа, бо відчуття ще існують. Шкодную, що мало зазнав любовців і що загину в двадцять три роки, здатний

кохати. По небу пропливають невеличкі біляві хмарки, відчуваю, що в мене схудло обличчя, борода виросла, наче в хворого. В кишені кітеля знаходжу дві майже сухих цигарки, аркуш паперу з адресами, листівку з бойовим наказом. Попеску запитує, чи я сплю. Мовчу, заплющивши очі, боюся, щоб не сів біля мене, тоді вже я не зможу побути на самоті. Та приходять Орішан і розбуркує мене зовсім.

— Ходімо в містечко. Подивимося, що там діється,— пропонує.

Та його перебиває майор Діміу:

— Ніхто нікуди не має права йти. Краще поспіть, бо вночі хтосьна-що може бути. І богу помоліться!

Молитися богу?.. Посміхаюся пересохлими вустами і відчуваю, що очі мої зволожилися. Не вірив і навіть тепер, коли на мене чигає смерть, не вірю. Коли побачив учора ввечері солдатів, які молилися й хрестилися, хотів посміхнутися, але враз став серйозний, бо це ж мої товариші. Вони єдині в світі у мене, і будь-який їхній жест розчулює, як і жест улюбленої дитини.

Думаю, сьогодні-завтра моя душа покине це тіло з його міцним здоров'ям, що служило мені, як самовідданий слуга. Протягом двадцяти трьох років я ніколи не хворів, навіть під час навчання в ліцеї, коли разом з товаришами ходив до повій. І все-таки як по-дурному я тоді розкидався ним. Кохання вбогого студента з служницею, з дешевими проститутками, фальшиві, неласкаві обійми. Дивився не раз вродливим жінкам услід, проте жодна з них до кінця не зрозуміла мене, через різні обставини не відповіла на мої залицяння. Тільки одна подарувала мені нескінченну радість насолоди. Міг би й загинути сьогодні, не звідавши щастя обіймати щиро вродливу жінку, якби не мав біля себе Ели і якби вона мене не кохала.

А чи кохала? Посміхаюся сам до себе... Тоді навіщо жила з убогим студентом? Хіба я був тоді для неї вигідною партією? Чого ж інші, яких знав до неї, нехтували мною? У всякому разі, вона єдина жінка, яка пожертвувала собою заради мене, тоді як моя мати хотіла розпочати судовий процес з нами, її дітьми. Треба щиро визнати, що Ела не зраджувала мені, поки я не розбагатів.

Пригладжую рукою волосся на голові. Хочеться когось приголубити, але нікого.

Підводжуся на лікоть і розглядаюся довкола. Кілька солдатів сплять горілиць, пороззявлявши роти. Але більшість сидять купкою, мов отара овець. Полковник постелив на землю шинелю й лежить, мабуть, думає. Здається, ніхто з офіцерів та й мудріші з солдатів не можуть спати. Я також ніяк не засну, хоча спав лише кілька годин. Це було перед тим, як мав іти до Кимполунга. Встаю і прямую до полковника.

— Тут можна, пане полковник, оформляти цивільні документи?

— Які документи? Звичайно, якщо хочеш, можеш написати заповіт.

— А дарчий лист? Лист до банку?

— Не знаю. Думаю, можна. Розпитай хлопців, може, хтось з них юрист.

Майор Діміу говорить до нас, але так тихо, ніби розмовляє чи зітхає уві сні.

— Свято богородиці. Сьогодні іменини моєї жінки й дочки.

Капітан з десятої додає й собі задумливо:

— І в моєї дружини іменини.

Більш ніхто не каже й слова.

Пізніше згадую про Верару і питаю в Діміу:

— Як поступимо з Верару, пане майор?

— Звідси нікого вже не відпускають,— відповідає мені з притиском і сумовито.

Розумію, ми — наче ті прокажені, хто потрапив до нас — пропащий навіки.

Надвечір приходять з містечка ординарці з клунками.

Думітру відкликає мене набік, до моїх солдатів.

— Ходіть сюди, пане молодший лейтенант, я приніс і для нас.

Він виймає з ранця двох смажених курчат, великий білий хліб, родзинки, бринзу, пляшку вина, нову сорочку і пару шеврових черевиків, теж нових, мабуть, узяв у якійсь розгромленій крамниці.

— Натє, бо ваші геть розлізлися.

Якусь мить вагаюся: мене мучить забобонний страх, чи одягати вкрадену сорочку тепер, коли гуляє смерть. Сднак беру, бо дуже брудний, а мій багаж хтозна-де. Зрештою, серед цього сум'яття, у порівнянні з жертвами, які ми приносимо, на забобони зважати не доводиться. Про черевики навіть не згадую, бо мої зовсім

стопталися і розлізлися, і я з великою насолодою викидаю їх геть.

— Поклич, Думітре, унтер-офіцерів, нехай поласують.

— Це тільки для вас, пане молодший лейтенант. Амаріей приніс і для пана старшини.

— Все одно віддай. Пізніше пошлеш двох солдатів у містечко, хай принесуть щось поїсти для решти.

Я обікрав би музей, пограбував би церкву заради моїх солдатів, які, мов приречені на смерть собаки, не зводять з мене своїх славних, довірливих очей.

— Мені, Думітре, якщо знайдеш, принеси ручку й папір. Може, вночі угорці одержать підкріплення і, хто його знає, чи не підуть у наступ. А з нічного рукопашного бою не знаю, чи вийду живий.

Наперекір приписам статуту, в ліс на розвідку посилають лише кілька взводів, у тому числі і мій. Але ми не заходимо далі п'ятнадцяти метрів. За нами стоїть полк на вершині Мегури. Десь опівночі на правому фланзі зав'язується перестрілка. Нажахані пострілами, здригаємося. Згодом довідуємося, що то був патруль, який ішов на зв'язок з нами, і дуже дивуємося. О третій годині одержуємо наказ з штабу захопити на світанку село Старий Тохан, розташоване за п'ять кілометрів від Брана.

Не минулося й без смішних пригод. Редулеску зібрав своїх людей і виголосив перед ними промову про рідну землю. Думаємо, що це просто кумедія, а тим часом з подивом дізнаємося від нього самого, що говорив він цілком серйозно.

Перші чотири кілометри пробігаємо через сливові і яблуневі сади, через селянські подвір'я, бо нічого не знаємо про силу ворога і боїмося, щоб нас не захопили зненацька. Мені дуже хочеться довідатися, що діється в душах селян і селянок, які й далі роблять свої справи. Ні, це не справжня війна. Але настане ще й справжня. Для наступу на село, його околиці і висоту виділено аж чотири батальйони. Звичайно, ми нічого не знаємо про силу ворога, що стоїть перед нами, бо наш штаб, здається, одержує інформацію про рух противника від людей з відділу постачання, коли ті повертаються з тилу з чаєм і квасолею.

Хоча минулої ночі мої люди були в авангарді, нас не змінили, і сьогодні ми теж ідемо в першій лінії.

Та не це головне. Кілька слів про те, як ми захопили Старий Тохан.

Солдати з мого взводу чогось розповзлися і, незважаючи на прокляття, які я посилав на їхні голови (я страшенно сердився на Верару, який на ходу гриз сиру капусту, стріляв угору і ніяк не хотів спинитися) і на всі накази, одержані з тилу, де говорилося, що, мовляв, не треба поспішати, бо порушиться зв'язок з іншими частинами, не стали доти, поки не опинилися аж на другому краю села.

Під час цієї атаки мене здивувала несамовитість і точність вогню нашої артилерії, яка біла по ворожих траншеях.

Також тоді вперше в житті повз мене пролетіла так близько куля, що змусила здригнутися всім тілом. Ворог стріляв досить рідко, і кулі зі свистом розривали невидимі завіси з шифону. Я лежав на землі, і одна з них впилася за кілька сантиметрів від моєї голови, розривши і розкидавши в усі боки переорану стерню. Я, лежачи, чекав команди. Одна-єдина, вона ніби вдарила мене в лоб. Напевне почувся б такий же звук, якби вона продірявила моє чоло. Після цього біля мене пролітало їх чимало, та жодна з них не налякала так, як перша.

Згодом мені стало відомо, що про взяття села Старий Тохан, яке я захопив разом зі своїм взводом та лейтенантом Бойку (тим самим офіцером, що вчора хотів мене взяти в полон), повідомлялося в інформаційному зведенні. Мав таке відчуття, що хоч говорилося про мене, але про це ніхто не знав.

Увечері влаштовуємо банкет з розкішними стравами та різними ласощами. Після цього полковник видає наказ нікому не ночувати в селі, а лише на передовій, на висоті. І чи не цей його захід й спричинився до того, що наш полк одним з перших одержав орден Михая Хороброго.

Повернувшись зі Старого Тохана, куди вони ходили по продукти на вечерю, наші ординарці розповідають, що в зайнятих нами селах, незважаючи на два роки війни, багато ситої породистої худоби та всякої всячини; обозники й солдати тилових служб безсовісно грабують населення. Ми всі обурюємося і, якби на те наша воля, негайно б розстріляли усіх мародерів.

Зустрічаємося тепер з капітаном Корабу. Його рота, «бригада Корабу», як ми її називаємо, бо при переході кордону діяла як самостійна частина між нашою і бухарестською бригадою, що воювала в Предялі, пішла в наступ так рішуче, що опинилася під Ришном, у тилу ворога. Командування мусило відкликати її назад. Солдати не тільки не застрелили Корабу, який тепер став ще суворішим, а люблять його, гордяться своїм командиром. Пишаються разом з молодшим лейтенантом, заступником Корабу, що їхня рота найкраща в полку, найблагополучніша і найдисциплінованіша, що їх добре годують, бо постачальники як вогню бояться капітана Корабу.

ДІВЧИНА, В ЯКОЇ ЗЕЛЕНЕ ОБЛИЧЧЯ З ВУЛКАНА

На третій день війни ми стоїмо вже у Вулкані. До полковника прийшли румунки зі скаргою, що їх пограбували цигани. Він кличе мене й наказує зі своїм взводом навести там порядок. Щойно випав раптовий дощ, вода вже стекла, з-за хмар знову визирнуло сонце, але на листі й траві ще виблискують дощові краплі. Помітивши нас, із напіврозвалених халуп повибігали цигани, і всі, малі й великі, з острахом чекали своєї долі.

З мого похмурого й суворого вигляду можна було відчутися тільки наближення смерті. Вирішив діяти нещадно.

— Навіщо пограбували село?

Старі вкрадливими голосами заперечують; широко витріщаючи очі, розмахуючи худими, наче в мумій, руками. Вони не крали, навіть не торкались чужого. Наказую солдатам оточити їх. Чи, може, їм старші подали знак, чи самі збагнули своїми невинними душами небезпеку, кілька циганчат років п'яти-шести, а то й менше, босі, голопузі, падають переді мною на коліна прямо у воду в коліях від қоліс. Вони вродливі, як ангели на картині Рафаеля «Сікстинська мадонна».

— А тепер ведіть їх усіх...

Та не закінчую свого наказу, бо помічаю серед циган дівчину — середнього зросту, років п'ятнадцяти-шістнадцяти. У неї круглоvide обличчя кольору зеленавого янтарю, очі, мов продовгуваті зелені сливи. Ця гра кольорів—

мідно-рудувате волосся, зелено-жовтаве чисте, як вода. личко, зелено-синюватий відтінок очей—вражає мене, і я на якусь мить торопію. В мені прокидається художник, я посміхаюся і згадую Мону Вану. Потім коротко, по-військовому, питаю:

— Навіщо крала?

— Я не крала, — і циганочка заперечливо хитає головою, знизує вузенькими плечима.

У мене висохло в роті, починаю нервувати:

— Як не крала?

Сміється, аж видно її білі зуби, наче вкарбовані в прекрасну невеличку підківку з слонової кістки, схиляє голову, підпирає рукою боки.

Тоді я підходжу до неї і сердито смикаю за синій, наче у Гретхен з казки, фартушок, пов'язаний поверх сукні.

— Це твій? Одрозумно видно, що крадений! А червона парасолька?

Вона тримає в руці шовкову парасольку вишневого кольору, манірно грається, розмахуючи нею, як це роблять опереткові кокетки.

— А якщо йтиме дощ? — і викручується переді мною, як перед дзеркалом.

— То хіба треба красти? Га? Зараз застрелю!

Голою до коліна смаглявою ногою, гідною для виставки у вітрині, вона водить по болоті, залишаючи сліди, мов там проповзла гадюка, і відповідає, ні на кого не дивлячись:

— А чого маєш мене застрелити?

— За те, що крадеш!.. Розумієш? Що крадеш!.. — кричу їй гнівно. — Бо ти злодійка!

Циганчата весь час стоять на колінах, склавши руки, мов до молитви, очевидно, їх так навчено, решта циган завмерли на місці і злякано дивляться на нас.

— Де живеш? — питаю і втуплюю в неї свій погляд.

Показує рукою кудись і гордовито посміхається вустами, червоними і привабливими, як вино.

Я трохи вагаюсь і потім вирішую:

— Ходімо туди, ходімо до її хати!

Усім натовпом простуємо до старих перекирвлених халуп, помазаних червоною, синьою чи яскраво-жовтою фарбою.

Солдати нишпорять у хатині, я навіть не знаю, чи знаходять вони речові докази.

Я нервую, шалію, мов звір у клітці.

— Досить! Завтра ще прийдемо з обшуком. Пам'ятайте, у вас є ще час повернути крадене. А цю,— і зневажливо показую солдатам на циганочку, — беремо з собою. Злочин її явний.

Старі цигани починають голосити, благають не забирати дівчини. Бачу перед собою злякані очі, жовті воскові обличчя, простягнені до нас чорні руки.

— Не забирайте, вона не крала! — просять і смикають мене за поли кітеля. — Не крала!

— Побачимо на суді.

Солдати беруть дівчину між себе, й ми рушаємо до штабу. Вечоріє, починає сіятись дрібний дощ, стає прохолодно. Циганочка ступає босими ногами по болоті, залишаючи після себе невеличкі сліди, і весь час крутить над головою червону парасольку. Коли переходить потік, перехилиється вбік, і тоді маленькі груди, стиснуті тисним фартушком, здаються схожими на дитячі кулачки в рукавичках.

Спускаємося в село, коли зненацька починається стрільянина. Бачимо, як ліворуч на схилі шикуються піднятий по тривозі полк. Згадую, що треба діяти згідно статуту. Мушу покинути все і бігти туди, звідки чуються постріли. Наказую зупинитися. Люди розгублено дивляться на мене, не знаючи, що робити. Якийсь час стою нервовий, задуманий.

— Відпустіть дівчину! — кажу, і в моєму голосі чується хвилювання.

Циганочка підходить упритул до мене й, накривши нас обох парасолькою, наближає свої уста до моїх, ніби хоче поцілувати. Потім, дивлячись на мене своїми очима, тепер зеленими і глибокими, запитує:

— А мені що робити?

— Що робити? Іди додому... злодійко,— кидаю на неї похмурий, сердитий погляд.

Кладе свою невеличку й ласкаву, мов пташка, руку на мою і тепло та лагідно шепоче:

— Залишайся й ти.

Тепер я відводжу голову набік, щоб не бачити її зелених і чистих, як затінена вербою вода, очей.

— Дай мені спокій!

Чую на моїй руці теплоту її руки, наче від потиску невеличких грудей.

— Чекай увечері. Я прийду в село...

Мені хочеться покусати її уста, зацілувати очі, однак скидаю її руку з моєї.

— Не можна... Залишайся тут.

Іду сумний і відчуваю, що мені холодно. Пройшовши кілька кроків, оглядаюся і бачу, що вона стоїть, наче вкопана, босими ногами на болоті, в синьому фартушку, з червоною парасолькою над круглою смаглявою голівкою, наче сам гріх.

Згодом, уже коли ми опинилися на околиці села, я ще раз оглядаюся назад і знову бачу на тому самому місці непорушний стрункий силует з червоною парасолькою.

Поки ми дійшли до розташування полку, стрілянина вщухла. Виявилось, що наскочила ворожа розвідка, яку одразу ж відігнали. Сам того не бажаючи, знову помічаю одну річ, дуже неприємну для мене: тільки я перед боєм одягаю коричневі рукавички, все вирішується на нашу користь. Знаю, що це безглуздо, однак не можу не констатувати такий збіг.

Засинаю, думаючи про смагляве ясне личко і про те, щоб часом не прокинутися вночі, як ведмідь, оточений ворогом. Сам собі кажу, що хочу вижити, щоб після війни приїхати до Вулкана і ще раз зустріти цю дівчину з гнучким станом, як у гадюки. Вночі дощ полив як з відра, і я вже сумнівався, чи доживу до світанку. Коли змок до нитки, одягнув плащ-накидку.

Наступного дня десь о третій годині одержуємо наказ захопити Кодлю. Це чудернацька висота, схожа на кількасотметрову шапку, навколо якої простягається рівнина та де-не-де підносяться горби. Та жодна справжня гора не справляє такого враження, як ця. Гладенька рівнина тягнеться аж до Брашова.

Всі відчуваємо, що тут відбудеться жорстокий бій. У нашому батальйоні мене й Орішана товариші вважають стратегами й тактиками. Стривожені, вони консультуються з нами, бо, мабуть, ми їм здаємося ще й чарівниками.

— Я вважаю, що цю висоту ми аж ніяк не повинні штурмувати,— висловлює свою думку Орішан і спідлоба поглядає на солдатів, які з намоклими вночі ранцями, мов горбами на спинах, шикуються в колони.— Її треба обійти.

— Ой, нелегко буде це зробити. Вершина — чудовий спостережний пункт. Вони захищатимуть її відчайдушно.

Колона готова до маршу. Солдати хрестяться, я одягаю рукавички. Це наївний забобон, про який ніколи і нікому не розкажу. Навіть Орішанові й Тудорові Попеску.

Та і Қодлю, і Циндар ми взяли без бою. Тільки одного вечора, коли зі штабу дивізії нам сповістили, що ворог на північному сході, сталося невелике замішання. Ми весь час наступали на захід, а на превеликий наш подив, надійшло розпорядження, яке треба було виконати і повернути передові пости на північний схід, тобто просто спиною до ворога. Десь опівночі розвідка гусарів, не зустрівши ніде вартових, набрела на офіцерські намети. Злякалися ми, але настрашилися й вони і накивали п'ятами. Після цього знову було повернуто передові пости на захід. Ідемо вперед, і після короткої й жорстокої сутички виходимо на берег річки Олт.

Тепер ми вже точно знаємо, що противник відступив на другий берег. Він гористий, подекуди просто з води піднімаються стрімкі, як стіна, скелі. Зате наш берег рівний, гладенький. Ми ні за що не залишимося на цій рівнині, що прострілюється ворогом. За кілометр від річки є глибокий яр. Він тягнеться паралельно до річки. Там ми окопаємося й чекатимемо наказу наступати.

ПОДІЇ НА РІЧЦІ ОЛТ

Скелястий берег здається добре укріплений. Подекуди видніються дротяні загорожі, виступи траншей. Уявляю собі, що буде, коли під нищівним кулеметним вогнем нам доведеться форсувати глибокий і бурхливий Олт. Бачу, як летить на нас ураган снарядів, як у повітря летять сотні пошматованих тіл, падають тисячі вбитих.

Дехто з наших офіцерів вважає, що нам взагалі ніколи не вдасться захопити ворожий берег.

Знайомимося з їхньою артилерією, вона не дуже нам дошкуляє, бо снаряди падають на позицію досить рідко. Трапляються й такі смішні пригоди. Часто з приятелями сидимо і розмовляємо на обочині яру. Говоримо і не спускаємо очей з протилежного берега, поритого дощами й окопами, на якому ліс чергується з обривами. Уважно вивчаємо його по всьому фронту кілометрів на тридцять. І от якось серед білого дня за кілька кроків од нас вибух-

нув снаряд, відірвав край берега, і ми зненацька, наче барани, шугонули на дно провалля. Хоч снаряд був і великого калібру, але, на наше щастя, начинено його було, мабуть, не надто сильною вибухівкою, бо нікого не поранило.

Через два дні, коли наша батарея відкрила вогонь по позиціях противника, ми вперше стали свідками артилерійського поєдинку. Та, на превеликий наш п'одив, через десять хвилин румунська батарея замовкла. Дві гармати розтрощило вщент. То був страшний удар по нашій гордості, як і поразка румунського чемпіона в цирку. Бо коли в шкільних читанках або під час наших дитячих ігор у війну не перемагали турки. А тепер навпаки. Мені також вперше здавалося, що бачу снаряди ще до того, як вони впадуть на ціль. Вслухаючись у гуркіт, з яким вони пролітають наді мною, здавалося, бачу, як вони, наче невеликі комети з диму і сталі, опускаються на точку попадання.

Знищивши батарею, ворожі артилеристи почали пристрілюватися вздовж усієї нашої передової. Робимо висновок, що в майбутньому вона завдасть нам чимало неприємностей.

Наступного дня закінчуємо укріплювати наші позиції. Ми досить добре захищені і не боїмося їхніх снарядів. Але прицільна точність гармашів ворога змушує нас задуматися. Серед солдатів починають ширитися легенди про шпигунів, про підземні телефони.

Незважаючи на це, ми, офіцери, все ж щодня виходимо з окопів на обочину яру і з особливою цікавістю розглядаємо висоту на протилежному березі: так засуджений до страти спостерігає крізь шибку, як для нього у в'язничному дворі будується ешафот. Довгенько затримуємося нагорі, бо знаємо, що наше начальство веде активну підготовку до вирішального наступу. Дізнаємося про захоплення румунськими частинами Туртукаї; мабуть, вони взяли містечко майже без бою, як ми Бран.

Якось уночі, коли наша частина була в караулі, з передових постів передали про атаку ворога. Вони ще ввечері перейшли Олт і захопили не зайняте нами село Венецію. Просторою, рівною, наче плесо ставу, площиною до нас простує цеп стрільців, та ми тільки вгадуємо їхнє наближення, бо в непроглядній п'їтмі ледве вирізняємо чорні силуети. Вони наближаються, наче якісь нічні злі духи. Мені страшно й холодно. Мовчки

рушаємо розгорненою ротою їм назустріч. Тремчу так сильно, що зуб на зуб не попадає, боязко озираюся, чи не чують цього сусіди. Через це не можу відповісти капітанові Флорою, дуже спокійному і дуже рішучому цього вечора, який неголосно щось питає мене. Ніяк не збагну, чому мене проймає сильний нервовий дроз, зі страху чи від холоду (бо я одягнений легко, як і того вечора, коли почалася війна). Чую, як тремтять мої коліна, хоча втоми зовсім не відчуваю. Та ворожий цеп зупиняється, стаємо й ми. Стоїмо годину, може, більше, а коли на сході починає сіріти, ми висилаємо наперед патруль, який повідомляє нам, що ворожі солдати відступили.

А вранці в яр з потрісканими берегами і дном,— русло висохлого рівчака,— де напнуто кілька наметів, приходять вусатий, з худим, як у мученика, обличчям, селянин.

— Хочу вам щось сказати, пане командир.

— Що? Кажіть.

Говорить повільно, стиха, закриваючи рукою рот і вуса.

— У нашому селі є дві дівчини-шпигунки.

Ми всі злякано здригаємося. Наче перед нами з'явилися привиди.

— Так, так... То дві сестри, яким добре жилося з угорськими офіцерами, бо вродливі, а тепер весь час посиляють їм вісті на той бік.

Полковник смикає свої пишні, як у кайзера, вуса.

— А як вони їх передають?

— Не можу сказати. Але таки передають... Може, по телефону... Може, переходять до них уночі, бо чудово знають Олт.

— Що то за дівчата?

— Правда, вродливі, тому й заглядаються на них офіцери... Вони і з вашими унтер-офіцерами весь час розважаються.

— Ніхто про це нічого не знає.

— Візьми, Георгідіу, своїх солдатів і все перевір,— наказує полковник.

Дядько приводить мене до високих, мов у саксонських дворах, воріт, показує на будинок, а сам відходить убік, щоб його ніхто не бачив.

— Оця хата... Їхня... Звати їх Марія і Ана Менчулі.

З хати чуються вигуки й пісні. Стукаємо у ворота, і на ганок виходять обидві дівчини. Одна з них невисока,

років двадцяти, з великими карими очима і круглим обличчям міцної селянки.

— Що тут діється?

— Забавляємося, пане офіцер... Святкуємо з радості, що прийшли наші румуни... Просимо й вас, маємо смажені курчата й хороше вино...

Я мав би вдавати з себе детектива, однак не знаю, як це робиться. На вигляд вони зовсім не здаються мені підозрілими, і мені дуже важко щось вирішити.

— Кажуть, що ви займаєтеся шпигунством.

Дівчата клянуться, божаться крізь плач, наче якісь маркітантки.

— Ой пане офіцер, хіба можна таке казати? Подумати тільки! Назвати нас шпигунками?! Нас, що так зраділи, коли побачили наших румунів.

Я не вживаю ніяких заходів і повертаюся до штабу.

Дізнавшись, що я прийшов без дівчат, бо не знайшов ніяких доказів, які б підтвердили наші підозри, полковник гнівається.

— Невже ти, пане, розумна людина, не міг збагнути, для чого вони затіяли оту гулянку? — дивується і наказує: — негайно іди назад, ще раз ретельно обшукай і затримай дівчат, а в хаті залиш варту до завтра.

Я вертаюся, знову роблю обшук, але вже при світлі свічок, бо надворі темно, і, хоч не знаходжу нічого, заявляю дівчатам, що вони заарештовані. Залишаю там капрала з трьома солдатами. Дівчата перелякані на смерть. З післяобідньої гулянки вийшла така халепа.

Опівночі починається злива. Дощова вода тече струмками не тільки через полотно низьких наметів, а й ллється брудними потоками попід наші лежанки, намочує нас. Ніхто вже не може спати. Коли десь о першій годині надходить наказ про виступ, зчиняється неймовірна хапанина. Солдати кричать, галасують, розшукують одні одних, не можуть швидко зібрати намети, ніяк не знайдуть місця вишикуватися у вузькому яру.

— Пане полковник,— звертаюсь до командира полку. — У селі залишилися шпигунки. Що з ними робити?

При світлі ліхтаря він, майор з другого батальйону та його ад'ютант, розглядають невеличку карту і ніяк не можуть знайти потрібні точки.

— Пане полковник...

— Що, пане? — запитує він роздратовано і неохоче

відриває очі від карти, по якій майор, шукаючи потрібні населені пункти, водить великим пальцем.

— Що робитимемо з тими дівчатами?.. Шпигунками.

— Дай мені, пане, спокій. Хіба мені зараз до цього? Ех, бідна моя голівонька,— дивується.

— Пане полковник, там у мене пост,— продовжую я.

— Облиш мене, пане,— гнівається.

Я стою ні в сих ні в тих і не знаю, як бути, а тому наполягаю:

— Що мені робити з ними?

— Що робити? Розстріляй! Роби, що хочеш, але дай мені спокій!..

У моїй голові аж гуде. Розгублений, підходжу до майора.

— Пане майор, у мене пост з трьох людей у селі... Що робити з дівчатами?

— Якими дівчатами, пане? Мушу я ще думати про твоїх дівчат... Гей, друга рота вже готова?

— Пане майор,— мало не плачу.

— Іди, пане, до полковника і спитай його.

— Уже був.

— Ну й що? Що він сказав?

Мені не хочеться признаватися, що сказав полковник.

— Сказав, щоб дав йому спокій. Щоб розстріляв і залишив його в спокої.

— Ти вже зібрав своїх людей, Флорою? А ти, Корабу? Глядіть, щоб під час маршу не було шуму, нехай фляги візьмуть у кишені.

— Що мені робити, пане майор?

— Дай мені, пане, спокій. Розстріляй, якщо так звелів полковник, і біжи до свого взводу.

Я вирішую залишити все на капрала, хай вирішує, як йому спаде на думку.

Рушаємо назад, подалі від Олту. Весь час іде дощ, і ми важко брѳохаємо розгрудлим путівцем. Люди ковзаються, нашттовхуються одні на одних, люто лаються. Ряди без упину змішуються.

На світанку до мене наближається якась тїнь.

— Пане молодший лейтенант...

— Що там? Хто це?

Тїнь важко дихає, шепоче:

— Це я. Капрал Нікулає Замфір.

— Ну, в чому справа?

— Я привів отих дівчат сюди.

— Ти що, збожеволів?

— Гляньте.

В одних лише сорочках, босі, з накинутими на плечі хустками, дівчата, оточені вартою з багнетами наголо, ідуть поруч з нами під дощем.

Не приймаю ніякого рішення.

На світанку зупиняємося на відпочинок в іншому яру.

— Пане майор!

— Що скажеш?

— Капрал Замфір привів отих дівчат аж сюди.

— Сюди?— повторює здивований майор.

— Так.

— Голубчику, якщо їх побачить полковник, їм не жити. Накажи капіталові, нехай негайно відведе в штаб бригади.

Я, звичайно, виконав його розпорядження.

Наступного дня дізнаємося, що вночі будемо форсувати Олт у Крихалмі. Агонія наближається до кінця... Перед тим збираємося на галявині в лісі і готуємо душі, як приготівляють труни й вбрання для небіжників. Все — і форми, і барви — стає знову несправжнім.

Десь о четвертій приходить командир бригади. Збирає офіцерів у коло. Всі бліді, наче мерці.

— Отже, полковнику... Ми домовилися?

Пригнічені, слухаємо пояснення, які нам абсолютно нічого не говорять. Підемо в наступ уночі, без артилерійської підготовки.

— Пане генерал, річка глибока: два, навіть три метри. Крім того, течія швидка,— хтось із офіцерів висловлює тремтячим голосом думку, яка не виходить усім нам з голови.

Генерал вагається, перш ніж відповісти.

— Хіба я знаю? Поставите найвищих на правому фланзі. Нехай тримають одні одних за руки. Нічого іншого порадити не можемо.

Орішан посміхається і, приголомшений почутим, дивиться на мене. Інший офіцер каже невпевнено, наче на здогад.

— Брід обсновано дротом, чи не заплутаємося в ньому.

Командир бригади, здається, вперше це чує. Зводить догори густі брови.

— Хіба я знаю, полковнику... Звели нарубати в лісі гілок. Нехай солдати гачкуватими палицями повитягають дріт з води.

Після цього гладить свої великі посивілі вуса.

Здивовано перезираємося між собою, мов ті тварини, що їх ведуть на бойню. Невже для цього ми стояли на місці цілий тиждень?

Схвильований полковник важко дихає. Він блідий, стривожений.

— Так, звичайно. Але, пане генерал, буде важко. У них там кулемети. Мабуть, ще за дня взяли нас на приціл.

— Очевидно, так. Яка ж ваша пропозиція?

Тоді наперед виходить Корабу, чорнявий і кремезний, показує рукою на той бік, на скелясту висоту:

— Треба спершу, пане генерал, захопити он той горб, а опісля впаде й позиція.

Всі невизначено посміхаємося, бо вважаємо його пропозицію нездійсненною, а генерал зневажливо запитує:

— Захопити?! Певна річ, треба захопити... А хто це зробить?

— Я з моєю ротою!— коротко відповідає капітан Корабу.

Генерал ще з більшою зневагою дивиться на нього, йому, очевидно, гидко було чути такі хвастощі, тому не захотів навіть на це відповідати.

— Слухай, полковнику. Все забуваю тобі сказати. Форсуеш річку тільки двома батальйонами. Один залишається в моєму розпорядженні, у резерві бригади.

Після короткої наради командирів вирішується, що буде в резерві наш батальйон.

Я полегшено зітхаю. Проживу ще на дві-три години довше за інших. Це схоже на відстрочку операції на кілька хвилин.

Тільки звечоріло — виступаємо в похід і, пройшовши в глибокому мовчанні кілометрів зо два поміж німими темними хатами, в яких живуть ніби не люди, а привиди, опівночі зупиняємося біля високого залізничного насипу. Наказано окопатися й чекати.

Відомо, що ворог має свої спостережні пости на рівнині на нашому боці. Треба, поки вони нічого не помітили, першим загонам проникнути один за другим їм у тил, знову зібратися в роти і розпочати атаку. Якщо

вдається, то перейти річку без шуму й стрілянини і аж тоді відкрити вогонь.

План цей мені здається нездійсненним. Але ми знаємо, що вночі наша дивізія буде переходити Олт на всій ділянці фронту. Відомо також, що два дні тому один з полків спробував форсувати річку, але був відкинутий назад з великими втратами.

Думаємо про тих, хто пішов уперед, і нам здається, ніби вони під покровом ночі рушили на той світ. Що бачать, що відчують вони в ці хвилини? Аж через годину наші передові загони дають про себе знати. До нас долинає неквапливий обмін пострілами, що розпанахують ніч аж до зірок. Потім починається страшна тріскотнява кулеметів. Без упину розстрілюючи стрічку за стрічкою, вони торохтять, наче мотоциклетні мотори.

Хоч і світить місяць, ми не бачимо, що діється попереду. Я весь час намагаюся уявити собі, що бачать перед собою наші товариші. Я легко одягнений, проте рукавиці, що їх одягнув на початку маршу, здається, зігрівають мене. Шаблю віддав на віз з багажем, гвинтівки теж не ношу, щоб легше було йти, та й тому, що зблизька нікого не зміг би застрелити.

Збившись у купу за насипом, ми, резерв, сидимо й чекаємо. Попереду цілу ніч клекотить, як у казані, та ми нічого не бачимо. Здається, там інший світ, а ми стоїмо біля його брами.

Згодом до генерала звідусюди починають надходити донесення, як вирок... Перший батальйон полку ХН відкинуто, третій батальйон теж відступив. Зв'язківці приносять невтішні відомості, з'явилися нові могили вздовж усього берега річки. Батальйон ХМ відкинуто. Полк N змушений відступити.

Тільки з частини, що стояла за чотириста метрів перед нами, не було ніяких вістей. Час від часу звідти долинала стрілянина, яка то затихала, наче втомлювалася, то розгорялася з страшною люттю. Не чуємо ніяких вигуків, проте знаємо, що там гинуть люди.

Ніч поступово сіріє, галявини починають біліти.

Згодом перед нашим поглядом відкривається високий горб, порослий лісом, на ньому розкидані пасовиська, хати. Він височить над бродом і тепер, здається, вириває з нічної пільми й невідомості. Коли навкруги стає ще світліше, бачимо на косогорі силуети ворожих солдатів, праворуч — кулеметне гніздо. Наші артилеристи,

стріляючи з двох невеличких гармат, марно намагаються знищити його. Потім до них стають Корабу й Орішан, прицілюються. Снаряд, посланий котримсь з них, знищив один кулемет, проте інші й далі стріляють. Я просто вражений такою точністю попадання. А взагалі у війні з угорцями вогонь нашої артилерії був на диво точний, а отже, й наслідки страшні. Могли так дійти до Будапешта звичайним маршем.

Ряди угорських стрільців починають спускатися вниз, готуються до атаки. Затамувавши подих, розуміємо, що наші форсували річку і їм загрожує небезпека бути скинутими назад у воду...

«Третій батальйон, уперед!» — передається з уст в уста команда, і при вранішньому світлі мчимо на допомогу.

Перестрибую через калюжі, рівчаки, падаю в ями, схоплююся й знову біжу. Краєвид, що з'явився перед нами після ночі, новий, як при створенні світу. Якийсь млин... Біля нього кілька копиць сіна, потім каламутна вода, швидка течія проклятого Олту. Валяються шинелі, ранці, а де-не-де убиті й поранені. На одній з копиць сидить у сірій гостроверхій шапці офіцер. Він зустрічає нас сміючись і махає в знак вітання рукою. Виявляється, він поранений у живіт.

Не зупиняючись, з розгону забігаємо в річку. Течія сильно зносить униз, але вода ніде не сягає вище шиї. На тім боці, на лузі, те ж видовище. Шинелі... ранці... кілька поранених... кілька трупів. Трохи ліворуч, біля двох верб, зі стуленими докупи ногами і витягненими вздовж тіла руками, горілиць на землі, мов на катафалку, лежить мертвий. Він у чорній шинелі з червоними галунами, з піднятим коміром, у червоному кашкеті. Здається, то наш полковник.

З гвинтівкою наготові підбігаю до трупа і з відчаєм запитую солдата, який стоїть на колінах коло нього: — Пан полковник?

Мене хвилює його смерть, однак не зупиняюся, а біжу далі поруч з моїми солдатами. Ворог уже не чинить опору, втікає назад.

Підводяться підсумки нічної атаки. Наші війська взяли в полон вісімсот угорців і захопили весь берег. Полковник перейшов річку вночі з першою ротою. Ніхто їх не помітив. Другій роті не пощастило. Як тільки зайшли у воду, її відразу помітили вартові, вдарили на сполох. І на солдатів обрушився сильний кулеметний вогонь. За-

гинуло більше половини особового складу. Полковника було вбито перед ранком, за кілька хвилин до того, як ми, резерв, побачили ворога, що йшов у наступ на наші позиції.

Надвечір, коли в одному із захоплених сіл на другому березі я сушив свій одяг, ще мокрий від вимушеного купання в Олті, мій ординарець приніс несподівану вістку:

— Пане молодший лейтенант...

— Що сталося?

— Я бачив Марію Менчулю.

— Котру?

— Марію Менчулю, вчорашню шпигунку.

— Що ти кажеш?

— Недавно зустрів її тут. Пан генерал з дивізії дав їй тисячу леїв і пару черевиків. Вона з полком перейшла Олт, показувала брід.

Зустрівся я з нею через два тижні. Побачивши мене, зраділа, підбігла й по-дружньому почала докоряти:

— Бачиш, пане молодший лейтенант, ти хотів мене розстріляти, а я перейшла Олт разом з нашими солдатами.

Згодом, коли після поранення лікуватимуся в Бухаресті, побачу у вітринах магазинів Марію на фотографії разом з королевою та придворними дамами. Дізнаюсь, що вона нагороджена золотою медаллю «За військову доблесть», і прочитаю в газеті про її подвиг, але, звичайно, про арешт через підозру в шпигунстві на користь угорців не було й слова. В Яссах пізніше знову зустрінуся з нею. Довідавшись, що я в місті, вона розшукає мене в парку Копоу і похвалиться, що її нагороджено медаллю, що працює вона в госпіталі, яким опікується королева. Тепер про неї пишуть і в шкільних читанках.

Увечері влаштуємо зустріч за столом у селянській хаті. Радіємо, що вперше від початку війни можемо поїсти по-людському, виспатися у справжньому ліжку. Обмінюємося враженнями.

— Скажи, Орішане, сьогодні була справжня війна?

— Вважаю, що ні. Маю надію, що справжню ще побачу. Бо це ще не кінець.

Проте смерть полковника затьмарює радість зустрічі всім, хто залишився живий.

ПЕРЕДОВИЙ ПОСТ У КОХАЛМІ

Тепер наш батальйон на передовій у Кохалмі, невеликому містечку кілометрів за десять від Олту, заселеному одними саксонцями. Вулиці в ньому, наче в селі, широкі, будинки з вузькими, як у середньовічних замках, вікнами, ворота біля них високі, завжди зачинені. Посеред містечка великий майдан, мабуть, для недільних ярмарків. Кохалм лежить між двома долинами, до яких легко спускаються пологі схили, вкриті розкішною зеленню, серед якої де-не-де видніються чорні острівці лісів.

Кожного дня відбуваються сутички на передовій.

— Bitte, ein Milch-Kaffee¹,— прошу я.

— Es wird glei'kom²,— відповідає мені хазяйка, молода й гарна, як швейцарська корова, саксонка.

— Wenn das Kaffee gut schmeckt werde, ich ihr Mann heute herbringen³,— обіцяю їй, бо вона хвалилася, що її чоловік у сусідньому селі служить сержантом в угорській частині, яка стоїть проти нас.

— Gott Sie Dank, das könnten Sie machen⁴.

Проте я навіть не встигаю вмокати скибку хліба в каву, як починається стрілянина і до кімнати вривається мій ординарець:

— Пане молодший лейтенант, ворог пішов в атаку.

Беру гвинтівку з його рук, щоб потім за ворітьми віддати її назад, одягаю рукавиці й вибігаю надвір.

Десь перед обідом повертаюся на квартиру, стомлений і голодний.

— Mein Milch-Kaffee bitte...⁵— знову звертаюся до господині.

— Und mein Mann? ⁶— питає вона й приносить каву.

— Es wird Morgen sein⁷.

Часом пообіді бродимо безлюдними вулицями містечка і зустрічаємо на них лише наших солдатів та кур'єрів з полку.

¹ Будь ласка, чашку кави з молоком (нім.).

² Зараз принесу (нім.).

³ Якщо кава буде смачною, сьогодні приведу додому вашого чоловіка (нім.).

⁴ Хай бог дасть, щоб ви могли це зробити! (Нім.)

⁵ Мою каву будь ласка... (Нім.)

⁶ А мій чоловік? (Нім.)

⁷ Завтра буде тут (нім.).

Воно цього сонячного вересневого дня, коли ми йдемо до їдальні, здається зовсім безлюдним. Повсюди зачинені віконниці, замкнені брами і жодного перехожого. Люди поховалися за важкими дубовими ворітьми, наче в темницях.

Але ні! Якась струнка Гретхен у блакитному фартушку, немов відважна мишка, крадькома вийшла з двору і здивовано дивиться на нас. Їй страшно, і вона тремтить, сторопівши на місці. Ми нікому ніякого зла не заподіяли. Проте зараз війна.

У їдальні довідуємося, що становище в Туртукаї все погіршується. Однак ніхто цим серйозно не засмучується. Нас більше турбує, що й досі не прийшла нам заміна на передовій. Хочеться відпочити, а тут щодня не дають спокою угорські патрулі з Фішера й Стени. Вранці й увечері вони зчиняють таку стрілянину, що від неї гудуть долини. А ми мріємо про спочинок, щоб спокійно, без тривог поспати ніч-другу.

Збившись у тісній кімнаті, ми без апетиту їмо обід і відвертаємо очі від вишивок на стінах з банальними і обурливими закличками, як от: «Dein Vaterland sollest du...»¹ і т. д.

До їдальні заходить полковий кухар, ми його зустрічаємо веселими вигуками: він приніс вина.

— Бажаю здоров'я, пане капітан,— доповідає старшому по чину,— нам видали вина лише на один день. Пан сержант Флоря сказав, що, очевидно, від завтра ви переходите до нас у резерв.

Якщо говорить пан сержант Флоря, так і має бути. Адже пан сержант Флоря працює в штабі полку. На радощах, цокнувшись, випиваємо по склянці.

Раптом біля воріт зупиняється вершник, ми стурбовано презираємося, а тим часом до кімнати вбігає парубок у селянським одягу, спітнілий, засапаний:

— Пане командир, нас грабують угорці. Рятуйте!

Командир батальйону спокійно дивиться на нього своїми невеликими зеленавими очима, посмикуючи себе за вуса.

— Ти звідки? — питає.

— Зі Стени. Це там, за горбом. Просто жах. Зайшли в село солдати і забирають худобу в людей. Хто чинить опір, розстрілюють.

¹ Твою батьківщину ти повинен... (Нім.)

— Багато?

Парубчак плутається. Одразу видно, що він не може відповісти на це питання, бо збентежений і стурбований тим, що діється дома.

— Багато, пане командир,— потім, немов злякавшись, що ми не підемо на виручку, додає:— Тобто не дуже, може, чоловік п'ятдесят-шістдесят. Спішилися біля примарії.

Капітан Флорою,— бо майор Діміу тепер командує полком і знаходиться в резерві дивізії,— кілька хвилин думає. Потім переводить спокійний погляд з одного офіцера на другого і зупиняється на мені. Як і всі новоспечені командири, він наказує детально, серйозним голо-
сом:

— Молодший лейтенант Георгідіу, візьми свій взвод, піди перевір, в чому справа. Якщо зможеш, зайди в село і відбери в населення зброю. Будь обережний, щоб не напали на тебе зненацька. Адже відомо, що частина саксів вороже ставиться до нас. Поки робитимеш обшук, візьми заложником примаря.

Я з жалем подивився на печеню, яку змушений залишити неторканою на тарілці.

Беру солдатів, і один за одним біжимо, пригнувшись, зарослими бур'яном канавами обабіч припорошеного гірським пилом шосе аж до околиць Стени, розташованої за чотири-п'ять кілометрів від містечка. Почуваю себе схвильованим і стурбованим.

Це вперше мені доводиться самостійно здійснювати бойову операцію і нести відповідальність за її виконання. Перед смертю, мабуть, за будь-яких обставин усе відбувається однаково. У мене таке враження, ніби зі своїм взводом дам малу битву, але по-справжньому. Вирішую розділити солдатів на дві групи. Одні підуть уперед, другі будуть у запасі. Та якщо так зробити, зі мною нікого не залишиться. Відмовляюся від цього плану. Мої хлопці біжать далі, час минає, до того ж дуже швидко, а я не можу прийняти якоесь рішення. Якщо підходити до села неглибокою канавою біля шосе, то нас, звичайно, помітять. Коли ж податися через поле червоноуватої кукурудзи, що росте по обидва боки дороги, розгублю всіх своїх солдатів. Що ж робити? А тим часом ми усе ближче підходимо до Стени. Ось-ось будемо на горбі. Звідти видно все село як на долоні, його будинки під червоною черепицею, саксонський костюл, гостра

вежа якого, здається, підпирає блакить неба. Б'юся з думками, а час пливе, наче його підганяють мої ноги чи, може, навпаки, він їх підганяє.

Раптом з-за повороту біля шосе з'являється сірий вершник.

— Залягти в кукурудзу!— наказую пошепки.

Падаємо в канаву або ховаємося за купки нагорнутої сухої землі біля кукурудзиння.

— Пане молодший лейтенант, ми його зловимо. Нікому не стріляти, хлопці. Не стріляйте, не стріляйте!— наказують самі собі солдати.

Вершник, нагнувшись уперед і, погойдуючись у сідлі, риссю наближається до нас. Кроків за сто за ним з-поміж дерев, із села, з'являється другий, потім третій.

На фоні застиглого, яскравого полудневого пейзажу вони єдині рухаються по білому шляху.

— Розвідка,— вирішують мої солдати і передають один одному:— Нікому не стріляти.

Навіть ординарець біля мене набрався відваги. Зрештою, можна бадьоритися, коли вершників лише троє.

— Є нагода добути коня й коци, пане молодший лейтенант.

Не відриваю очей од дороги: верхівець уже недалеко.

Нічого не підозріваючи, він скаче риссю і водить очима над кукурудзяними нивами, безжурно вдивляючись у синяву цього чудового дня. Якщо не зупиниться, думаю, через кілька хвилин хтось помре. Може, він, може, той, хто перший підступить до нього. Мені дуже цікаво побачити смерть зблизька, тому я застигаю в трепетному чеканні. Як це відбудеться?

Вершник під'їжджає все ближче. Він уже за сто кроків від мене. Бачу його обличчя, очі, наче дві чорні цятки. Іде риссю і погойдується в сідлі. Спокійно дивиться поверх горбів і не знає, що в кукурудзі причаїлися п'ятдесят людей із гвинтівками в руках і нетерпляче його чекають. Байдуже поглядає на небо.

— Нехай ніхто не стріляє, пане молодший лейтенант. Нехай ніхто не стріляє,— пошепки передають один одному мої солдати, заховані в кукурудзі.

Ось він уже зовсім близько: якихось двадцять кроків від мене. Тепер помічаю, що то молодий парубок. У нього очі — як маслини, кругле лице, гострі вилиці, коротко підстрижений чорний вус. Ворушить устами, чую, співає. Стискаю гвинтівку і відчуваю, що мої руки

тремтять. Я мав би наказати двом солдатам, щоб вистрибнули зненацька йому назустріч і захопили живцем у полон. Проте відповідальність за їх життя здалася мені надто великою, разом з тим не хочу, щоб створилося враження, ніби уникаю небезпеки, на яку наражаю інших. Тому теж узяв зброю в руки. Обертаюся до солдатів, що лежать поруч у канаві, пошепки наказую, щоб вони разом зі мною прискочили до нього з багнетами наготові. Хлопці, тримаючи гвинтівки, тремтять, мабуть, від нетерплячки, очі в них так і горять, вони неперушні, наче загіпнотизовані.

Тепер пісню чути досить виразно. Я зараз міг би заговорити до вершника, як до звичайного знайомого. Але цієї миті лунає постріл і розпанахує повітря від низу догори. Від несподіванки хлопець злякано зупиняється і пильно придивляється до хребтів горба. В цей час солдати, які так довго й терпляче чекали, стріляють по ньому майже залпом, постріли гримлять, наче лопаються велетенські труби.

Не збагнувши, звідки по ньому стріляють, бо якби здогадався, то застиг би від жаху на місці, мов статуя, вершник повернув коня і помчав назад, як вітер. Услід йому роями засвистіли кулі, що підняли на дорозі пил, як улітку на річці дощ піднімає бульбашки. Хлопець миттю зник за поворотом. Після нього залишився тільки кривавий слід. І тоді я подумав про оту сліпу кулю, що надлітає хтозна-звідки і пробиває груди приреченому на смерть. Звідки вона береться?

Простуємо до села, і на його околиці нас зустрічають шаленим вогнем. Я передбачав, що так воно й буде. Наказую солдатам залягти в кукурудзі і вже не знаю, що робити. Розмірковую гарячково й надто серйозно. Знаю, що основні сили ворога за два кілометри від села, тим часом як до нашого батальйону — цілих п'ять. Отже, ми не можемо зайти в село з тилу. Крім того, який смисл наступати одним взводом, коли точно невідомо, скільки перед тобою ворогів. Поки я вирішую, що діяти, хтось із моїх людей, які залягли праворуч від мене, вигукує:

— Давайте атакувати їх з флангу!

— Атакуймо їх з флангу, пане молодший лейтенант! — галасують всі і рвуться в бій.

Не встигаю опам'ятатися, як ті десять-п'ятнадцять солдатів, що були на правому крилі, схоплюються й бі-

жать уперед, ламаючи перед собою кукурудзу та розкидаючи в усі боки землю черевиками. Вони хочуть оточити село.

Від села постріли лунають все частіше (щоправда, всі кулі летять поверх голів). Гусари посміливішали й зайняли на околиці села горбок. Метрів за чотириста від них я намагаюся зупинити своїх солдатів, але нікого немає біля мене. Де вони — одному богу відомо, мабуть, у кукурудзі.

Вдалині чується бахкання. Воно все наростає. Потім лунає оглушливий вибух. Нас оповило димом і пилюкою. Це почала стріляти їхня артилерія. Але снаряди пролітають зрідка і лягають поруч. Єдина неприємність, що вони падають туди, де їх не сподіваємося. Тут, там. Можуть упасти навіть на те місце, на якому стоїш або лежиш.

Стоячи на ногах у великій кукурудзі, я дивлюся у бінокль на ворожу позицію, яку ніяк не можу уточнити. Спочатку ми стріляємо люто і без упину, потім трохи заспокоюємось. Лише час від часу посилаємо кілька куль у бік ворога. Раптом за спиною в гусарів гримнув залп. Частина моїх солдатів обійшла село і напала на них з тилу. Перелякані, вони, наче зайці, вискакують з-за парканів і безладно тікають геть. Стріляємо їм услід.

Крики, зойки. Ми біжимо до села. Ковзаючись по косягорі заболоченими черевиками, я спиняюся серед шосе, недалеко від крайніх хат. Юрба циганчат з веселим криком показує на угорців, які тікають за горби ліворуч. Вони далеко, і нам не вдасться упіймати жодного.

Так ми, сказати б, захопили село. Тепер спускаємося головною вулицею, широкою, як два бульвари в Бухаресті, з обгородженими насадженнями посередині. Звідусіль нам назустріч вибігають діти, а із позаслонюваних кольоровими фіранками вікон за нами стежать цікаві очі. Більше ніхто на вулиці не показується. Тільки наші румунки, рум'яні та огрядні, вийшли на ворота з повними подолами яблук та груш, з глечниками молока і частують нас. Через якийсь час біля мене залишається тільки сержант Войку і кілька солдатів. Решта розсіялася по селу, зваблені пахучими яблуками, горщиками з молоком, усміхненими жіночими обличчями, що притягували їх до себе, мов магніт. Хіба тут до обшуку?! Раптом бачу, що до мене наближається цілий гурт саксонців. Чогось плачуть.

— Що сталося?— владно запитую я.

Говорять усі разом. Найбільше галасує високий і худий з товстими вусами чоловік. Його перекрикує невисокий саксонць з маленькими вусиками і костиста та висока, як тичка, жінка з купою малих дітей.

— Господи, за що так нас караєш, хоч руки на себе накладай!— голосять і бідкаються. Одні по-румунськи, другі по-німецьки.

Я нічого не розумію, тому серджуся й кричу на них:

— Цитьте! Що сталося?

— Забрав дівчину... нашу дочку!— пояснює крізь плач високий саксонць.

Я насуплююся. А вони хором:

— Забрав дівчину... нашу дівчину!

Саксонка простягає велику фотографію на сірому картоні:

— Гляньте, яка гарна дівчина, студентка з Сібіу!

Справді, дуже вродлива.

— У чому річ? Хто її забрав у вас?

— Солдат... солдат...

Здригаюся, зовсім розгублений:

— Один з моїх солдатів?

І знову всі хором:

— Ні. Солдат, який вартує село... Солдат на коні...

Я нічогосінько не розумію.

— Що? Хто стереже село? Який солдат?

Один з румунів пояснює розважливо:

— Пане офіцер, то солдат, який стереже село. Ваш солдат, якого ви залишили тут. Він охороняє село. Каже, що вона шпигунка.

Я наче з неба звалився.

— У вас є солдат, який вартує село?

— Аякже! Він день і ніч тут, у селі. Ночує в цього саксонця. Має білого коня і цілий день ганяє з одного кінця села в другий. Якби був тут, угорці ніколи б не прийшли. Солдат відкрив би вогонь і не пустив би в село.

Це вже справжня казка.

— Де той солдат?

— Не знаємо, не знаємо, — хором відповідають, плачучи, саксонці.

— Сьогодні вранці подався разом з дівчиною в ліс.

Я збагнув, що сталося, і вирішую ввіймати солдата й розстріляти його. Мені жаль нещасних саксонців. Однак зараз уже не можу від них відкараскатися.

— Що нам тепер робити, — лементують жінки і рвуть на собі волосся. — Що нам робити, пане офіцер?

Заспокоюю їх, як тільки можу, і йду далі. Вони цілою юрбою, саксонці й румуни, не відстають від мене, супроводжуючи цим великим чудовим селом. Враз бачу! Вулицею, що вся, здається, купається в скісному промінні призахідного сонця, аж наче горить, мчить простоволосий верщик і щось гукає здалеку.

— Нас атакують, пане молодший лейтенант, нас атакують!

Зіскочив з коня, підбіг до мене задиханий. За ним квапляться жінки, перелякані діти.

— Угорці дістали підкріплення і йдуть двома колонами, дорогою й горбом.

Відчуваю, що голова йде обертом, у вухах шумить. Де мої люди?

Стара горбата бабуся бере мене за руку й мимрить:

— Я вам покажу, звідки вони надійдуть, я вам покажу...

Старенька хоче допомогти мені виявити ворога. Я дуже стривожений, не знаю, що робити, відштовхнути б її, щоб відчепитися від неї, та мені соромно так учинити. Немає в мене впевненості, щоб рішуче діяти, діяти, не гаючись і секунди. Так пропадає в мені ще одна ілюзія: я міг би бути добрим командиром, але не можу.

Починається перестрілка, і я врешті йду туди. Що буде, те й буде. Разом з сержантом Войку, хоч уже втомилися і важко дихаємо, біжимо до місця сутички покрученою вулицею, перестрибуючи через каміння й колоди біля криниць. Стрілянина дедалі дужчає. Постріли бахають, наче хтось ляскає гарапником. Мені здається, що вулиці не буде кінця. Ще й ще раз переконаюся, що нічні і вуличні бої — найнеприємніші речі на війні.

Поминувши останні дві хати на краю села, вибігаємо на зелену полонину, трохи полого, облямовану зверху лісом, внизу — кукурудзяним полем. Тут мене чекає приголомшлива несподіванка: мої солдати, розгорнувшись у бойовий порядок, зайняли оборону і люто відстрілюються. Час від часу хтось із них виймає з кишені яблуко й жадібно відкушує. Ворожі солдати також залягли в кукурудзі. Копають окопи. Очевидно, мають намір закріпитися там. По нас знову почала бити, правда, зрідка й навмання, їхня артилерія.

Наказую припинити стрілянину, висилаю вперед патруль, а сам і решта солдатів лягаємо на траві і, дивлячись у небо, покурюємо. Довкруг стоїть тиша, і я спокійно розмовляю про політику з тутешнім румуном, чоловіком років під шістдесят, з товстими і ще чорними вусами, який приповз до мене, щоб дізнатися про справи вдома. Сонце, сідаючи за далекі, сповнені таємничості ліси на горбах, де тепер заліг ворог, лле з небесної блакиті потік розплавленого золота на зелені пасовища. Поступово смеркає. Один за одним мої солдати спускаються в село і зупиняються коло криниці. Через якийсь час, коли всі зійшлися тут, спокійно рушаємо назад у розташування нашого батальйону. На околиці села зустрічаємо дівчину, досить вродливу, струнку, в літній вишневій сукні, разом з нею солдат. Впізнаю дочку саксонця й відчуваю справжню радість. Вітаюся з нею і сердито питаю солдата:

— Звідки йдеш?

Він не розгублюється і відповідає спроквола:

— Бажаю здоров'я, пане молодший лейтенант! Я вдив панночку до штабу бригади. На неї донесли, ніби вона знає, де захована зброя.

— Ну й що?

— У штабі з'ясували, що панночка не винна, і відпустили.

— Оце й усе?

— Так, пане молодший лейтенант!

Звертаюся до дівчини по-німецьки, питаю, чи не скриджено її. Посміхаючись, вона каже, що ні.

Стає легше на душі, та я знову звертаюся до солдата:

— Ну, а ти що тут робиш?

— Вартую село.

— Як це вартуєш село? Хто наказав тобі це робити?

— Пан молодший лейтенант Флореску.

— З якого полку?

— З N.

— Гарзд, але ж полк N відступив.

Він здивований і прикро вражений.

— Не може бути! Я не одержував ніякого наказу про відступ.

Увечері в ідальні розповідаю з усіма подробицями про цю пригоду. Враження надзвичайне. Раптом командир батальйону нервово насуплює брови. Усі мовкнуть.

— Пане молодший лейтенант Георгідіу, я тебе послав, бо вважав розумним хлопцем, — лунає серед німої тиші його голос. — Хіба важко було здогадатися, пане, що то був шпигун? — додає з неприхованою зневагою.

Надто гнітюча мовчанка. Командир має рацію. Всі презираються, глибоко занепокоєні.

— Зараз же йди у Стену й приведи його сюди.

Я не пішов по нього, а послав солдатів. Вони пішли і привели. Били по дорозі, не стримався від бійки і черговий сержант, навіть командир дав йому кілька ляпасів.

Через тиждень, коли полки були знову об'єднані в бригаду, бо передбачався наступ, на вулиці мене зупинив капрал. То був той самий солдат.

— Бачите, пане молодший лейтенант. Ви казали, ніби я шпигун. А в штабі бригади мені присвоїли звання капрала.

Дані розвідки, в яку я ходив разом з ад'ютантом командира батальйону, підтвердили, що сусіднє з Стеною село сильно укріплене ворогом. Цими даними з великою радістю скористалися кінні розвідники штабу дивізії, які, як правило, не наважуються поткнутися за лінію наших передових постів. Коли ж доходять до нас, їм здається, що наражаються на страшну небезпеку. Тепер, взявши ці відомості, вони мають що доповісти в штаб дивізії.

Поки на фронті затишшя, ми знову починаємо прогулюватися й сперечатися. Проте Попеску й решта товаришів ходять невеселі.

Якось під час пообідньої прогулянки звертаємо увагу на гурт людей, які за щось сваряться. Підходимо до них. Два кулеметники, схопивши за руки старого чорнявого чоловіка, з худим обличчям і пухнастими вусами, намагаються завести його до штабу полку. Він щосили впирається. Командир кулеметного взводу цікавиться, що сталося, і ми довідуємося, що саксонець хотів застрелити румуна, жителя цього ж таки села, який також стоїть у натовпі.

Саксонець румунською мовою рішуче заперечує.

— Він, пане офіцер, хотів украсти в мене швацьку машинку. Ось дивіться, я ледве її відібрав у нього.

Машинка, як речовий доказ, тут же, між ними.

— Він, пане командир, вийняв револьвер і хотів мене застрелити, — скаржиться румун.

Саксонець пояснює, що якби не пригрозив йому, той ніколи не віддав би машинку, яку хотів забрати собі.

Суд командира кулеметників короткий.

— Чому ходиш із револьвером? Чому не здав властям? Відведіть його в штаб дивізії.

Хтось мимохідь зауважує, що не було розпорядження здавати зброю, і дискусія розгоряється ще палкіше, бо Попеску не погоджується з нами.

— Це не одне й те ж, шановний. Хіба можна порівнювати, скажімо, битву під Верденом з нашими боями при форсуванні Олту.

Орішан сердиться, однак він ніколи не переходить на крик, у нього лише очі палають гнівом.

— Звичайно, для історії, чи для закордону, чи для преси, або для тилкових людей, не можна порівнювати те, що відбувалося на Олті, з Верденом...

— Абсолютно точно, — встряю і я в суперечку, — навіть для нас, третього батальйону, бо ми вступили в бій значно пізніше і втратили тільки півдесятка солдатів. Але для другої роти, яку ворожі кулемети зустріли на середині річки по шию у воді і переполовинили кількома чергами, вважаю, що бій був таким же важким, як і для будь-якої роти, що брала участь у битві під Верденом. Хоч уявіть собі поранених, яким цілу ніч довелося борсатися в хвилях. Або патруль, який бився з переважаючим ворогом під прицільним гарматним вогнем, — хіба він не був у такому ж скрутному становищі, як і той, що воював на Сомме.

Підтверджую свої думки спогадами, прочитаними в газетах.

— Зрештою, я читав, ніби жажливість тих боїв полягала в тому, що два-три солдати, окопавшись у вирві від снаряда, ніким не підтримувані, мусили битися цілу ніч. Точно так, як б'ються деякі з наших патрулів.

Товариші якусь мить мовчать, здається, вони погоджуються з моїми доводами, потім знову сперечаються ще з більшим запалом.

— Не мели дурниць, голубе. Хіба можна порівняти, як ризикують під час великої битви з тим, як ризикували в бою за Бран?

Нас запрошують до їдальні, але дискусія триває й там. Попеску розповідає капітанові, якого застаємо за столом, про суть нашої суперечки і говорить, що ми верземо нісенітниці. Орішан гнівається і вперто захищає свою думку.

Попеску вважає, що війна, учасниками якої ми є, поки що не жахлива. Я поділяю його думку. Досі нам ще не доводилося бачити ні річок крові, ні тисяч трупів, складених у штабелі, як дрова на складі, ні запеклих рукопашних боїв, ні шалених атак.

— Однак я певен,— кажу їм,— що згодом усе це буде. У війні проти нас угорці дотримуються тактичного прийому, який зветься стратегічним відступом. У мене таке враження, що вони навмисне уникали з нами серйозного бою, а вислали проти нас тільки ар'єргард, усього лише кілька полків.

— Бо більше не мають. Війна скінчилася, повір моему слову,— не відступається Попеску.

Мені починає здаватись, що ми не на війні, а на недільній прогулянці в парку. Очевидно, думаю, це тому, що ми не на передовій, що нас чекає смачний обід і склянка доброго вина.

Довговидий, як англієць, Орішан, заклавши за спину руки, говорить спокійним голосом:

— Я вас ніяк не збагну. Чому надаєте значення бою тільки за його розмірами? Зрозумів би, якби це говорив хтось із тиловиків, а не ви, фронтовики.

— Що ти хочеш цим сказати?— дивується Попеску.

— Слухай, Попеску, хіба для нас є хоч якась різниця: загинемо ми в бою, в якому на наші голови впадуть тисячі снарядів і знищать десятки тисяч людей, чи від вибуху одного снаряда, що застане тут, за столом?

— Є. Чому б їй не бути?!

Втручаюся й я, вражений думкою Орішана:

— Вірно!.. На передовій для солдата нема ні величезного, ні малого бою.

Висловлюють свою думку й інші товариші, захоплені цим парадоксальним твердженням.

— Для тих, хто вдома, певно, це одне й те ж. А для нас інша річ,— продовжує Орішан.

— Та не говори такого!

— Авжеж, що так... Ось послухай, я наведу тобі приклад. Коли в газеті було надруковано повідомлення про аварію на станції, в якій загинув один кондуктор, а другому відрізало ноги, ми тільки мимохідь спинялися поглядом на тих кількох рядках. Коли ж на цілій сторінці розповідається про залізничну катастрофу в Кимпуріле, тоді, жахаючись, ми читали усі сенсаційні подробиці.—

Орішан щодалі говорить палкіше:— Мертвому кондукторові і тому, що залишився без ніг, байдуже, чи в цій аварії ще загинуло кілька-десятьків людей. Їм було б однаково, якби навіть настав кінець світу чи зіткнулися планети в космічному просторі.

— Скажіть, будь ласка, пане капітан, чи тому, хто бере участь у такій великій битві, як під Верденом, загрожує така ж небезпека, як і тому, хто б'ється в невеликому бою?

— Чому ж така?!— дивується капітан і об'їдає м'ясо з кур'ячої ноги.— Як це вона може бути така сама, голубе? Під час великого бою і ризику набагато більше.

— Дозволь, Орішане, я хочу з'ясувати таке питання. Чому ви, пане капітан, вважаєте, що у великому бою загроза значно більша?

— Тому що під Верденом загинуло сто тисяч солдатів, тим часом як при штурмі Брана — сотня чи дві.

— Ну й що?

— Як «ну й що»?

Лунають вигуки протесту, що змішуються з голосними вимогами подати вина, закуски.

— Я зараз вам поясню, що означає ризик. Дозволь мені, Орішане. Коли якийсь американець іде на бал, він нічим не ризикує або майже нічим, правда ж?

— Хай так...

— Там можна з кимсь посваритися і викликати його на дуель. Вирішать, що кому випаде чорний знак, той повинен до завтра застрелитися. Тоді він ризикує на п'ятдесят відсотків бути мертвим наступного дня? Так чи ні?

— Умгу... так.

— Якщо той, хто вийняв чорний знак, людина слова, він ризикує уже на всі сто відсотків, правда ж? Так само, як і ми.

— Тобто? Облиш дурниці, пане, говори по суті.

— Гаразд. Штаб дивізії, наприклад, вирішує, щоб якась рота захопила село,— продовжую і розкладаю на столі виделку, ніж, сільницю, немов мені хочеться, щоб порядок на столі допоміг навести лад у моїх думках.

— Припустимо...

— Наша, дев'ята рота, ризикує на два відсотки, коли мати на увазі, що в дивізії сорок вісім рот... — пояснюю і, захопившись, відсилаю солдата, який приніс мені печеню. — Коли накажуть нашій бригаді виділити

цю роту, ризикуємо вже на чотири проценти. Якщо полк ХХ дасть роту, ризикуємо аж на вісім відсотків, бо в полку дванадцять рот. Коли, нарешті, накажуть, щоб третій батальйон виділив роту, ризик складатиме двадцять п'ять процентів, а коли випадє дев'ятій роті захопити село, можна сказати, що на її долю припадає сто відсотків ризику.

— Тепер ти де в чому маєш рацію, — згоджується капітан. — Васіле, подай вина. — Потім до ординарців: — Гей, ви, ану не сваріться... Поглянь, пане, вже починають битися.

Вістові, очевидно, вимагають від кухаря, щоб дав найкращі шматки для їхніх офіцерів.

Попеску та його прихильники вперто заперечують. Лейтенант Ределя тієї ж думки, що й вони.

— Оскільки не передбачалося великого бою, штаб дивізії послав небагато людей. Отже, ризик був незначний.

— Авжеж, — додає інший, — доказ тому, що наш батальйон не брав участі в бою під містечком Бран, на Олті теж був у резерві.

Знову чується дзенькіт склянок, веселі вигуки. За столом лунає сміх. Обідають усі дев'ять офіцерів, які не вартують на передовій. І все ж у цій веселості відчувається якась прихована тривога.

Я теж заперечую.

— Давайте порозуміємося, — стою на своєму. — Коли я це казав, то мав на увазі тільки той батальйон, що брав участь у бою, і не наш фронт, а чужий, де частини дуже часто змінюються з передової, бо в них завжди є резерв. Однак зверну увагу на одну деталь. Відколи розпочалися воєнні дії, ми весь час на передовій. Так чи ні?

Кілька офіцерів погоджуються зі мною.

— Слід додати й таке, — каже за мене Орішан. — Ми зазнали незначних утрат, бо атакували раптово і не дали ворогові організувати опір. А в полку ХХ було вбито кілька солдатів тільки тому, що діяв він досить несміливо. Якби ми так воювали й тоді, коли брали висоту Бран, напевно втратили б половину батальйону. Те саме було б і при взятті Старого Тохана. І навіть при форсуванні Олту. Наше щастя, що запасні частини втрутилися так швидко, що угорці, які кинулися в контратаку, почали втікати.

Знов лунають радісні вигуки, бо наші опоненти думають, що впіймали Орішана на нелогічності.

— Ага... бачиш? Ти й Георгідіу кажете, що нам ще не доводилося брати участь у великих справжніх боях. Якщо допускаєш, що не було жорстоких боїв тільки тому, що ми несподівано атакували, то в даному випадку сам собі суперечиш, бо раніше доводив, ніби їх не було тому, що цього не хотів ворог.

— Стривай, голубе, ми знову відходимо від теми. Дозволь, Орішане, я їм поясню. Ми обстоювали тільки одне, що для того, хто бере участь у бою, немає ніякого значення, загине він під Верденом, чи під час звичайної сутички між патрулями. Один бог знає, скільки ще ми тут на передовій провоюємо, бо це війна. Для тиловиків, для тих, хто зараз прогулюється вулицями Бухареста і за чашкою кави чекає зведень з фронту, це, певна річ, зовсім інше. Та я думаю, що незабаром відбудуться тяжкі бої, в яких візьмуть участь усі наші військові з'єднання. На нас ворог може напасти сьогодні ввечері або цієї ночі, може навіть через п'ять хвилин пролунають постріли. Для нас Верден уже почався.

— Гаразд, а там, удома, хіба це не справить ніякого враження?

— Авжеш, справить. Для людей ти не становитимеш інтересу, коли тебе не вб'ють разом з іншими десятками тисячами. Якщо після війни якийсь письменник розповідатиме тільки про сутички між патрулями, то я певен, що його книжка не матиме успіху.

Попеску легенько нагинається праворуч, немов відхиляється від чогось невидимого, потім піднімає плече.

— Хай не буде дурним! Хай пише про купи трупів, про пекельні бої, урагани снарядів, річки крові. Хай покаже всі страхиття війни, щоб твір викликав сенсацію...

Ми не встигаємо закінчити обід, бо знову лунають постріли.

Цього разу ворог, здається, має серйозні наміри. З сусіднього села по схилах, вкритих подекуди невеличкими лісками й пасовищами, долиною, якою біжить біле шосе, на нас наступають великими рядами солдати. Бачимо тільки, як вони перебіжками просуваються вперед. Батарея «сімдесятип'яток» веде прицільний вогонь сюди по околиці села, де наша їдальня. Ми негайно покидаємо її.

Весь батальйон, три роти, зосередився під горбом і готовий прийняти бій. Корабу зі своєю бригадою далеко в лісі на лівому фланзі. Наші передові пости під натиском ворога, відстрілюючись, відступають.

Снаряди не справляють на мене ніякого враження, хоча я й дуже нервую. Падають вони не дуже густо. У капітана Флорою вигляд розгубленої людини, яка не знає, що їй робити. Таким я був учора. Мабуть, накаже примкнути багнети і йти в наступ, як це зробили під Браном. Недалеко впав снаряд і не вибухнув. Сміючись, кажу роздратованим офіцерам, що угорська артилерія нешкідлива, і беру снаряд у руки: дивіться, мовляв, який у нього поганий порох. Усі злякано кричать на мене.

— Облиш, Георгідіу. Не дурій!

Капітан Флорою гнівно насуплюється, владно піднімає руку:

— Поклади, пане, снаряд на землю.

Я його не слухаю, а, тримаючи снаряд, мов дитя у сповитку, на руках, з яких не скидаю рукавиць, іду до їхньої групи. Вони сердяться, кидаються вбік і кричать на мене.

— Геть звідси! Пане капітан, він збожеволів!

— Не бійтеся, немає ніякої небезпеки! Абсолютно ніякої, — лицемірно заявляю їм, хоч сам тремчу зі страху.

— Не грайся, поклади на землю, пане! — гукають мені звідусіль. Навіть сьогодні мене проймає дрож, коли згадаю про ту безглузду витівку, бо, ударившись об камінь, він міг вибухнути і розірвати всіх нас на шматки.

Повернувшись до товаришів, розумію всю безглуздість свого вчинку. Знаю добре, що вони порядні люди, і чудово виконували свої обов'язки, і сьогодні, коли пишу ці рядки, вважаю, що за винятком двох-трьох, ці офіцери під час війни, можливо, були одними з найкращих у всій румунській армії. Нікому не потрібна дитяча витівка була їм огидна, і вони вважали мій вчинок чистісіньким безглуздом.

Більше години ряди ворожих солдатів, здавалось, стояли на місці і не поривалися вперед. Це мене страшенно турбувало, бо я не знав, що вони затівають.

— Угорці оточують містечко і перетинають нам шлях до відступу! — вирішує капітан Флорою і наказує: — Бігом на горб, щоб зайняти висоту і замок раніше від них!

Окремими ротами біжимо через усе містечко. У вікнах і біля воріт стоять саксонці й саксонки. Я не уявляв, що їх може бути так багато! Вони думають, що ми відступаємо, тому вигукують нам услід лайки й погрози. Між ними галасує й моя повногруда саксонка з рум'яними щоками. Вона дивиться на нас з ненавистю і паплюжить на чому світ стоїть. Один із солдатів на льоту штовхає ногою

в живіт старого саксонця, який, накинувшись на нас, мов собака на бричку, погрожує і проклинає.

Ставши на горбі, відчуваю, ніби відокремився від цілого світу. Капітан Флороу, який попереду солдатів прибіг перший, збуджений і рішучий, чекає на нас у кукурудзі. Поруч нього з гвинтівками наготові, повернувшись до лісу, що чорніє праворуч, розташувалися бійці.

Усе це відбувається серед білого дня. Осіннє сонце щедро ллє своє тепле й яскраве проміння. Але це на мене не діє. Так напружуюся в чеканні, що у мене аж починаються галюцинації. Мені здається, що противник ось уже з'явився, він близько, стоїть за десять кроків від нас за товстими деревами, які теж ожили, перетворившись у наших ворогів. Аж згодом розумію й бачу, що нікого немає. Через якийсь час починаю непокоїтися, бо вже не можу більше чекати з таким напруженням, як не можна довго тримати витягнуту вперед руку. Та й ще ж не бачу, як поводить ся ворог. Беру двох солдатів і з ними повзу попластунськи вперед. Звертаємо ліворуч і рухаємося паралельно до лісу, щоб вибратися на вершину і звідти стежити за долиною, в якій ми нещодавно стояли. Йдемо невисокою, поламаною кукурудзою, минаємо замок, що гордо височить кроків за сто ліворуч, і, хоч там немає наших військ, він є чудовим громовідводом, бо саме на нього обрушується масований вогонь ворожої артилерії. Пройшовши метрів з двісті, натикаємося на нашого ж таки солдата. Поклавши біля себе гвинтівку, він лежить і пильно дивляється в навколишні горби, уважно оглядає долину і ліс за нею, дивиться в далечінь, немов через бінокль.

— А ти, Нікулае Замфір, що тут робиш?

— Я, пане молодший лейтенант, спостерігаю. Хочу побачити що в них робиться.

Отже, не тільки я й Орішан, а навіть солдати вже не можуть більше залишатися в невідомості, вже і в них з'явилася нагальна потреба знати, що діється попереду. Мабуть, вона виникла в них скоріше з почуття страху. Мені здається, що саме тому ми завжди прагнули бути попереду, бо не могли терпіти невідомості, боялися її. Звичайно, так поступали тільки ті, хто вирішив ні в якому разі не відступати назад.

Бій почався на лівому фланзі. На нас посипався град куль. Ворог, пішовши в наступ з боку Стени, очевидно, з наміром захопити Кохалм, потіснив роту Корабу трохи назад.

Але бригада відступила тільки до околиці, де зустрілася з Орішаном, який зі своїм взводом окопався там, тепер разом з його бійцями відкрила сильний вогонь і звела нанівець спробу ворога прорватися в містечко.

Разом з ними, на радість солдатам, біла і наша батарея, до того ж дуже влучно. Я знову дивуюся надзвичайній точності гармашів. Думаю, це просто воля випадку. Вони, як і при форсуванні Олту та штурму Брана, першим влучним пострілом змушують розлетітися в усі боки велику групу ворогів, що були кілометрів за два від нас і про них ми нічого не знали.

Надвечір ідемо в контратаку, але даремно, бо, не змівши захопити містечко, ворог відступив. Побоюючись, що вночі угорці можуть знову напасти на нас (більшість офіцерів вважає що це дуже можливо), капітан Флорою вирішує висунути спостережний пост далеко в ліс, на зустріч їхнім позиціям. Наказує мені піти туди з моїм взводом.

Намагаюся відмовитися, кажу, що втомлені солдати, і знаходжу ще ряд причин, але на це ніхто не зважає.

— Нічого тобі не станеться. Хіба не ти сьогодні показував фокуси зі снарядом?! — говорить мені з холодною іронією капітан Флорою, і я відчуваю, як від його слів червонію. Інші офіцери теж глузливо посміхаються.

Трохи згодом сержант, присланий для зв'язку між мною і батальйоном, пояснить, чому саме мені доручено виконувати це завдання. Ніби Флорою сказав: «Треба для охорони поставити надійних хлопців, щоб нас не застукали вночі зненацька. Якщо можна, то висунутись навіть на два кілометри вперед. Піде Георгідіу, він завжди ретельно виконує накази».

Про це я довідався пізніше, а зараз, уже по-дружньому, командир батальйону обіцяє, що патрулі нашої роти всю ніч триматимуть зв'язок зі мною.

Переходжу зі взводом глибоке провалля, в якому вночі, звичайно, зупиняться всі патрулі, що йтимуть на зв'язок зі мною, і, проблукавши більше години між деревами й кущами, зупиняємося на невеликій галявині. Місяць ще не зійшов, але й так цієї ночі усе здається нам ворожим. Підозріло вдивляюся, хоча й нічого не бачу, в темряву чорного лісу, в безмежжя виднокраю. Серце моє стискається у маленьку кульку. Мені здається, ніби я разом зі всіма солдатами спустився ліфтом у глибоку шахту, з якої немає виходу.

Ніхто не спить. Солдати з примкнутими багнетами стали один біля одного в каре і чатують, наче мисливці в засаді. Пильно прислухаюся до всього, щоб не пропустити ворога, бо лише так зможемо допомогти своїм товаришам. Проте цього мені, здається, мало, і я посилаю чотирьох бійців стежити за шляхом, щоб звідти, з чорної невідомості, на нас не впала несподіванка.

Сідаю на землю й починаю тремтіти. Згадую, що я зараз, як і чотирнадцятого серпня, у легенькому кітелі, в літніх парусинових штанях і тонких шеврових черевицях. Довгий час відчуваю то страх, то холод. Потім, коли сходить місяць, холод починає проймає дужче. Я вже не можу сидіти на місці, встаю і починаю ходити по галявині. Однак Нікулає Замфір шепче мені, що я заважаю їм слухати. Зупиняюся і знову падаю на траву. Кітель, що тісно облягає стан, ще втримує трохи тепла, обмотки теж. Зате в м'язи вище колін наче хтось уп'явся крижаними кігтями. Б'ю себе кулаками по стегнах, і на якусь мить мені стає легко й тепло, хоч згодом знову відчуваю, ніби холодні ікла пронизують моє тіло. До того починають боліти й руки. Лежачи горілиць, я, мов жук під час агонії, повільно дригаю ногами, махаю руками. Здається, на якусь мить стає трошки легше, але потім крижані кігті знову гостро пронизують мої м'язи, які не перестають тремтіти. Вже не можу ні про що думати. Кажу солдатам, щоб стежили, а сам, мов безнадійно хворий, притуляю долоні до болючих м'язів. Але не можу більше терпіти, встаю і починаю гасати як навіжений.

— Гей, хлопці, чи немає в когось із вас шинелі?

Пошептавшись між собою, відповідають, що сьогодні ще зранку залишили свої шинелі на квартирах. Їм вони не потрібні, бо мають кітелі й штани з грубого сукна.

Уже пізно, але не знаю, чи скоро світанок. Мабуть, до нього ціла вічність. Дибав, випроставшись, бо ноги не згинаються, здається, все тіло задубіло від холоду.

З певного часу навіть ходіння не допомагає, і я знову падаю на землю. Відчуваю, ніби під шлунком з'явилась якась порожнеча. Чую, як на тілі натягується шкіра, як кістки випинаються назовні. Починаю втрачати свідомість.

Нема сил більше мучитися!

Намагаюся згадати, яке сьогодні число, але хіба цікавив когось рахунок днів, коли вони для нас, що живемо за календарем вічності, вже не мають ніякого значення. Здається повинно бути дванадцять або двадцять п'ять вересня.

Для тутешніх місць, для гір Трансільванії такі холодні ночі, очевидно, явище звичайне. Даремно перевертаюся з боку на бік і зціплюю зуби. Навіть рукавиці вже не гріють. До цих нестерпних мук додається ще одна, тільки мені відома. Я мимоволі починаю плакати. Це принизливо, проте нічого не можу подіяти з собою. Сльози струмками ллються з очей, і я, незважаючи на всі намагання стриматися, ніяк не можу спинити їх. Хочу лише одного: щоб моїх сліз не побачили солдати.

Знесилений страхом, здивляюся в темряву, уважно порівнюю тині дерев, чи нема вже якихось ознак світанку, однак нічого не бачу. Відчуваю, що до завтра збожеволію від холоду. Згодом мені здається, що мої солдати збагнули, яка драма відбувається біля них.

— Пане молодший лейтенант, ви не хворий? — питають мене.

Пояснюю, що я страшенно змерз, і відчуваю, що вони засмучені, бо нічим не можуть мені допомогти. Страх, що збожеволію від холоду, лякає мене.

Згодом, коли чую, як крізь мене проходять крижані ножі, погоджуюся з пропозицією сержанта Войку: простягаюся на землі, а два солдати лягають на мене. І саме вчасно. Бо від холоду так зціпило щелепи, що вже й слова не міг вимовити. Солдати теплі, наче якісь важкі подушки. І все-таки вони мені здаються надто легкими. Тепер, коли від тепла їхніх тіл розігрілися мої стегна, відчуваю, як ремінь стискає мій стан, як повсюди шорстка матерія торкається вкритої сиротами шкіри. Поки що все мое тіло ще задубіле від холоду. Здається, ця жахлива ніч ніколи не мине, принаймні я не можу собі уявити, що вона колись скінчиться.

Коли усвідомлюю, що зовсім отупів, наче в моїй голові не мозок, а полова, що зовсім не можу ні про що думати, розумію, що ніколи не дочекаюся світанку.

З тилу, як я передбачав, за цілу ніч до нас не прийшло жодного патруля. Однак і ворог не подавав ніяких ознак життя, а коли ця ніч, сповнена жаху, холоднечі, все-таки минула, галявина й ліс набрали зовсім іншого вигляду. Усе навкруг, мов білявою ковдрою з цукру, вкрилося товстим шаром паморозі. Посміхаюся кволо, як хворий після марення, солдати, дивлячись на мої почорнілі губи, схудле обличчя, й собі вимушено усміхаються.

— Жахлива ніч, пане молодший лейтенант, — кажуть мені.

Дивуюся, що вони дотепер не подавали про це жодного знаку.

— І вам було холодно?

— Ой господи, не питайте, — відповідає мені один з них, а решта ствердно кивають головами.

Коли зійшло сонце, до нас пробрався патруль з наказом відійти в тил, а через півгодини інший батальйон змінює нас з передової, і ми маршем ідемо до Богати в розташування дивізії. Понтонним мостом переходимо Олт, і я широко розплющеними очима дивлюся на порослу покрученими вербами і лозняком заплаву. Відтоді як загинув наш полковник, я ненавиджу цю річку. Як тільки чую про неї чи бачу її, в моїй уяві постають її береги, вкриті галькою, кущами верболозу, я згадую відчайдушні атаки, бій у ворожих траншеях, сповнену смерті й жахів ніч.

У селі, де розташувався штаб дивізії і куди ми входимо маршовою колоною, — великий рух. Війська, обози, солдати. Одні метушаться, інші спокійно прогулюються, наче ця штовханина зовсім їх не стосується, ніби вони не на фронті, а в Бухаресті на Каля Вікторії.

Дивізійна їдальня в досить просторому шкільному приміщенні. Ідемо туди обідати лише після того, як звідти вийшло штабне начальство. Страви, як у сільській корчмі, але досить смачні. Коли нам подають печеню, до нас крізь відчинене вікно долинає три глухі постріли, немов удари кастаньєт. Здрагаємося, бо наші тіла вже звикли мимоволі кидатися зі страху навіть при найменшому шумі, що нагадував бій. Продовжуючи спокійно обідати, якийсь лейтенант зі штабу пояснює нам причину цих пострілів.

— Не лякайтеся, нічого страшного. То розстріляли того саксонця, що вчора привели від вас.

Ми знову здригаємось від несподіванки, ніяково перезираємось, наші руки з виделками мимоволі опускаються на стіл. Орішан відсуває тарілку набік, Попеску обіймає руками голову. А збентежений капітан Флорою, невисокий і схожий на жінку, намагається завести розмову про інше.

Майор Діміу, хоча йому це добре відомо, питає, хто відправив саксонця до штабу дивізії, потім відвертається.

Чи від холоду минулої ночі, чи з іншої причини я відчуваю сильний біль у животі. Три дні й три ночі не можу знайти собі місця. Хочу вмерти, але в мене справжній розлад шлунка. Я вихуд, як скелет, і в усьому зневірився,

мов паралітик. Час від часу відчуваю тільки різь, і лікар, який оглядає тричі на день, вирішує відіслати мене до госпіталю. У нього є підозра, що в мене черевний тиф. Така перспектива жахає. Їхати додому, бо заболів живіт?! Піти з фронту, бо на мене напала швидка?!

— Скажи, пане, ти хочеш вернутися додому?

— Так, пане лікар, хочу, але з іншої причини, і ніколи через розлад шлунка.

Здавалось, що коли я через це покину передову, то потраплю у надзвичайно безглузде становище, наче той генерал, що ходить з парасолькою, чи армія героїв з «Циганіади», які просять у Влада Цепеша солдатів, щоб захистили їх від злодіїв.

— Я ще раз запитую тебе, пане. Хочеш повернутися додому? Хіба не бачиш, який ти виснажений і худий?.. Хочеш чи ні?

— Так... Однак не хочу, щоб там знали, що я через шлунок залишив своїх товаришів.

— Мабуть хочеш, щоб знали, що ти пішов на фронт вершити великі діла і загинув як герой?

Знаю, що моє тіло витривале і кориться мені, наче раб, і коли я захочу одужати, ніколи не підведе. Цікаво, що сказали б Корабу, Орішан, Попеску та інші офіцери, якби довідалися, що я пішов з фронту через розлад шлунка? Хлопці відвідують мене, і я дізнаюся, що, на превеликий подив усім, штаб призначив нового командира полку замість майора Діміу, який командував полком після смерті полковника. Він також майор, ще й, кажуть, здібний, але всі звикли до Діміу, який був добрим командиром і непоганим товаришем.

Думітру щодня прикладає мені до черева розігріте каміння, я випиваю п'ять чарок коньяку, накриваюся з головою і сплю. На четвертий день, коли довідаюся, що полк вирушив на передову, тікаю з госпіталю, не сказавши й слова лікареві, сідаю у товарний фургон і доганяю своїх солдатів.

НАС ПРИСИПАЛА СВЯТА ЗЕМЛЯ

Нам наказано зламати опір ворожих частин і без перепочинку форсувати з маршу Сібіу. Знаємо, що паралельно з нашою туди йдуть ще дві дивізії, одна з правого, друга з лівого флангу. Мабуть, там, біля Сібіу, щось сталося...

Уже чотири дні нам не дає спокою невеличкий загін гусарів, який часто атакує наші передові частини і веде розвідку боем. З цієї причини, на думку Орішана, ми надто довго затримуємося на одному місці. Він вважає злочинном зупинятися цілій піхотній дивізії для ведення незначних боїв.

Інші офіцери заперечують йому і доводять, що перед нами значні ворожі сили. Насправді проти нас діє заслон, що складається з артилерійської батареї, кількох взводів піхоти та загону кінноти. Отже, якщо ми розгортаємо в бойові порядки цілі батальйони проти невеликих ворожих ескадронів, це означає, що в нас погана розвідка, а також це свідчить про безталанність нашого командування, яке нехтує важливим правилом війни, що ніколи не треба посилати на поле бою більше військ, ніж їх має противник. В жодному разі. Бо з досвіду відомо, що війну виграє та армія, яка вводить у бої якнайменше живої сили. Великі завойовники — римляни, монголи, Наполеон та інші — перемагали доти, доки не переважали ворога кількістю війська. Цю істину дуже легко пояснити той, хто по-справжньому знає психологію війни.

У зарослій бур'янами канаві біля шосе ми чекаємо, поки пройде батальйон, який рухається попереду.

— Ну, що? Наступаємо? — питає, посміхаючись, мене та Орішана капітан Флорою. Нас у полку вважають песимістами.

Орішан обурюється, але характер у нього, як у англійця, врівноважений, тому він у відповідь ласкаво посміхається і не видає свого гніву. Він запальніший за будь-якого кадрового офіцера.

— Хіба це наступ? Не бачите, що поле вкрите румунськими батальйонами, мов на маневрах? Без зв'язку... без командирів. А що робилося вчора? Наша артилерія була по своїх, і не було ніякої можливості передати гармашам, щоб краще коригували вогонь.

Я перебиваю його і теж обурююся:

— Зрештою, хіба можна допускати, щоб ми зовсім не були поінформовані про те, що діється перед нами, про кількість, хоч приблизну, ворожих військ? Нам не відомо навіть, де ми зараз, бо немає карт. За невеличкий клаптик, що є в полку, командири весь час сваряться між собою, бо гармаші хочуть тримати його в себе, щоб правильно вести вогонь.

Один з наших товаришів упевнений, що ми воюємо з Сігішоарською дивізією.

Нас обгонить автомобіль з блакитним прапорцем, у нього на задньому сидінні два старші офіцери. Ех, якби наш генерал мав розум і надіслав цю машину по Орішана, порадився б з ним під час обіду, — я чув, що іноді так робиться в іноземних арміях, — то справи в нас сьогодні виглядали б значно краще.

Четвертого дня ввечері, коли ми стояли вишикувані на шосе для нічного маршу, зненацька в темряві перед нами спалахнула коротка, але сильна перестрілка. Колона зупинилася. Перелякані вершники заспішили в тил і назад з наказами.

— Тут XX полк? Де штаб бригади?

Запитання повторяється, передається по колоні:

— Штаб бригади? Штаб бригади?

— Тут штаб бригади.

— Де пан генерал Н.? Де пан генерал Н.?

Темно довкруг, і ніхто не бачить обличчя того, хто запитує, його слова перелітають, як листя на вітрі, від людини до людини, і згодом уже невідомо, хто їх сказав.

— Тут пан генерал Н.! — чується у відповідь. — Пан генерал Н. тут!

Думка про смерть, про пов'язані з нею невідомі мені почуття діє як знеболуючі ліки. Найбільше мене тривожить, сповнює неспокоєм те, що знову доведеться вночі спати на холоді. А я цього страшенно боюся.

Через півгодини одержуємо наказ рухатися далі. Пройшовши метрів з п'ятсот, дізнаємося, що сталося попереду. В придорожніх канавах перевернуті догори колесами гармати, розкидані біля них трупи вбитих солдатів. Колона посувається вперед досить повільно, і я встигаю звернути вбік і розпитати, що тут було. Ворожа розвідка, трохи більше ескадрона, заховалася в ліску недалеко від дороги і чекала появи наших частин. Пропустила вперед піхоту, а коли під'їхали артилеристи, відкрила шквальний кулеметний вогонь і знищила всю батарею.

— В усьому винна наша розвідувальна служба на флангах, — вголос обурюється Орішан. — А якби там був цілий ворожий батальйон, що б тоді залишилося з усієї дивізії? Мене, однак, дивує і радує інше. Як це офіцер, що був спереду, — жаль, не знаю його імені, — не розгубився, зорієнтувався, звідки ворог веде вогонь, і які в

нього сили, і негайно організував оборону. Прекрасно розібравшись в обстановці, він узяв, як мені сказали, тільки один взвод і, незважаючи на темряву, очистив лісок від угорців. Його відважний вчинок викликає таке захоплення, що мимоволі забуваєш і вже не думаєш, що вище начальство не вживає потрібних застережних заходів. Тільки завдяки цьому рішучому та кмітливому офіцерові паника, що виникла серед артилеристів, не поширилася на всю дивізію.

Ідемо маршем майже до світанку. За деякими даними, здогадуємося, що наступного дня відбудеться велика битва. Нашому батальйону наказано вийти в першу лінію, і ми десь о третій займаємо оборону біля підніжжя гори. З нашої роти треба вислати дозор, який, перейшовши глибокий і багnistий яр, має піднятися на висоту за ним і вести звітні спостереження. Перш ніж вирушити туди всією ротою, шлемо на розвідку патруль. Солдати під командою офіцера К. повертаються і доповідають, що взвод не виконав наказу, а заліг у ста кроках од нас. Офіцери роти радяться, що робити далі, однак жоден з них не обурюється, бо цей офіцер єдиний у полку боягуз. Дуже дивно, але факт, що його не осуджують, навпаки, ставляться поблажливо, мов до звичайного хворого на шлунок, а він цілком змирився з такою оцінкою. Він наче той біблійний Іуда, потрібний колегам для того, щоб вони, порівнюючи себе з ним, могли виявити свої власні позитивні риси, могли преспокійно вважати себе значно кращими, ніж він.

Всі задоволені, один тільки я обурююся, бо на раді вирішено послати мене з моїм взводом на протилежний бік яру. Маю пройти повз того боягуза, повернути його разом із солдатами в розташування роти, а із своїми людьми піднятися на горб і влаштувати там спостережний пост. Після цього починається один із найстрашніших, якщо не найжахливіших днів мого життя, день, сповнений безперервних громів і блискавиць.

Світанок з бузкового став білим, а хмарки на сході, освітлені сонцем, здаються позолоченими. Переходимо провалля з піднесеним почуттям, бо ми весь час рухаємось уперед, а, піднімаючись на протилежний схил, натрапляємо на два вантажних фургони з халабудами, покинуті ворогом під час утечі. У них повно всякого добра. Знаходжу для себе прогумований плащ, плитки шоколаду,

купу листів і німецьких газет. Забираю їх із собою. Солдати, як дбайливі господарі, беруть дві боденьки з бринзою. Мій ординарець нарешті знаходить омріяну ковдру.

Через чверть години ми вже на вершині горба. Зупиняємося на краю площадки, посередині трохи вгнутої, вона схожа на поросле зеленою травою футбольне поле. Протилежний край плоскогір'я трохи вищий, ніж тут, де ми спинилися. Зліва чорніє суцільною стіною ліс, справа немає чітко окресленої межі, бо там видніються тільки голі шпилі та химерна мішанина хребтів та обривів.

На світанку розставляю своїх людей у ряд і наказую їм лягти на землю за два кроки один біля одного.

Відкриваю бодню з бринзою, роздаю її солдатам, спорожнивши, перевертаю догори дном, сідаю на неї, мов на стілець і, ласуючи шоколадом, читаю при яскравому ранковому світлі «Neue Freie Presse»¹.

«Жахливі сцени в Туртукаї», «Двадцять п'ять тисяч полонених», «Бухарест під загрозою, наша армія наступає, як залізний каток», «Телеграма до Макензена», «Wer kann Rumänien retten?»² — такі заголовки рясніють на одній із сторінок.

Для мене тут все пове. І широке плоскогір'я, що простяглося переді мною, і яскраве сонячне світло, що лється з неба на вкриту інеєм зелень горбів і долин, і багаж, що, здається, належав четвертому Ганноверському артилерійському полку, речі, що побували в Берліні та інших столицях, яких я ніколи не бачив і не побачу, і брехлива газета, що, наче паперовий змії, зв'язана ниткою з отим, іншим світом, який існує за тисячі кілометрів по той бік плато. У моїй уяві виникають образи тих, що залишилися в Бухаресті, над якими нависла небезпека. Але сильніше за будь-що росяне й життєдайне проміння сонця перемагає. Пильно вдивляюся в протилежний бік плоскогір'я, що трохи вищий за наш, і не помічаю нічого підозрілого. Посилаю Орішану записку, в якій повідомляю:

«Захопив два вози з чудовим багажем. Надішли солдатів з лантухами, нехай заберуть усе звідси. Передам тобі дві пари чобіт, схоже на те, що їх носив ганноверський граф, а одну залишу собі. Перекажи капітанові, що чекаю нових наказів».

¹ Нова вільна преса (нім.).

² Хто може врятувати Румунію? (Нім.)

На звороті папірця дописую, що посилаю йому й газету, і додаю: «Є в мене ще німецькі газети, дуже цікаві. В одній з них надрукована стаття майора Мората «Weg kann Rumänien retten?» Не говори нікому про захоплену мною здобич. Спершу виберемо собі що краще, а тоді решту віддамо товаришам».

Плоскогір'я переді мною схоже на порослу буйною травою полонину, серединою якої тягнеться неглибокий видолинок, а з її лівого боку відразу починається ліс. На такій луці приємно прогулятися.

Через якийсь час на протилежному невисокому горбі з'являється вершник і завмирає на місці, мов статуя на п'єдесталі. Поява його дивує моїх солдатів, які й далі спокійно ідуть бринзу. Між верхівцем і нами триста-чотириста метрів. Якийсь час він пильно дивиться на нас, потім пришпорює коня і, на превеликий наш подив, спускається кроків з тридцять униз. Потім повертається, повільно піднімається на горб і зникає за ним у розщілині, що веде аж до Відня.

Одразу ж після цього на висоту піднімаються два піхотинці. Вони теж зупиняються на ледь піднятому, мов вінця таці, краю зеленої полонини. Вони на фоні чистого неба — наче чабани на вершині. Ступають кроків тридцять вниз, вертаються назад і теж зникають на тому боці, якого ми не бачимо. Згодом на протилежному краю плато бачимо вже чотирьох ворожих солдатів. Вони так само спускаються на ті ж тридцять кроків, піднімаються назад і теж ховаються за горб. Через якийсь час з-за хребта виходить шістнадцять угорців. Стають, шикуються, розгортаються в бойовий порядок і рушають до нас.

«Рада» моїх героїв, які далі ідуть бринзу, вирішує, що їм треба підпустити ближче, щоб побачити, чого їм треба. Ця «рада» має великий вплив на солдатів мого взводу. І я, хоча ніколи не звертаюся до неї за порадою, за вжди погоджуюся з її пропозиціями. Але ті шістнадцять далі не йдуть, зійшовши кроків тридцять вниз, вони зупиняються і, замість того щоб відкрити вогонь, стоять і дивляться на нас. Поглядаємо одні на одних, наче ті сусіди, що поставали перед своїми хатами і презираються.

У мене з'являється питання, що вони зараз думають про нас. Підкликаю до себе Ніколає Замфіра.

— Ось що, Замфіре. Бери з собою двох солдатів і підповзи лісом аж до них... Довідайся, в чому справа.

Я певен, що сьогодні відбудеться велика битва. Уже

не уявляю собі пекла з безліччю трупів та зливою куль і снарядів, проте знаю, що досить противникові розпочати стрілянину і я загину від першої кулі, — ми ж висунулись на відкриту місцину. І все ж я наказую шукати захищених виймок і окопуватися: є щось азартне в тому, щоб залишитися на відкритому місці.

Капрал Замфір повертається стурбований.

— Точно не знаю, пане молодший лейтенант, — доповідає, — але мені здається, що вони збираються обстрілювати нас із гармат. Ми чули гуркіт коліс і зарядних ящиків.

Тим часом ті шістнадцять ворожих солдатів, обернувшись до нас спинами, дуже спокійно піднімаються вгору, знову стають на краю плато і, мов за командою, якої ми не чуємо, шикуються, повертаються кругом, а потім перебудовуються в колону, наче готуються до парадного маршу. Офіцер час від часу підганяє їх палицею чи хлистом. Він, очевидно, почуває себе наче в дворі казарми.

Потім той офіцер, на превеликий наш подив, стоячи до нас спиною, справді приймає парад солдатів, які здаються нам автоматами. Врешті вони зупиняються на косогорі і стоять, вишикувавшись у ряд, обличчям до нас. Далі також, здається, по команді, зліва і справа з-за хребта, наче з чарівного рукава, з'являються нові ряди солдатів і стають поруч перших.

На клаптику паперу пишу й посилаю капітанові записку, в якій вимагаю, щоб заговорила наша артилерія.

«Нехай дасть залп, — прошу, — щоб ворожі гармати не відкрили по нас вогонь».

Згадавши, що наша артилерія б'є дуже точно, я, цілком спокійний, чекаю початку бою. Бачу, як позад нас схилами спускаються в долину роти й батальйони сірих солдатів. Вони перегруповуються і готуються до наступу.

— Що то за солдати, пане молодший лейтенант, простують улоговиною до села?

— Наші, чиї ж ще можуть бути.

— Так, правду кажете. Однак чому вони повертають назад?

— Маневри, Замфіре, маневри.

Угорці, що стоять проти нас з другого краю полонини, уже не спускаються вниз, а застигли непорушно на вершині хребта, немов прикріплені до металевої планки слов'янські солдатики.

— Сто п'ятдесят два...

— Сто п'ятдесят шість, сто п'ятдесят вісім, сто шістдесят...

Мої хлопці рахують їх, та збилися і починають знову.

З тилу підійшов Орішан з своїми чотирма солдатами і плащ-накидками. Він із серйозним виглядом виліз на воза і забирає здобич. Я розгублений, не знаю, що робити. Кількість угорців, що шикуються проти мого взводу, весь час зростає, а я не можу збагнути, що вони робитимуть. Спостерігаючи за ними, переконаюся в правильності статутного воєнного закону, що передові пости відкривають вогонь лише тоді, коли їх атакують. У наступ не піду, бо розумію, на яку небезпеку наразив би своїх солдатів. Якби можна розпочати бій раніше, ніж закінчиться перегруповання частин, то вони змушені були б іти в контратаку.

— Скільки нарахував, Думітре?

— Двісті шістдесят, пане молодший лейтенант.

— Ні, двісті п'ятдесят шість,— поправляє його Іліе Орзару.— Ось ще двоє, отже, двісті п'ятдесят вісім, і тільки тепер стало двісті шістдесят.

Солдати рахують і виправляють один одного.

Добре прилаштованим кулеметом за кілька секунд можна було б скопити всіх отих двісті шістдесят угорців.

Ми й угорці, мов дві футбольні команди, стоїмо на певній відстані одні проти одних. Мені ще здається, ніби ми на дуелі стали обличчя в обличчя і через кілька хвилин ось-ось вистрелимо з револьверів. Різниця хіба що в тому, що немає ні секундантив, ні лікарів, ні спостерігачів, а ми в даний момент усі дуелянти, що й відстань між нами десь метрів чотириста, і що розпочавшись, поєдинок не припиниться, а триватиме при підтримці артилерії та інших видів зброї аж до цілковитого нашого винищення, і що хто після десятигодинного бою залишиться живим, все одно помре вночі, а може, завтра, післязавтра, наступного тижня, десь у майбутньому. В давнину доля війни вирішувалася протягом одного, двох, трьох днів. А тепер?

Та наша артилерія навіть не думає відкривати вогню. Зв'язківець приносить мені клаптик паперу з наказом: «Наш батальйон прикриватиме відхід дивізії, твій взвод забезпечить відступ батальйону, після чого відійдете й ви».

Читаю й нічого не розумію. Для чого нам відступати? Чому я повинен прикривати відхід, якщо ворог навіть не думає нас атакувати?

Вирішую послати зв'язківця для уточнення наказу, але спершу хочу дізнатися про силу ворога перед нами.

— Скільки їх там, хлопці? — питаю солдатів.

— Понад триста. Більше вже не підходять.

Олов'яні солдатикки так і завмерли на другому, трохи вищому краю полонини, виділяючись на безхмарному небі. Вони чогось чекають. А чого чи на кого?

Стежу за зв'язківцем, який спускається стежечкою вниз у долину, хочу переконатися, чи зможе він підтвердити одержаний наказ. Батальйон справді вишикувався на шосе. І раптом страшенний гуркіт, ніби зіткнулися два паровози. Захоплені нами вози потонули в хмарі чорного диму. Здається, від Орішана та його солдатів нічого не залишилось.

Снаряди пролітають з оглушливим виттям над нашими головами і падають далеко за нами на вишикувану посеред дороги колону, здіймаючи в повітря височезні, до вершин смерек стовпи чорної землі: Люди розлітаються в усі боки, як грудки. На їхнє щастя, один з берегів багнистого рівчака, що тече праворуч від шосе, обривистий, і вони можуть там сховатися. Багато хто з них саме туди й біжить. Друга черга снарядів, що, із тріском розриваючи повітря, громом проноситься над нами, знову падає на голови солдатів і косить їх немилосердно. На шосе залишаються кілька чоловік, що не встигли сховатися, та ад'ютант командира полку, який верхи на коні мчить у тил. Втеча ад'ютанта рятує наш батальйон від знищення, бо ворожі артилеристи, яким добре видно вершника, думають, що він старший офіцер, і вирішують будь-що знищити його, стріляють по ньому з усіх гармат.

Та, на щастя, йому вдається доскакати до якогось косогору і вчасно зникнути за ним. Угорці знову стріляють по шосе з гармат.

Не можу порахувати, які втрати в моєму взводі, бо солдати, чуючи свист снарядів, розбігаються хто куди і ховаються де попало. Після того, як осідають стовпи чорної землі й диму, повсюди бачу їхні сірі постаті, розпластані на землі, але не знаю, хто з них убитий, а хто тільки причаївся, щоб не влучило осколком.

Посланий раніше зв'язківець з протилежного берега махає над головою рукою, подає мені знак відступати. Трохи затримуємося, бо ворожі солдати відкрили вогонь і пішли в наступ. Наші постріли змушують їх теж падати на землю. Відступаємо на берег провалля і весь час

стріляємо, не знаючи, що нас чекає. Поки триває стрілянина, я помахом руки даю знак відходити. Тепер ворожі солдати встають і кидаються в атаку. Очевидно, наш відступ не входить до їхніх планів, бо зараз артилерія ворога взяла під обстріл мій взвод. Перелякані, припадаємо до землі, ховаємося, хто де може. Потім знову підхоплюємося, біжимо поодиноці схилом униз, не знаючи скільки ще нас залишилося живих. Обляпані грязюкою, оповиті димом метаємося на всі боки. Все геть перемінилося, наче на землю впало небо і все перемішалося.

Канонада на якийсь час ущухла, та невдовзі знову почулося виття снарядів. Падаємо водночас з ними. Нерви не витримують, земля й небо розколюються, душа моя, здалося, вискочила з тіла, та негайно повернулася в нього, щоб я міг переконатися, що ми ще й досі живі. Але я не наважуюся відірвати голови од землі.

По нас б'ють стоп'яти- чи стоп'ятдесятиміліметровими німецькими снарядами ударної дії. Вони набагато сильніші, ніж австрійські. Стріляють ними з невеликої відстані, і оглушене вухо чує їх пекельне виття зовсім близько, коли ще не впавши, снаряд вибухає на висоті трьох метрів. Потім з неймовірною силою він розривається вдруге, здіймаючи в повітря величезний, мов чорний артезіанський фонтан, стовп глини й густого диму. Цей грізний гуркіт чимсь схожий на сичання залізної гадюки, несе неминучу смерть. Коли лунають оглушливі вибухи, здається розколюється з несамовитим громом усе залізо світу.

Ці вибухи повертають мене до дійсності, а ідіотський спокій, з яким я поводився в останні хвилини, переростає в страшний біль у грудях.

Спочатку разом з кількома блідими, з розширеними від жаху очима солдатами, які тримаються мене, шукаю якогось хоча б найменшого захисту. Але на пологому схилі, яким спускаємося вниз, вибігши з-за досить стрімкого косогору,— лише неглибокі, як вилежані собакою, ямки та піскуваті купини, порослі щітками трави. Отак і лежимо на голому місці під безмежним небом, і земля не хоче нас сховати. Снаряди без упину падають довкола нас, але їхніх спалахів ми не бачимо, бо міцно заплющуємо очі.

Ворожі гармаші посилають нам на голови снаряд за снарядом. Їх більше ніхто не турбує, ні наші артилери-

сти, ні кулеметники, і спостерігачі, сховавшись між скелями, бачать результати кожного вибуху і з математичною точністю коригують вогонь.

Снаряди лягають один в один. Ось деякі уже вибухають за кілька кроків від мене, а ці, здається, просто влучили в мене. Тільки затихає вибух, моє знесилене тіло знову завмирає, я затамовую подих, напружуюся, наче мене хапає корчем, ждучи наступного розриву. Коли летить снаряд, а вухо здалеку вловлює його коротке гудіння,— зціплюєш зуби, накриваєш руками голову і, скорчившись, наче епілептик, чекаєш, що тебе вдарить прямо в тім'я, розшматує геть. Перший вибух глушить, приголомшує, другий присипає землю. Але якщо ти чув обидва розриви, то ще не мертвий, живеш. З переляку солдати, мов худоба, збиваються в купу коло мене. У того, що лежить біля моїх ніг, закривавлена голова. У нас уже немає нічого людського.

— Загинемо тут усі, пане молодший лейтенант,— скаржиться мені Нікулає Замфір.

— Погані наші справи, Замфіре, дуже погані,— відповідаю.

Солдати часто хрестяться, проказуючи молитву: «Господи боже і пречиста мати, порятуйте нас». Біжимо, бо несила більше лежати на місці, не знаючи, де впадемо і за що сховаємося. За купкою землі чи за кушем трави. Тікаємо вниз з надією, що таки встигнемо спуститися на дно яру. Але тепер ворожі гармаші поводяться інакше. Якщо ми лежимо на землі, вони стріляють по нас вряди-годи, і снаряди, вибухаючи, мов вулкани, трощать усе на своєму шляху. Дивлюсь на них з-за купини: стоять на вершині і стежать за нами, наче мисливці, так само, як ми полювали, коли розстрілювали їх з Мегури на вулицях Брана. Будь-яка наша спроба втекти озлоблює угорців чи, може, тільки наводить на них нудьгу.

Відчуваю, що в горлі пересохло, в роті горить, не можу вимовити й двох слів.

— Де решта людей, Нікулає?

— Не зна...

Він не встигає відповісти, бо знову загриміло і оповило все димом. Я мимоволі прихилию голову, мов кволе курча перед сікачем. Проте й за цим разом смерть мене обминає. Підняті вгору вибуховою хвилею грудочки землі падають на нас дощем.

З переляку знову одягаю рукавиці.

Іноді я замислювався над тим жахливим почуттям засуджених до страти, коли їм лише в останню мить сповіщають про помилювання. Потім, мабуть, усе своє життя вони перебувають під враженням цих хвилин. А з кожним пострілом приречені на смерть, і після кожного вибуху, наче помилювані, що можемо відчувати ми?! Навіть коли снаряди падають трохи далі, все одно вони з гуркотом і скреготом пролітають над тобою, створюючи такі вихри, наче повз тебе шалено промчав колієюшвидкий поїзд.

Ми знову підхоплюємося і біжимо, та снаряд випереджає нас і вибухає там, де ми мали зупинитися, добівши, відразу падаємо у вириту ним яму.

Я скочуюсь у вирву разом із солдатами, які не відстають від мене. Здається, все можна витерпіти, тільки не оце виття—і гуркіт. Оглушливі вибухи, що нагадують зіткнення палаючих паровозів, бабахкають і мов гігантськими ковальськими молотами вгачують мені цвяхи в барабанні перетинки і ножі в мозок. Та ось залунали постріли з гвинтівок, обертаюся й бачу, що угорці нас переслідують.

Розумію, що вже нічого не можу зробити для нашого порятунку.

— Вони біжать за нами, пане молодший лейтенант,— зітхає якийсь солдат, виснажений, наче після тифу.

Мене охоплює байдужість, скоріше якесь безсилля. Все з мене вимотали конвульсії. Повз мене свистять кулі і снаряди. Але їхні звуки здаються мені смішними й далекими, вони поза моїми почуттями.

Ще один стрибок, адже там далеко внизу видніється село. Знову гуркіт, вибухи, і перед нами здіймаються в повітря фонтани болота.

На якусь мить стрілянина наче вщухає. Шепчу знесилений:

— Давай, Нікулає, звернемо ліворуч. Гармаші навмисне стріляють на десять кроків уперед, щоб уцілити в нас.

Але тієї ж хвилини знову чується жахливе виття, здається одні гармати б'ють по нас, коли лежимо на землі, другі вичікують, коли ми піднінемося, щоб розстріляти нас. Звичайно, угорці мають добру нагоду по-вправлятися на нас у стрільбі, так само, як нещодавно навчалися ходити парадним маршем.

Знесилені, пробуємо податися трохи праворуч. Але снаряди наздоганяють нас і там, ворожі артилеристи пильно стежать за кожним нашим рухом, наче ті ловці голубів. Я нічого неспроможний думати. Мій мозок розплавився, нерви від виснажливого напруження, здається, полопали, як гнилі мотузки. У мене навіть не вистачає сили подивитись, хто із солдатів ще біжить за мною, а хто загинув. Тепер мені вже не хочеться й бігти. Розповідають, наче на Каспійському морі бувають такі жахливі шторми, що дехто від морської хвороби стає до всього таким байдужим, що навіть не опирається, коли його зносить вітром і кидає в море. Таким байдужим до всього почуваю себе і я тепер. Ніяк не можу збагнути, чим забруднені обличчя в моїх людей — землею чи сажею. До моєї свідомості доходить лише приглушений плач, що, мов тужлива молитва, мов апокаліпсичне прокляття, здається, долинає із глибини надр.

— Ой, присипала нас свята земля.

Ці слова весь час повторює, бо тільки їх ще може вимовити, солдат із змарнілим обличчям, обвислими вусами і піною в куточках рота.

На якусь мить стрілянина знову вщухає, а потім канонада починається знову. Тільки тепер снаряди, гуркочучи, наче вагонетки на рейках, пролітають високо над нами і падають далеко, за горбом. Скориставшись цим, роззираємося довкола і бачимо кроків за двадцять багnistий потічок. Проводжу сухим язиком по зашерхлих губах, щоб щось сказати, але не можу, мовчки підхоплююсь і починаю бігти. Хоч солдатам ніхто не наказував, всі вони кидаються за мною. Опинившись у болоті, бачимо, як ворожі снаряди, випущені нам навздогін, вибухають на протилежному березі яру, піднявши в небо султани землі, оповивши його клубами диму. Навіть тепер, коли вони вже не падають біля нас, у вухах стоїть оглушливий гул.

Та ось по нас знову починають бити з гармат. Артилеристи, мабуть, розсердилися, що їх обдурено. Вони перенесли вогонь, бо вважали, я це чудово розумію, нас усіх мертвими. Тепер снаряди падають у багнюку недалеко від нас. А може, вони, впавши на м'яке, не всі будуть розриватися. І справді, тільки деякі вибухають, здіймаючи вгору бризки води й болота. Інші, поринаючи в баговиння, тільки шиплять. Аж тепер я збагнув, що причина нашого страху зовсім не вибухи. Про снаряди

ми знаємо, що вони, як відра, летять просто на нас, щоб розірвати на шматки наші тіла. Ми уявляємо, що вони набагато більші за кулі, як і ті європейці, що, мандруючи по інших материках, уявляли, що їх можуть покусати великі, наче птахи, отруйні мухи, якщо, звичайно, їх уява співпадала б з дійсністю. Снаряди вибухають навколо нас, і я порівнюю їх із шаблями, які одним помахом не змогли відтяти наші голови і тепер рубають сердито наосліп, звиваючись управо і вліво, уперед і назад.

Лягаємо по шиї в болото, але не можемо, як би нам не було страшно, схвати й голови, бо задихнемося в багнюці. Тим часом, як у наші скроні гупають молотки, повземо поміж фонтанами з намулу й баговиння, що здіймаються за п'ять-шість кроків один від одного. Незабаром потічок робить коліно, і я помічаю, що підмитий течією правий берег трохи стрімкіший. Тут, якщо не сховаємося від снарядів, то принаймні не бачитимуть нас ворожі артилеристи. Ми всі радіємо з цієї тимчасової втечі від смерті. З води й болота видніються тільки голови. Нас семеро із спотвореними, мов у хворих під час агонії, обличчями. Тепер угорці посилають нам услід залп за залпом, люто і вперто, наче ті, кому не вдалося розправитися над приреченими на загибель жертвами.

Плачучи без сліз, я згадую незрівнянного, хороброго Ахілла, тіло якого, крім п'яти, не вражали ні стріли, ні мечі, тому він, мабуть, і був таким відважним. Мені хотілося, щоб була захищена від страшних залізних осколків тільки моя голова.

Чотири гармати гатять снаряди кроків за десять перед нами, щоб перетнути нам шлях до відступу, інші чотири намагаються зруйнувати берег, висотою на зріст людини, під яким ми причаїлися. Відчутно, як від коротких ударів здригається весь горб, наче під час безпервного землетрусу.

Приблизно через півгодини канонада ніби вщухає. Очевидно, гармашам набридло стріляти. Ми полегшено зітхаємо, але від втоми не можемо зронити й слова. Так вимазалися в грязюку, що не впізнаємо один одного. Заповзлі і збилися в неглибокій, наче барліг, ямі під берегом. Мовчимо. Один тільки вусатий Марин Тукей весь час бурмоче, аж піна виступила в куточках рота, протяжно вимовляючи, мов прокляття:

— Присипала нас свята земля.

Нікулае Замфір стирає руками липкий намул з обличчя. Запитую в нього, посміхаючись, як той після операції:

— Живий, Замфіре?

— Страшне прокляття впало на наші голови. Та ми триматимемося вас, пане молодший лейтенант. Що буде вам, те й нам.

Двоє, щоб легше було бігти, покидали навіть гвинтівки.

— Де твоя гвинтівка, Марине? — запитую.

— Моя гвинтівка, — зітхає і скрушно хитає головою...

Нікулае Замфір оглядає свою, забризкану болотом.

— А хіба наші ще можуть на щось здатися? Хіба мало їх тут валяється? Он гляньте.

— Ану виглянь, тільки якнайобережніше, чи нас не переслідують?

Замфір поволі підводить голову, потім тихим голосом, наче цього й треба було сподіватися, каже:

— Наступають, пане молодший лейтенант. Давайте вистрелимо кілька разів, щоб трохи їх здивувати, а потім побіжимо.

Скидаю брудні рукавиці, встаю і беру від солдата гвинтівку. Замфір робить те саме, ще двоє також піднімаються.

— Стріляйте не цілячись, швидко...

Почувши наші постріли, солдати, що, ніби на прогулянці, безтурботно йшли до нас, падають на землю.

— Ніяк не зрозумію, чому вони так повільно наступають? — думає вголос один із солдатів. — Їх значно більше, давно вже могли бути тут і зненацька захопити нас у полон.

— Німець — людина розважлива, — пояснює Замфір. — Навіщо йому втрачати людей, коли він може знищити нас і без того.

Враз осатаніло загахкали гармати. Нас знову охоплює нестерпний жах. Я знав, що канонада не скінчилася, але не сподівався, що вона поновиться так скоро. З переляку стискаю і мну рукавиці. Потім від забобонного страху зовсім розгублююся. Викидаю пакунок з листами. Думаю, що є залежність між цими захопленими листами і невловимими порухами долі, що скеровує снаряд на півметра праворуч або ліворуч від тебе. Викидаю й фотоапарат. Та гумовий плащ вирішую зберегти, бо страшенно боюся холоду.

Снаряди знову падають у болото і оббризкують нас з ніг до голови, навіть обличчя. Гармаші будь-що хочуть попасти в берег, під яким ми причаїлися, вибухи лунають то спереду, то ззаду. Кожен розрив приголомшує, ніби без упину забиває величезним молотом залізни кілки нам у голови, страшенно гуркотить, наче це з виласком падають згори на кам'яні плити цілі металеві вагони. Справді, вибухи снаряда нагадують зіткнення поїздів. Хто в змозі витримати за один день шістсот-сімсот таких катастроф?!

Ось снаряд влучив у берег. Здається, двох солдатів, які стояли недалеко від того місця, поранило осколками, та я не можу цього перевірити, бо мої очі враз мимоволі заплющуються, а голова гнеться в епілептичній конвульсії.

— Слухай, Думітре, викинь ти отого плаща, щоб легше було бігти! — кажу своєму вістовому і кидаюся вперед, бо відчуваю, що це місце може стати нам могилою. Біжимо руслом потоку, яке, здається, в цьому місці менш мулке, хоч наша втеча така ж безнадійна, як і втеча ад'ютанта командира полку вранці. Через двісті метрів потік знову робить поворот. Він стрімкий. Добігаємо туди тільки троє. Решта залишилась за високими, наче вежі, стовпами болота й диму, що знялися в небо після кількох вибухів. Тут уже сидять вісім чи дев'ять солдатів з мого взводу і чекають моменту, щоб кинутися далі. Потім до нас підходять ще двоє з тих, які були зі мною. Опинившись під берегом, вони не лягають, а просто звалюються на землю. Віддихавшись, пильно роззираються довкола.

— Де Петру Герлич? — запитує один з них.

— Не знаю. Здається, залишився там. І Амаріей теж, — відповідає йому другий.

Згодом розповідають, що коли ми побігли, вони трохи відстали від нас і були свідками, як снаряд відтяв голову Амаріей.

— Він і без голови біг за вами, пане молодший лейтенант.

— Зробив чотири чи п'ять кроків, потім опустився на коліна і впав на землю.

Солдати хрестяться, моляться. А може, це їм лише привиділося? Ні, снаряд, як шабля, таки влучив у ціль. І той, хто розказує, повторює, щоб і самому впевнитися в цьому.

— То був Амаріей.

Тепер нас дванадцятєро.

— Ходімо, бо тут смертельна пастка.

— Переб'ють нас усіх.

Але в нас таки не вистачає духу пройти крізь загороджувальний вогонь. Якби ворожі артилеристи, керуючись не даними спостерігачів, а тільки розрахунками, прострілювали лише певну зону, нам було б набагато легше вибратись. Це була б своєрідна лотерея, в якій, маючи зовсім незначний шанс виграти, все-таки можна спробувати. Та цей загороджувальний вогонь ведуть люди, що переслідують нас на кожному кроці, наче якихось комах. Вони, як ті механіки на залізниці, що звиклися до своїх коліщат і важелів, анітрохи не вагаються, руки в них не тремтять, а спокійно наводять гармату на ціль і стріляють, не заважає їм наша артилерія.

Та на місці ми вже не можемо стояти. Зриваємося й біжимо. А нам услід летять і гримлять снаряди. Тепер, поки нас не бачать, артилеристи не стріляють, а націленими гарматами чекають нашої появи. В яру налітаємо на ще кількох солдатів з мого взводу і десь перед обідом, незважаючи на страшенну канонаду, таки добираємося до села. Майже три години ми пробули під жахливим артилерійським вогнем.

У селі не видно нікого. Натрапляємо на Тудора Попеску, що зі своїм взводом заліг за якоюсь хатою.

— Скільки можна на тебе чекати, чоловіче добрий? — посміхається він до мене.

Я остовпів від подиву. Коли всі втікають, він чекає мене під смертоносним вогнем артилерії!

— Не міг же я тебе покинути тут самого! Ось що! Наше полкове начальство гірше собак. Хіба ж можна покинути напризволяще людину з сорока солдатами вічна-віч з ворогом, що пішов у наступ.

Не обнімаю його, не тисну йому руку, а тільки посміхаюся, як ідіот.

Потім біля якоїсь криниці вмиваюся. Мої солдати стирають долонями з лица змішаний з сажею бруд.

— Де полк? Де батальйон?

— Полк? Біс його знає. Мабуть, уже далеченько, вони ж вирушили ще на світанку. Рота? Очевидно, за десять кілометрів звідси.— Потім до своїх людей:— Гайда, хлопці. Покличте й тих, що в льоху.

Між вимуруваними з каменю убогими хатинами видніється вуличка.

— Підемо цією дорогою чи повернемо праворуч?

— Не можна туди, брат, там німці.

— А туди?

— Теж німці. Підемо вгору, через хребет, туди подався вранці й полк.

У мене таке враження, ніби ми опинилися серед води.

Крутою, неглибокою, порослою чагарником улоговиною починаємо підніматися на протилежний схил.

Гармати, замовкнувши на той час, коли ми спинилися в селі, забухкали ще дужче. Але теперішнє наше становище куди краще.

Долина робить повороти. Там, де вона наближається до схилу горба, все видно німцям, і там від них не сховатися. Коли русло повертає ліворуч чи праворуч, берег заступає нас від ворожих спостерігачів і стає надійним захистом. Нам треба пройти тільки три чи чотири відкриті зони, за якими вони пильно стежать. За годину долаємо і ці два кілометри, щоправда, граючись у божевільному азарті зі смертю. Разів зо два улоговина роздвоюється, і ми не знаємо, у який бік іти. Та знаходимо на куцах папірці із вказівкою: «Беріть праворуч. *Орішан*». Мене дивувало, навіщо він ставить свій підпис, тільки згодом я зміг запитати про це в нього. Орішан відповів просто: «Щоб ви часом не подумали, що це німецька пастка». За схилом виходимо на просторе плато з шосе й селами. Тут звичайний гірський край. Село Сесеуш, навпаки, було розташовано у вибалку.

Нагорі застаємо Орішана. Він зібрав відсталих солдатів і чекає на нас. Підходить до мене, довговидий, чисто поголений і усміхнений.

— Живий, брате?

— А я вже думав, що тебе зітерло на порох там, біля возів.

— Е, буває й таке, коли людині дано жити. Зате добув собі чоботи,— каже й скрушно посміхається.— Ну, що скажеш? Уміють німці стріляти чи ні?

— Уміють.

Знесилений падаю у канаву біля шосе. Здається, друга година з полудня. Тепло. Сонце яскраво світить. Мої солдати сходяться в гурт. Підраховують втрати. Немає тільки шістнадцяти. Можливо, не всі загинули, може,

дехто ще десь блукає. Лише шістнадцять. А якого жаху ми наїлися, скільки снарядів затратили на нас німці!

— Гей, Думітре, чи немає чогось поїсти?

— Звичайно, пане молодший лейтенант. Яйця й чукулята,— каже й починає шукати в ранці.

— Плащ не викинув?

— Навіщо ж я мав би його викидати, пане молодший лейтенант? Скоро почнуться дощі. Такого плаща немає навіть у пана майора,— гордо відповідає мій ординарець Думітру, довгов'язий, капловухий і губатий солдат.

Лежу розпластаний на землі, сумний і знесилений. Безперервна канонада виснажила мене до краю. Ні з ким не розмовляю, а коли треба відповісти на питання, насили вимовляю слова. Відчуваю, що блідий, як стіна, а коли проводжу рукою по обличчі, пальцями відчуваю бороду, наче в небіжчика.

Простягнувшись у кюветі, насамперед запитую себе, чи не занадто деморалізував мене отой загороджувальний вогонь. Це питання під час війни ніколи не давало мені спокою. А тепер мучить дужче, ніж будь-коли, я думаю чи хтось інший на моєму місці повівся б достойніше? Якби німці пішли в наступ, мене могли б захопити в полон без бою, бо, безперечно, я не був спроможний оборонятися. Зрештою у мене навіть не було ким командувати, бо зі мною залишилося тільки сім солдатів. Над своєю поведінкою я задумувався не раз. І тепер, і коли вже був дома. Ще в останньому класі лицею мене мучила думка, чи я не гірший за моїх однолітків, чи за певних обставин поступив би, як і вони.

Тудор Попеску присів край зарослої травою канави і докурює жовтавий недопалок, майстерно тримаючи його вказівним і великим пальцями. Сидить непорушно і задумано дивиться кудись вдаль. Чому він залишився чекати мене? Знаю, що за моє поведіння під час бою мої товариші почали ставитися до мене з деякою повагою, а за приятельське ставлення до них люблять, як брата. А чому я, котрий вважаю, що дуже люблю своїх солдатів, не залишився і не забрав пораних, які попадали на схилі? Правда, мені здається, я відступав останнім, проте цього не знав певно і не знаю й досі. Артилерія по селу не біла, і Попеску, звичайно, не пережив таких жахів, як я. Можливо, мені таки треба було залишитися і підібрати пораних. Але куди б я їх відправив? На чому відвіз? Адже наша армія за десять кілометрів.

Інша думка, ще більш нав'язлива, не дає спокою. Невже я належу до неповноцінних? Що я робив би, якби брав участь у боях під Верденом чи на Сомме, чи витримав би ураган снарядів, посланих з тисяч гармат? Невже я належу до нижчої категорії?

Хіба наші вороги не з м'яса й нервів, як і ми? Яка в них душа, коли можна таке витримувати?

Невже й справді є вибрані, які можуть зносити те, чого нам несила витерпіти? Тоді, звичайно, я повинен зробити певні висновки заради мого народу, заради дружніх стосунків його з іншими народами, заради здійснення його прагнень у майбутньому.

Я ні в що не вірив, і в бога теж. Цей день засвідчив, що я, як особистість, в порівнянні з іншими стою на нижчому шаблі. Щоб переконатись у цьому, досить було з'явитися німцям і угорцям і щоб по нас ударили гармати двох батарей. Однак тепер, коли на небі весело сяяло сонце, коли на мене чекали друзі, коли з нами була ціла рота, яку дбайливо зібрав із решток частин Орішан, створив її майже з нічого, як споруду, як витвір, як сад,— тепер ми були сповнені справжнім почуттям гордості і нам хотілося відступати останніми. Строїмо цю сотню солдатів, які не загинули від ворожих снарядів і були ніби подаровані батьківщині, залишаємо позаду ар'єргард і рушаємо вперед.

WER KANN RUMANIEN RETTEN?

Аж коли переходимо міст, що повільно тліє, коли бачимо безлюддя довкола нас, минаємо одне за одним гірські села, ще один обвуглений міст, нам стає зрозумілим, що сталося насправді. Переходячи річку, Орішан скрушно посміхається і з гіркотою в голосі говорить:

— Наші, мабуть, вже не надіються сюди повернутися.

Після майже тридцятикілометрового виснажливого маршу, під час якого ми були вимушені весь час остерігатися, щоб ворог не напав на нас зненацька, коли я вже мало не божеволів від втоми, нарешті надвечір наздогнали на околиці Надь Вароса наш батальйон. У штабі нас чекала холодна зустріч і неприємний сюрприз: наказано залишатися й далі на передовій. Я настільки обурений, що ледве стримуюся, щоб не розкритися.

Капітан Флорою, добрий, як жінка, по-дружньому заспокоює мене, наче той селянин, що завіз і покинув у місті собаку, а повернувшись додому, застає його у дворі під возом, дивується і водночас широко радіє. Саме так радіє і Флорою, бачачи, що я повернувся живий і здоровий з долини, в якій він нещодавно покинув мій взвод напризволяще. Розповідає, що інша рота почала відступ значно раніше за нас, але була обстріляна артилерією, розбіглася, заблудила, і поки що про неї нічого не відомо.

— Потерпи трохи, Георгідіу, скоро відпочинеш. Пішов пан майор до командуючого просити відпочинку, бо солдати дуже стомилися. Незабаром дасть знати нам.

Наказ одержуємо на світанку і йдемо у село на відпочинок. Там застаємо, як нам здається, цілий армійський корпус, можливо, дивізію. Повсюди тут страшенне безладдя.

Насилу знаходимо кілька стаєнь, дві невеличкі кімнати і лягаємо спати. Та нам, офіцерам, цілий день не дають спокою. Раз у раз викликають до штабу полку, дають нам різні накази, оформляють документи. Я одержую перші листи від рідних. На одному з конвертів упізнаю чіткий, з трохи похиленими вбік літерами почерк моєї дружини. Разом з листом від матері засуваю його в кишеню кітеля, навіть не прочитавши. У цьому селі, вперше за час війни, зібралися разом усі полкові служби, і ми протягом цілого дня заповнюємо різні звіти, пишемо рапорти, пояснення. Одержуємо платню, розписавшись у відомостях. Посилаю гроші, які мені не потрібні, на обидві відомі мені адреси, матері й дружині. Думітру приносить сумну звістку, що мою похідну скриню з речами розбито чи, може, вона сама зламалася. Отже, я залишився тільки в тому, що на мені.

Разом з Орішаном ідемо на квартиру. Він скрушно шепоче:

— *Wer kann Rumänien retten?*

— Що ти хочеш сказати?

— Я двічі перечитав оті газети. Ми програємо війну.

— А що ж ми можемо зробити?

— Двадцять п'ять тисяч полонених в Туртукаї.

— Бо наші генерали не знають навіть найпростіших істин з тактики. Погано організований бій не треба вести, треба почати інший. Так учинив Жофре під Марною.

— Невже ви вірите цим нісенітницям про Туртукаю? Вірите цій німецькій брехні? — обурюється Мітіке Редулеску. Він аж побагровів зі злості, обертається до нас спиною і йде геть.

Орішан довго дивиться йому вслід, потім бере мене під руку:

— Як по-твоему, чи знають порядні люди вдома, скільки їх там ще є, як ведеться оця війна? Чи усвідомлюють, що німці ось-ось дійдуть до Бухареста?

— Може, так, а може, й ні.

Він пильно дивиться на мене своїми відкритими, щирими очима.

— Слухай, Георгідіу. Поки ще є час, одному з нас, а може, й обом, треба поїхати в Бухарест. Треба знайти там людей, які б нас вислухали.

— Хіба можна вирватися звідси?

Тоді Орішан підступається до мене впритул і каже:

— Я розмовляв з Діміу, питав, чи немає якогось доручення. Він говорить, що незабаром будуть посилати офіцера в тил по транспорт та обмундирування.

Я співчутливо посміхаюся:

— Поїде, напевно, ад'ютант командира полку або хтось із штабу.

— Майор Діміу зробить так, щоб поїхав один із нас.

— І ти гадаєш, Орішане, що ми там зможемо чогось добитися?

— Слід поговорити з впливовим членом уряду, який відкрив би всім очі, розказав би правду.

Я відламав гілку з дерева і рахую на ній листочки.

— Слухай, Орішане, там можна переконати когось тільки одним револьвером. Ти зважишся на таке? Якщо хочеш, давай дезертируємо. Ти спроможешся на це?

Він на мить задумується.

— Надто складно...

— Тоді нехай залишається все, як є.

Після обіду сплю зо дві години, а прокинувшись, згадую про листи й беруся їх читати. Мати пише, що вдома всі здорові, і просить: «Штефане, синку, щовечора молися богу, бо він єдина наша надія. Дивися ж, будь розумний, поступай і ти, як інші». Сердешна мати, що вона має на увазі? Дружина в листі на світло-фіолетовому папері дякує за подарунок. «То була несподіванка,— пише вона,— яка мене дуже здивувала. Думати на війні так багато про мене?! Ще раз щиро дякую тобі за те,

що був такий люб'язний і подарував мені оті фунти стерлінгів. Дуже шкодую, що останнім разом ми розлучилися трохи холодно. Після того, як ти пішов, я дуже сумувала і на третій день поїхала з Кимполунга. Сама... з служницею... Ледве дістала квитки на поїзд. У Бухаресті все гаразд. Якщо можеш, то пиши частіше. Напиши, де ключ від столика, в якому документи. Вчора ходила до мами, бо нуджуся, сиджу сама цілими днями вдома. Цілую тебе. Пиши частіше про своє життя. Чи правда, що ви весь час наступаєте? Тут у нас дуже цьому радіють».

Ключ від столика, документи, я був люб'язний... Що можуть означати для мене ці слова? Що вони знають про те, як насправді склалися вчора події в селі Сесеуш? Читаючи слова «сиджу сама цілими днями вдома», посміхаюся, але не тому, що вони банальні й брехливі, а тому, що пригадую, як я колись страждав і мучився через мою жінку. Тепер усе це наче з іншого світу, а між нею і мною тільки нитка випадкових думок.

Одне лише мене, наче любителя живопису, цікавить. Хотів би подивитись, як виглядають ті, що залишилися у тилу? Як поводяться під час війни на вулицях, у ресторанах, про що розмовляють за столом? Я заплатив би великі гроші, щоб тільки побачити бодай одну щоденну ранкову газету, щоб прочитати, якими буквами і під якими заголовками друкують вони повідомлення про військові дії на нашому фронті.

— Спши, Георгідіу?— запитує мене з другого ліжка Тудор.

— Ні... Спав, але вже проснувся. Читаю листи від рідних...

— Ходімо подивимось на коней Корабу.

Сусідня стайня стала справжнім місцем для офіцерських зустрічей. Там капітан Корабу тримає чотирьох коней, свою військову здобич.

— Ось цей із стаєнь Естергазі,— гордо показує новий власник на білоногого жеребця, стрункого й нервового, як скаковий кінь.— Відбив його в графа.

Корабу, щоб добути цих коней, розставляв найхитріші пастки на гусарські патрулі. Захопив трьох, а четвертого вибрав із табуна, що зустрівся йому по дорозі, і заплатив у присутності навмисно запрошених свідків чималу суму. Милуємося з цих струнких, грайливих, мов вода в джерелі, тварин, з такою ж байдужістю, як би дивилися і на намальованих на картині.

— І навіщо вони вам, пане капітан?

Корабу щиро здивований.

— Як — навіщо? Та за такого коня, пане, в мирний час треба було б віддати всю річну платню.

— Певна річ, майорові будуть потрібні коні, — думаючи, що він жартує, втручається в розмову якийсь лейтенант з інтендантства.

Але капітан саркастично відповідає:

— Майорами станете ви, грабіжники з інтендантства. Я після війни триматиму стайню із скаковими кінями.

— Чому грабіжники, пане капітан? Чому називаєте нас так?

— Гляньте на нього! Ще вдає невинного! — зневажливо тиче пальцем на лейтенанта Корабу, погладжуючи другою рукою шовковисту гриву буланого. — Посилають нам харчі чи ні, а в розхідну відомість записують. Ба навіть і тоді, коли дають, обкрадають людей, а собі кладуть у кишеню кругленькі суми.

Ми всі регочемо, вимушено сміється й лейтенант з інтендантства. Корабу каже правду, бо й до нас дійшла чутка, що постачальники, надіючись після війни залишитися живими, слали і шлють додому силу-силенну посилок з награбованим добром.

Лейтенант, щоб задобрити нас, запрошує до складу дивізії, хоче почастувати нас цигарками й хорошим вином. По дорозі кажу Орішану і Тудору Попеску:

— Лейтенанта я чудово розумію. Він певен, що повернеться живим. Але Корабу?

— Так, дивна, дуже дивна його віра в щасливий кінець.

Корабу з його мрією нагадує мені хворого, який, на відміну від усіх своїх родичів і близьких, не знає, що поліпшення стану його здоров'я — це не що інше, як ознака близької агонії, і складає план, де провести літо.

На вулицях села, перетвореного в тимчасову столицю військового королівства, безперервно рухаються вози, фургони, навіть автомобілі, а покинуті в канавах зарядні двоколки й гармати свідчать не про порядок, а, навпаки, про безладдя. У дворах, як у ярмаркові дні на подвір'ях шинків, повно возів, підвід, повсюди снують солдати.

Вино й закуски, якими пригощає нас лейтенант з інтендантства, чудові. Їх, очевидно, тримали для ідальні штабу дивізії.

— Слухай, Васілеску, на тиждень чи два, одне слово, поки будемо тут стояти, ми твої гості. Трохи спорожнимо твою комору.

— Гадаєте, ми тут простоїмо два тижні?— здивовано запитує невисокий з білявим вусом лейтенант.

— А хто його знає.

— Три дні, щонайбільше тиждень.

— Всього три дні? І для того треба було нам сюди йти?

Повертаючись на свої квартири, вирішуємо, що ввечері я, Тудор Попеску, Орішан і Мітіке Редулеску, тобто всі мої друзі, влаштуємо невеличкий банкет.

Та, здається, ординарці роздзвонили про нашу спільну вечерю, бо й інші офіцери напрошуються.

— А ти що принесеш? Ні, смажені курчата в нас є. І сардини маємо.

— Так? Тоді я принесу фаршированого перцю.

Ми аж лягаємо від реготу.

— Фарширований перець? Звідки?

— Знайшов. Зварив на примусі.

Ми ще не цілком віримо, а Орішан тим часом розмірковує:

— Фарширований перець, хлопці,— це справжнє чудо. Страва, яку їдять статечні люди, господарі. Це тобі не смажені курчата, на які може спромогтися навіть бездомний бродяга.

Звичайно, ми погоджуємося, але тепер наш приятель починає вагатися:

— Не знаю, чи вистачить на всіх. Бо в мене його трохи.

Знову думаю собі, що на фронті вже немає отих «колоритних» військових типів, якими рясніють художні твори. «Колоритні» типи — це всі ті, що свідомо удають їх. Вони чимось нагадують тих, що задля оригінальності запускають бороду. Отаке блазнювання має в собі щось комедійне. І справді, коли добряче струсонеш гульвісу із замашками «колоритного» типа і поговориш з ним серйозно, він уже не вдає з себе ні блазня, ні актора. Війна вимагає щирості. Тут ніхто не корчить із себе нічого, навіть жартуючи. Колоритних типів можна побачити лише в офіцерських їдальнях, серед інтендантів і в тилкових частинах. Фронтвики, коли вириваються на відпочинок, іноді теж піддаються цій спокусі. Тепер, однак, ми тільки веселимося.

Надвечір пішла мжичка. У моїй кімнаті ліжко застелене білим покривалом (за останні три доби я спав по три-чотири години), стіл накрито, як належить, на шість «персон», а не осіб. Незважаючи на те, що на столі повно закусок і пляшок з напоями, наша веселість не справжня, вона схожа на веселість у театрі, коли артисти на сцені веселяться, розважаються, п'ють з порожніх келихів.

Принісши каструлю (цікаво, де він її роздобув?), з якої парує смачний бульйон, мій ординарець, дуже стурбований, шепоче мені:

— Пане молодший лейтенант, здається, не все гаразд.

— Що сталось? Може, Васілеску не приніс перцю?— цікавиться Мітіке Редулеску.

— Ні, полк XV одержав наказ вирушати.

Мимоволі опускаємо ложки в тарілки. Наче нам щось налив у суп помиїв.

— Ану, Ніке, і ти, Парасківе, підіть і дізнайтеся, в чому справа.

Та вже ніхто не береться до вечері. Всі насторожено чекають, схвильовані, втомлені. Адже ми з полком XV в одній бригаді.

Парасків повертається й весело вигукує:

— Збирається тільки XV. Нас не чіпають.

Але цього не досить, щоб до нас повернувся апетит. Мовчимо, навіть розмовляти не хочеться. Тудор Попеску підійшов до одного з ліжок, падає на нього й чекає, що буде далі.

На вулиці лунають протяжні сигнали, короткі команди. Полк XV готується вночі виступити.

— Побачите, хлопці, нас не зачеплять. У мене таке відчуття, що ми нікуди не підемо. Перестаньте журитися, гляньте, я вечеряю, ніби нічого й не сталось.

Однак ми не беремо прикладу з товариша, а сидимо і мовчки куримо. Вечірка не вдалася.

О дев'ятій одержуємо наказ збиратися. Шикуюмося в колони під холодним, пронизливим, осіннім дощем. Я одягаю плаща.

— Бачите, пане молодший лейтенант, що було б, якби я викинув його?— запитує мене мій вистовий.

— Браво, Думітре, ти чудовий ординарець.

— Так, пане молодший лейтенант.

— Що так?

— Я такий, як ви кажете.

— Ти дурень.

Я в тій же літній офіцерській формі, що пішов на фронт (значно пізніше офіцерам видадуть одяг, пошитий з такого самого грубого сукна, як і на солдатах).

Товариші із заздрістю дивляться на мій плащ. Орішан має пару високих, червоних гусарських чобіт. Але він вагається їх взувати, бо побоюється, що під час бою вони можуть звертати на себе увагу.

Повільно рушаємо за гарматами й зарядними двоколками, немов похоронна процесія. Довкола нічого не видно, і ми, вийшовши з села, навпомацки бредемо розгужою від дощу дорогою, що стала суцільною багнукою. Чомусь нам здається, що ні сьогодні, ні завтра не вступимо в бій, ми навіть упевнені в цьому. Але ця розгужа дорога, непроглядна пітьма, набридливий холодний дощ сповнюють нас жахом. Ковзаємося, хапаємося одні за одних, проте ніщо не допомагає, і врешті всі летимо зненацька в канаву обіч шосе.

— Увага! Будьте обережні! Попереду зруйнований міст!— передається з уст в уста застереження.

Темно хоч в око стрель, і ми знову купою падаємо в болото. Вовтузимися, повзаємо, витягуємо за руки один одного з канави. Щоб вибратися на шлях, треба посунутися праворуч, стати на ліве коліно і аж тоді вилізти з рову.

Я ніяк не можу визначити, в якому напрямку ми йдемо.

— Увага! Увага! Попереду застрягла в болоті зарядна двоколка.

Звертаємо в бік, як нам сказано, та вагаємося, чи не помилилися часом і, може, наткнемося на неї в пітьмі. Мабуть, ми її вже минули, проте й зараз не знаємо, де саме вона застрягла.

Я вибився із сил, відчуваю, як тремтять мокрі коліна. Мої шеврові черевики тепер стали наче примочки з холодного болота навколо ніг. Ледве витягую їх з грязюки, здається, земля засмоктує їх у себе.

Дощ не вщухає. Довкола так темно, наче ми заблукали в глибоку шахту, куди не проникає жоден промінь світла. Зараз мені здається, що між ледь жевріючим вогником цигарки і яскравим сонцем, безперечно значно менша різниця, ніж між блиском білої стіни і безпросвітною пітьмою. Час від часу дорога звертає то в один, то в другий бік.

У передніх рядах хтось засвітив ліхтарика. І відразу залунали вигуки: «Погаси! Погаси світло!» Побоювання даремні, бо слабенький світлячок, якщо зблизька його не видно, не може демаскувати розташування нашої частини. Продовжуємо брести далі навпомацки в безпросвітній темряві.

— Гей, Замфіре! Нікулае Замфіре!— кличу капрала. Але ніхто не відповідає. Кладу руку на того, хто йде зліва від мене, і питаю:— Це ти, Замфіре?

— Ні, я не Замфір. Замфір, мабуть, пішов до...— і до моїх вух долинає нецензурна солдатська лайка.

— Хто це сказав? Говори!— гніваюся і хапаю солдата за барки.

— Та це, дурню, пан молодший лейтенант, з дев'ятої роти,— упізнає хтось мій голос.

— Пане... пане молодший лейтенант... Я з сьомої.

— З сьомої? — дивуюся я й сіпаю за ранець того, хто йде попереду мене. А ти хто? З якої роти?

— Васіле Тоніту, з сьомої.

— Гей, хлопці, ви всі тут з сьомої?

— Ні, пане молодший лейтенант, є й з восьмої,— відповідає одразу голосів з п'ять.

— А дев'ята де?.. Гей, тут є з дев'ятої?

— Є, пане молодший лейтенант,— відгукується один голос.

— Де ваша рота? Спереду чи ззаду?

— Ми ж не знаємо, де ви?

— Гей, у кого є хусточка... або біла сорочка. Покладіть її комусь на спину, щоб я вас побачив.

Зрештою я таки знаходжу своїх. Моя рота йшла позаду.

Мабуть, уже північ. Здається, ідемо цілу вічність. Про відпочинок і мови не може бути. Ніде навіть присісти, бо скрізь мокро. А відпочивати стоячи — який же це відпочинок?

Холоду ще не відчуваю. Ноги мерзнуть тільки тоді, коли зупиняємося. Але я на це не зважаю. В голові крутяться дивовижні думки, що зараз я міг би бути в іншому місці, що десь люди зараз сплять у ліжках... або хоч у сухій землянці відпочивають, у стайні, нехай навіть на теплому гною.

— Набік! Дорогу дайте! Дорогу! Іде артилерія! Нас наздоганяє артилерія!

Знаю, що проїжджає артилерія, бо тепер уже не штовхаюся об тих, хто йде зліва й справа від мене, а натикаюся на кінські морди і колеса гармат. Невже й артилерія просувається так само повільно, як і ми? Невже й коні бачать не краще за нас?

Через якийсь час гармати застряють у болоті. Виявляється, це піхота обсіла їх і коні стали, безсилі далі тягти. Лунають викрики, лайки, прокляття, потім знову чується скрегіт заліза, гуркіт коліс і стурбований вигук позаду: «Тихо!»

З якогось часу мені здається, що від втоми починаю божеволіти. За три доби я спав лише вчора ввечері у придорожній канаві дві години і сьогодні після обіду теж дві. Тепер мої ноги вже не знаходять опори в болоті, що виповзає з-під них. Хочеться лягти на землю, байдуже, що по мені пройдуть солдати, коні.

Якби я був ад'ютантом командира батальйону, то їхав би верхи. І сотні артилеристів, офіцери від капітана і вище, ад'ютанти їдуть верхи на конях поруч з нами цим болотом, у цьому пеклі. Але є й офіцери, які влаштувалися на теплих місцях у штабах полку, бригади, дивізії, в інтендантстві та канцеляріях, на складах чи в обозах і не мучаться, як оце ми. Ні, не хотів би я бути так далеко від передової, як вони. Одного хочеться: мати коня, на якому б їхати рядом з моїми товаришами, що здаються витривалішими за мене.

Ідемо цілу ніч, тепер я зовсім утратив відчуття часу. Все уявляється вічним, нелюдським. Дощ на якийсь час трохи вщух, а потім знову полив як з відра. Замфір (я не бачу його обличчя) розшукав мене і цілу ніч допомагає мені боротися з болотом, каже, що незабаром світатиме. Запитую, немов прикро вражений, звідки це йому відомо.

— Знаєте, пане молодший лейтенант, якщо знову починає йти дощ, значить, настає день.

Справді, через якийсь час темрява починає сіріти. Опісля вона стає, як над морем, трохи білявою. Хоч уже можна розрізнати чорні гілки на деревах, людей ще не видно, вони йдуть наче в імлі, бо форма на них теж сіра.

Дощ припустив сильніше. Вітер час від часу кидає нам в обличчя холодною водою. Важко дихаючи, йдемо вперед.

Коли розвиднілося, нам здається, ніби вийшли з якогось тунелю. Дощ і осінній вітер жбурляють на дерева й ще зелені кущі обривки білих хмар, що повзуть над

дорогою. Ми йдемо молодим дубняком, розшукуємо своїх людей і на ходу шикуємось. Трохи згодом колона спиняється. Тепер нас мучить не тільки втома, а й холод, од якого просто дубіємо. Постоявши, мов запряжені у вози коні, то на одній нозі, то на другій, починаємо тупцювати на місці. Одяг на мені промок до нитки, попримав до тіла, наче холодний клей, шеврові черевики за ніч зовсім розлізлися, і зараз холод допікає ще дужче, ніж би я був босий. Здається, пропікає до кісток. Чую, як по спині повільно, наче сповзають холодні слимаки, стікають струмки води. Наче всю вічність іде цей холодний осінній дощ, а колись же були й теплі літні...

Тільки о дев'ятій годині ранку майор подає команду звернути ліворуч у видолинок, де видніється товстий шар сухого прожовклого листа. Кидаємося туди бігом. Здається, почалася, чи нам тільки вчувається, сильна артилерійська канонада. Але то далеко, і снаряди в цей видолинок не залітають. Скільки таких долин, їдучи в поїзді, бачив я колись з вікна вагона-ресторану між Пітешть і Слатіною!

Виходимо в трохи ширшу долину, по дну якої попід мокрими від дощу вербами мав би протікати потічок. Далеко, за кілька кілометрів праворуч, бачимо, як пологим схилом піднімаються, мабуть ідучи в наступ, наші батальйони. Здається, ворог утримує невисокий, порослий лісом хребет, бо по його схилу б'є і наша, і їхня артилерія. Ворожі гармаші стріляють більше праворуч, створюючи сильний загороджувальний вогонь завширшки метрів з п'ятдесят, мабуть, думають, що туди проляже наш шлях. Дощ знову перестав.

— Розгорнутися в ряд! — чується команда.

Наш майор вирішує наступати на зарослу лісом висоту перед нами, думаючи, що ворог саме там. Розгортаємося в бойові порядки і йдемо в атаку. Чи ворога тут і не було, чи він відступив, бо, коли з криком «ура!» вбігаємо в ліс, нікого там не застаємо.

Розлітаємося в усі боки, бо на нас переносить свій вогонь наша артилерія.

— Нехай не стріляє наша артилерія! Нехай припинить вогонь! — чуються відчайдушні вигуки.

Нам нічого не залишається, як щодуху бігти вперед, за цей клятий горб. Там, перед нами, розгортається обширний краєвид. Бачимо перед собою величезну зелену чашу, шириною два-три кілометри, облямовану з трьох

боків невеликими пасовищами і лісом з четвертого. Посередині течуть потічки, береги яких заросли пожовклим чагарником. Але й там ворога нема. Не встигаємо спуститися в долину, як по нас починає бити їхня артилерія. Я вже знаю її, стріляють так само, як і позавчора. Вибухаючи, снаряди здійсмають перед нами стовпи диму й землі, розлітаються залізні осколки.

— Иди вперед і тримай зв'язок з правим флангом! — гукає мені майор Діміу. — Зв'язок... зв'язок... пробіжи кризь загороджувальний вогонь.

Вважаючи, що я через вибухи не почув його наказу, показує мені рукою, куди наступати. Повертається наліво і знову кричить:

— Гей, Войкулеску, бігом через ліс! Чуеш, через ліс! Уперед!

Гримить і блискає. То рвуться снаряди. Коли черговий з них вривається в схил, увесь горб здригається, наче від землетрусу. Після кожного вибуху в траві з'являються чорні, наче колеса від паровоза, кратери.

Гармати перестають бити, і солдати зупиняються налякані. Однак наше становище не таке скрутне, як було позавчора. Артилеристи б'ють точно, але промахуються, бо, мабуть, вони далеко від нас.

Тут, де ми зараз стоїмо, за двадцять кроків від лінії вогню не падає жодного снаряда. Пробігши кроків із сорок поміж струнких смерек, зупиняємося на другому боці горба, де до нас також уже не долітає жоден снаряд.

Серце від страху стискається до болю, а я стою і кличу за собою Замфіра Нікулає, Чорбаджі та інших. Пробігши кілька кроків, мої хлопці зупиняються. В душі я згоден з ними. Недалеко, трохи спереду, залягли бійці з іншої роти. Ворог веде загороджувальний вогонь, щоб не дати нам, резервові, з'єднатися із своїми. І ми не можемо кинутися й перебігти прострілювану зону. Довкруг земля здригається від вибухів. Здається, це якась фантастична, як велика гора, але невидима потвора порпається і, наче собака чи якийсь інший звір, ногами й кігтями вигрібає собі нору, розкидаючи в усі боки землю.

Ставши на одне коліно, без гвинтівки й плаща (його я віддав ординарцеві, щоб легше було бігти), роззираюся докруг і шукаю місця, де можна б проскочити. Здається, на лівому фланзі снаряди падають рідше, там можна буде пробратися. Але враз чую, як повз мене з свистом

і сичанням, наче розлючені гадюки, одна за одною пролітає ціла черга куль.

— Кулемет! Стріляють з кулемета! Лягайте!—наказую.

— Загинемо, як руді миші. Ми на відкритому місці, під кулеметним вогнем. І лежи чи не лежи, все одно смерть.

— Замфір... Григоріце! — гукаю і кидаюся вперед поміж снаряди.

Розриваючись навколо, снаряди здаються мені блискавками, що з гуркотом, аж шибки дзеленчать, падають на сусідню хату. Але блискавки в порівнянні з цими жахливими вибухами ніщо, бо падає тільки раз, а упавши, вже не заподіє тобі шкоди, ти врятований. Із снарядами зовсім інша справа. Після того, як пролетів один, знаєш, що на твою голову звальяться й інші.

Коли в повітрі чується гоготіння снаряда, задалегідь падаю на землю. Мабуть, разом зі мною лягають на землю й мої солдати, але я нікого не бачу. «Не вцілив, живий!» — блискавкою проноситься в голові радісна думка.

Знову біжу, як божевільний.

Я вже на тому боці, за зоною загороджувального вогню. Готовий до бою, до рукопашного бою. Здається, наче проник через якісь ворота, високі аж до неба, ворота смерті, ворота на той світ, на холодні простори.

Все це здається новим і оригінальним.

Тепер я опинився в невеликому видолінку і помічаю перед собою солдатів, які залягли за чагарниками і заростями ліщини. Праворуч, за кількасот метрів, на просторій галявині бачу інших бійців. Вони відступають назад. Це мені добре видно. Зате ворога нема й сліду.

Тільки дуже далеко, в глиб долини, з лівого боку на невисокому горбі, наче опудала, лежать якісь люди, зовсім наче повалені мішені на полковому стрільбищі.

Схоплююсь на ноги і гукаю офіцерові, який лежить поруч з солдатами.

— Уперед, пане капітан, вперед!

Усі, хто заліг за кущами, кричать мені так, як це буває в театрі, коли із задніх рядів просять, щоб сідали на передніх, бо їм нічого не видно.

— Сідай, пане, бо зараз почнуть по нас стріляти. Хочеш, щоб нас помітили? Почекаємо, поки їх атакують наші з флангу.

Зліва, де решта нашого батальйону, долинають безперервні вигуки: «Ура... Ура!..» Отже, сидіти на місці мені здається дезертирством.

Без будь-якої на це причини думаю про себе, що під час смертельної небезпеки, яка нависла наді мною, зовсім немає отого дощу від куль, крізь який, кажуть, повинен пройти кожен на війні. Тільки час від часу, коли кулі летять високо вгорі, вони шумлять, як осінній вітер, гуляючи по рівнинних просторах, коли ж проносяться повз тебе, сичать з присвистом, наче гадюки. Зате зі страшеним гуркотом, ніби то проїжджають довжелезні поїзди, пролітають у повітрі снаряди. Потім один за одним, мов божевільні гіганти, з безмежною люттю обрушуються на протилежний горб, перетворюючи ліс у руїни й дим. Там, здається, уже нікого немає, а косогір їм не вдається розвалити, скільки б його не бомбардували.

Та ворожі гармаші ведуть вогонь недаремно. Думаю, що, б'ючи без ладу по протилежній висоті, вони, крім того що змусили замовкнути нашу артилерію, бо вже не стріляє жодна румунська гармата, також навмисне демонструють, що вирішена не тільки моя доля, а й усєї нашої армії. І справді, поки ворог може преспокійно вести такий шалений вогонь, крізь який не пройде жодна частина без того, щоб не була переполовинена й дезорганізована, доти це вважатиметься поразкою.

«Weg kann Rumänien retten?..»

Раптом з правого боку на нас летить град куль, вони із свистом і шумом пронизують наші ряди, впиваються в землю. Одразу ж лунають відчайдушні крики, зчиняється гамір, як на базарі.

— Бережіться... наші стріляють по нас... бережіться!

Цеп наших війск, що з'явився з-за гори, так само не знаючи, як і ми, де ворог, і, думаючи, що він за висотою, відкрив по нас вогонь. Несамовито репетуючи, припадаючи до самої землі, розповзаємося по всій долині.

— Не стріляйте!— гукаємо у відчай.— Не стріляйте!

Оглядаюся і бачу тепер кілька трупів, майже всі вони лежать навznak. Це ті, що, очевидно, загинули від куль у спину.

Де те піднесення, з яким ми форсували Олт, штурмували висоту Брана?

Мене сповнює почуття смертельної туги. Правим боком схилу, на чималій віддалі від нас, ідучи на повен зріст (мабуть, по них ніхто не стріляє), відступає маса наших

солдатів. У сутінках їхній похід нагадує похоронну процесію.

Все те, що протягом сорока років писалося в наших шкільних підручниках і в газетах про подвиги наших воїнів під час війни з турками, на фоні цього відступу, який був дійсністю, було схожим на непотрібний мотлох, яким набивали сейфи.

Драма війни — це не тільки щохвилинна загроза смерті, жахливе кровопролиття і голод, а й постійна душевна перевірка, постійний конфлікт із твоїм «я», бо тепер пізнаєш дійсність в іншому, ніж знав досі, вигляді.

Разом зі своїми солдатами, промоклими до кісток і охопленими безнадійним сумом, сиджу у видолинку з півгодини. Вони з тривогою позирають праворуч. «Ось нападуть на нас з флангу», — шепчуть один одному. Але це неможливо, бо там нікого немає.

Стріляємо навмання, без команди, не прицілюючись. Та ми тепер перед собою нічого не бачимо, тільки чуємо оглушливу тріскотню.

І раптом у лісі, праворуч від нас, знову лунають відчайдушні вигуки наших солдатів: «Ура, ура!..»

Я більше не можу всидіти на місці.

— Вперед, пане капітан! Не чуєте, що робиться ліворуч?

У такому випадку не треба бути дуже відважним, щоб кинутися вперед. Перед нами безлюдна долина, і до певної міри створюється враження, ніби ми не на війні, а на маневрах.

Капітан рукою показує мені, що позад нас, у лісі, діється щось незрозуміле. Лежачи, зіпершись на лікоть, серед своїх людей, цей довговусий офіцер, що лежить між своїми солдатами, випроставшись, для мене — цілковита загадка.

Хіба має значення, якщо я сьогодні загину, — а я певен, що це станеться саме сьогодні, — чи мене наздожене куля тут, чи за кілька кроків далі?! Але, чманіючи від власного крику, вигукую: «Ура! Ура!» Капітан піднімає своїх людей, і ми з несамовитим галасом починаємо дертися на схил. Перебігаючи з місця на місце, просуваємося метрів на триста і знову залягаємо.

Тепер кулі, що раніше турбували нас зрідка, цьвохкають частіше. Здалеку по нас б'є кулемет, але він ще не пристрілявся, кулі, розриваючи землю й траву, падають метрів за п'ятдесят попереду. А десь позаду, в лісі, все

перегукуються румунські солдати. Ворог і далі безупинно, мов якийсь автомат, поливає нас свинцевим вогнем.

Капітан наказує відкрити вогонь по лісі перед нами, щоб вдарити по ворожих солдатах, які, на його думку, стримують наступ нашого батальйону. Я вперто заперечую, бо певен, що будемо бити по своїх, але нічого вже не можу вдіяти. Стрільянина почалася.

Уперед більше не йдемо.

— Не треба, пане,— говорить капітан.— Почекаймо тут. Нехай підуть у наступ ті, що в лісі.

Я з ним не згоджуюсь, бо розумію, що будь-який маневр, крім наступу, на відкритому полі під обстрілом означає смерть і поразку. Тому починаю знову кричати: «Ура! Вперед!» Мені здається, що вже сам вигук — могутній стимул і водночас ніби раптовий хміль під залпом вихиленої склянки вина. Наступ розпалює й п'янить.

— Замфіре, Марине, Чорбаджіу, за мною!— гукаю й схоплююся на ноги. На нас обрушується град куль, але жодного з тих, хто біжить поруч мене, вони не зачепили.

Кроків за десять падаємо на землю, але відразу схоплюємося, бо недалеко від нас видніються кілька виритих снарядами ям. Ковзаючись по мокрій траві, біжимо і по п'ять-шість стрибаємо й ховаємося в кожній із них. Однак тепер ми потрапляємо під шквальний вогонь,— сталося непередбачене. Поки ми лежали в траві, ворог нас не бачив. Коли піднялися й побігли — виявили себе, бо на тлі чорної землі йому дуже добре видно нашу зелену форму. Над нами виспівують кулі. Стріляють звідусіль. Спереду ворог, а ззаду наші солдати, що залишилися у видолинку. Але вони б'ють поверх нас. Найдужче дошкуляє нам ворожий кулеметник. Він, мов тигр своїми гострими пазурами, розриває землю й траву кроків за десять перед нами. Потім переносить вогонь усе ближче й ближче, та, думаючи, що допущена помилка, знову шалено поливає свинцем зону метрів за двадцять від вирв. Солдати, що з'юрмили коло мене, стріляють, як навіжені, не висовуючи голів з ями. Ті, яких я не бачу, здається, також б'ють без упину. Не можна сказати, що на нас падає дошкуль, кулеметні черги не такі вже й дошкульні, та й одна куля, з рою тих, що літають, мов джмелі, для мене і кожного поруч мене в ямі може бути рівнозначною корабель-

ній катастрофі в океані, страшному землетрусові, кінцеві світу. Звичайний короткий удар, наче нагайкою по лобі, і — смерть.

Гвинтівки солдатів, які горбляться позад мене, оглушливо бахають біля моїх вух. Один з них навіть був примостив гвинтівку мені на плече. Я сердито скидаю її, бо від пострілів аж вуха лопаються. Наказати б припинити стрілянину, та мене все одно ніхто не почує, бо довкола такий оглушливий шум, наче в літаку, коли запускають двигун.

Щоб не загинути по-дурному, мусимо вийти з ями. Бачу попереду невеличкий горбок, треба за ним залягти. Але спершу якось припинити б вогонь своїх. Підводжуся, ризикуючи бути вбитим у спину, стаю на коліна, бо ззаду на мене чигає значно більша небезпека, ніж з боку ворога. Показую тим, що у видолинку, щоб перестали стріляти і дали нам можливість пробігти вперед, а то ми загинемо від їхніх пострілів. Знову відводжу вбік гвинтівку мого сусіди, який стріляє навмання і глушить мене.

Стоячи на колінах, впираюся правою рукою в траву і нарешті лівою подаю знак солдатам бігти вперед. Але цієї миті відчуваю, як щось, ніби шомполом, б'є по руці, і мене одразу стягують назад у яму.

— Що сталося?— питаю збентежено.

— Вас поранено в ліву руку.

Дивлюся і бачу, що рукавиця повна крові. Один палець звисає, наче на ниточці. Проте болю зовсім не відчуваю.

У ямі солдати показують мені на Чорбаджію. Вони щось кажуть мені на вуха, та я нічого не розумію і не чую через страшенну тріскотню і гуркіт. Врешті здогадуюся, в чому річ. Чорбаджію поранено в обличчя, яким його повернуто назад, йому вже було байдуже, що діється попереду. З куточка рота у нього на бороду сочиться кров. Нерухомі, наче скляні, очі, здається, не хочуть дивитися на землю.

— Куля влучила в потилицю, це стріляли наші, що залягли у видолинку,— вголос висловлює свою думку один із солдатів.— Та й вас, певно, теж вони поранили.

— Ні, Чорбаджію висунувся з ями разом з паном молодшим лейтенантом,— заперече йому інший.— Коли пан молодший лейтенант подавав знак рукою, він обернувся назад, хотів побачити, чи ті перестають стріляти, і тоді куля вдарила його в потилицю. Це не наші.

Тепер ми — як у могилі. Стрілянина трохи вщухла, кулі пролітають зрідка. Зате помічаємо, як удалині підхоплюються й біжать до лісу ліворуч якісь постаті, мабуть, ворожі солдати. Бачимо їх добре тільки тоді, коли вони, скрадаючись один за одним, перебігають дорогу і знову зникають.

Німецька артилерія безперервно б'є по лісу, підкидаючи вгору цілі дерева, стовпи диму впереміш з трісками, які розлітаються в усі боки. Деякі снаряди з гуркотом летять аж за горб. Очевидно, ворог веде вогонь і по тій долині, звідки ми надійшли. На правому фланзі наших уже не видно. Зате з лісу долинає тріскотнява пострілів, що, повторена луною, віддається страшним гуркотом.

Запитую себе, що робити. Про наступ не може бути й мови. Єдина надія, що наші потиснуть ворога, а нам вдасться відсидітися в цій ямі до кінця бою. Але з того, що стрілянина в лісі віддаляється, я з жахом здогадуюся, що наші відступають, нас поступово оточує ворог. Від думки, що можу потрапити в полон, охоплює холодний, крижаний відчай. Цей розгром, прихід ночі, рука, яку весь час ховаю в кишеню, як собака розчавлену автомобілем лапу, нагадують мені про невідступність смерті.

А коли мене охопило гаряче бажання втекти від смерті, вирішую негайно відступити назад. Налякані солдати не пускають мене з ями. Але мої нерви вже неспроможні витримати. Постріли, що лунають поруч і глушать мене, приголомшують і доводять до божевілля.

І я на повен зріст просто через зелене поле рушаю назад, сам на всьому його просторі, мов сновида. Не дивлюся ні назад, ні по боках, в голові тільки одна думка: якщо пройду ці п'ятсот-шістсот метрів, то виживу. Але це треба пройти, знову перебігти через зону загороджувального вогню й ліс, що прострілюється ворогом. То можу й загинути першої-ліпшої хвилини. Але якщо опинюся на тому боці, то... У мене б'ється думка про порятунок, як булькає кров з перерізаного горла. Мене спонукає до цього божевілля надто короткої гри. Через чверть години буду врятований. Я завжди вірив, що, граючи в рулетку, добре ставити на круглі числа. Так краще.

Якщо не станеться ніякого безглуздя, поки йтиму на повен зріст, наче ходячий труп, сам як палець, серед просторої полонини, ні на мить не зупиняючись, чверть години мусить минути швидко. Але нізачо не звертати

уваги на те, що діється кругом, щоб не втратити відваги й не розгубитися,— так акробати не повинні дивитися вниз під час виступу. І я йду твердо, перебігаю, мов автомат, лише зону загороджувального вогню.

І все ж трохи затримуюся, не можу вилізти на горбик перед лісом. Ковзаюся на мокрій траві і не можу допомогти собі лівою рукою. На якусь мить гадаю, що загинув. Бачу, як летять кулі, падають, зариваючись у землю. Їх значно більше, ніж я собі уявляв. Від думки, що не зможу піднятися на горб, мало не втрачаю свідомість, та згадую гусара, по якому ми випустили сотні куль, а він залишився живий. Хапаюся правою рукою за траву, впираюся ногами і таки вискакую нагору. В лісі натикаюся на свого ординарця. Скидаю рукавицю й хусточкою обмотую розпухлу, закривавлену руку, яка здається мені безнадійною. Ворожа артилерія б'є метрів за двадцять ліворуч. Якщо перенесе вогонь сюди, нам кінець.

Ще через чверть години ми з Думітру виходимо з лісу, через видолинок піднімаємося на протилежний схил і зупиняємося на дорозі. Тепер відкривалися переді мною нові двері в інший світ, а може, вони ті самі, в які я входив нещодавно.

На возі мене підкинули до пункту першої допомоги, звідти нас повинна забрати дивізійна машина. Серед поранених, що лежать і сидять на землі, помічаю й групу німців, підібраних після нашої відчайдушної атаки.

У сірій формі з м'якого сукна, в обшитих жандармських ківерах вони здаються дуже кумедними. Малим я не раз чув розповіді про привиди, та ніколи не бачив їх. Досі бився з німцями, і аж тепер довелося зустрітися з ними зблизька, пересвідчитись, що й вони люди, які розмовляють і страждають. В моїй уяві вони сприймалися невиразними тіннями, відчував я їх через снаряди, кулі, а зараз переді мною вони — люди.

Для мене німці були великим авторитетом за бої на Мазурських озерах, під Іпром, Верденом. Багато б я дав, щоб знати їхню думку про сьогоднішній бій, аби мати її, як орієнтир, при допомозі якого потім, співставляючи і порівнюючи, збагнути б фактичну й моральну вартість усієї воєнної кампанії, визначити її рівень, як це роблять любителі скачок, спостерігаючи за перегонами між окремими скакунами, і на основі цього визначають можливості скакових коней певної країни.

Дивлячись на німців, звертаю увагу на одного типа з видовженим і непорушним, як маска, обличчям. Він лежить, повернувшись трошки набік. У окулярах з металевою оправою, мабуть, унтер-офіцер або й офіцер. Їх теж вистроїли в ряд на краю шосе, як і нас.

Відчуває, що дивлюся на нього, й відвертає голову. Мені хочеться поговорити з ним, однак не знаходжу, як зав'язати розмову. Мені незручно, наче при знайомстві з жінкою, а він, пихатий, уникає знайомства зі мною. Не маю цигарок, а то б запропонував би йому.

Тим часом приїжджає й від'їжджає дивізійна машина швидкої допомоги. Нас поки що не забирає, перед нами є інші. Якийсь санітар перев'язує мені руку.

Нарешті, розсердившись на свою сором'язливість, запитую німця по-французьки, куди він поранений. Той якусь мить дивиться на мене, а потім коротко, також по-французьки, відповідає:

— Мені немає про що з вами розмовляти.

Ну звичайно, тут говорить представник свого народу з представником іншого народу, а не людина з людиною, як цього я хотів, щоб він, житель Пруссії, побалакав зі мною, мешканцем бухарестського передмістя. На якусь мить задумуюся, чи не вдарити його, пораненого. Відчуваю, що ця його гра удавана, і в мені закипає злість. Жодна з причин, що наводяться під час агітаційних кампаній серед народів для виправдання війни, ніколи не спонукала б мене воювати і вбивати. Перебуваю на фронті з необхідності, а не з інших мотивів. Ні поняття батьківщини, яке я не ототожнюю з поняттям держави, з її прагненнями економічних завоювань, бо виступаю не за престиж румунського заліза й шкіряних заводів, ні загроза німецької адміністрації, що здається не такою поганою, не спонукали б мене активно воювати й убивати. Одне мене страшенно розлючувало — це претензії ворога наказувати мені, румунів, тільки тому, що він вважав себе представником вищої раси. Про це смутно натякалося і в пропагандистській літературі, та я не дуже вірив тому. Переконався я в існуванні справжнього расизму в другий період війни, коли нас іноді з ворожих траншей обливали потоками брудної лайки. Тоді і я від обурення з лютою ненавистю й задоволенням, які штовхають натиснути курок маленького ніжного браунінга і розрядити його в груди нахабного неотесаного атлета, брав гвинтівку і стріляв у ворога.

Зараз я стримуюся, пильно дивлюся на нього, щоб він мимо своєї волі, наче підсвідомо виконуючи наказ, обернувся до мене.

— Ви, німецькі солдати, завоювали собі репутацію і сміливих, і дурнів водночас. Ви, бачу, також не виняток.

Німець піднімає шинелю і без жодного слова показує криваву рану на животі. Я нічого не розумію. Зрештою на фронті ніяка рана не справляє враження. Поранений завжди вважається щасливішим, ніж той, хто залишається в окопах.

— Це ваші солдати...

Я гніваюся і також показую на наших поранених.

— Ти гадаєш: як має бути на війні? Якщо хочеш завоювати світ...

Німець скрушно посміхається:

— З кулею в животі вони змусили мене йти двадцять кроків.

Мене проймає жах. Але розумію, що наші солдати, підбираючи поранених і не відаючи, що він тяжко поранений, змусили його йти до носилок, на яких принесли сюди і на яких він лежить і досі. Прошу лікаря, який наглядає за вантаженням поранених у машину, підійти до нас, і він неохоче робить йому укол.

— Коли тебе поранило?

— Години три тому. Ми були в лісі, по нас відкрини вогонь з-за схилу і знищили весь наш батальйон.

Отже, той вусатий капітан, якого я наздогнав на схилі, мав рацію, коли наказав солдатам стріляти по лісу. Переконаюся, що й в цьому випадку я був смішним, коли вважав, що не треба стріляти, бо там немає ворога, не зумів, як завжди, правильно зорієнтуватися.

Німець, трохи повагавшись, підтверджує моє припущення, що служив у пруському полку. Він справді викладач. Воював у Росії, був і під Верденом. Хочу довідатися, що він думає про сьогоднішній бій...

— Для мене він був найважчий, бо тут я смертельно поранений, а з інших боїв виходив живий.

Міркування дуже логічне, і за це я навіть усміхаюся до нього.

— А в порівнянні з іншими боями?

— Не можна порівняти.

Спершу його відповідь здається принизливою. Не можна порівняти лева з собакою. Відчуваю, що не зможу

зробити ніяких висновків для майбутнього, що мені не збагнути те, що наступить.

— І все-таки? — допитуюсь посміхаючись.

Мені здається, що він не настільки розумний, щоб порівнювати, бачити різницю. Йому треба б мати ширший світогляд і краще розумітися на характерних деталях. Фікцію неможливо порівнювати, а він неспроможний бачити реальності.

— Це не війна, а щось інше,—і, обернувшись до свого сусіда, також німця, який сидить і курить, каже:— *So dumme Leute... durch ein solches Trommelfeuer...*¹

— Ти вважаєш що вогонь був сильний...

Як видно, наші оцінки співпадають.

Він дивується, що я розумію німецьку мову.

— Сильний?! Гм...— перепитує і посміхається.— Побачив би ти, що діялося під Верденом і Сомме... Там на нас обрушувався вогонь з сотень гармат... Сьогодні їх стріляло вісімдесят, дев'яносто.

— Я вже нічого не розумію... Ти говорив своєму сусідові про сильний артилерійський вогонь. Мав на увазі нашу артилерію?

Німець скривився від болю, помацав з відразою живіт. Він, як і всі хворі на перитоніт, мав надзвичайно ясний розум. Укол зробив його навіть балакучим.

— Ні, пане, я говорив про нашу артилерію. Скажу тобі одне... Ми, німці, полюбляємо бійки. Особливо ми, пруссаки. Кожен з нас ходить з порізами. Глянь сюди,— і показує мені надрізане вухо.— У нас навіть є приказка: «Ніколи не ставай на дуелі з тим, хто не вмє битися». Хочу тобі сказати, пане, що якби ви вмєли воювати, я б сьогодні не лежав тут з кишками в руках.

На якусь мить мені здається, що він вважає, ніби ми перемагаємо якраз завдяки нашому невмінню воювати.

— Гадаєш, ми виграємо війну саме через брак досвіду?

— Переможете в цій війні? Йй-богу, я не жартую, але мені здається, що через кілька годин наш 337-й полк буде тут, де ми зараз розмовляємо. Знаю, що помру, а коли б залишився живий, то впевнений, через два тижні наші визволили б мене з полону в Бухаресті.

Я вірю йому, знаю, що не жартує.

¹ Які дурні люди... пройти крізь такий загороджувальний вогонь (нім.).

— А все ж що ти хотів сказати отим «Trommelfeuer»?

— А ось що, пане. Війна, як і дуель, має свої правила. На Західному фронті були години, коли ми не випускали жодного снаряда, навіть тоді, коли англійці грали в бридж перед траншеями. Як, по-твоєму, треба жити? Зрештою, тут теж є певні правила. Якщо ти сидиш в окопі, а ворог наступає, починає стріляти твоя артилерія. Ворог зупиняється, б'є зі своїх гармат ще сильніше. Тоді ти відступаєш, залишаєш позиції, щоб їх зайняли ворожі солдати. Після цього стріляє твоя артилерія, і ворог мусить відступати, залишаючи після себе поранених і вбитих. Потім, якщо хоче, наступає знову, коли ні — сидить у траншеях. Так може повторитися кілька разів. Але ніхто ніколи не проходить, пане, крізь загороджувальний вогонь.

— Гаразд, пане, але сам ти кажеш, що не можна порівнювати цей вогонь з вогнем під Верденом і Сомме.

— Ну й що ж?.. Там ми були в укріпленнях з бетону, глибоко під землею.

— Добре, а коли ви йшли в атаку?

— Гм... Тоді, покинувши убитих на полі бою, тікали назад, в укріплення, а командування змінювало командира артилерії, який не підготував атаку.

— Отже, те, що ми пройшли крізь загороджувальний вогонь, вам здається героїчним подвигом?

Посміхається з щирою іронією:

— Серйозно думаєте, ніби ви, румуни, хоробріші за нас чи французів?

— Ну й що?

Мовчить, довго прислухаючись до болю в ньому, як до думки, і потім, скривившись, каже:

— А те, що ви допомагаєте німецькій армії якнайшвидше дійти до Бухареста.

— !?

— Навіщо ви сьогодні йшли крізь загороджувальний вогонь? Допомогти тим, хто був спереду? Яких ми атакували? Все одно вони мали загинути. Адже ми рушили в наступ. Якби ви не допустили нас до них, ми однаково відступили б, залишивши їх на розгром нашим гармашам, щоб навчили їх розуму. Тоді чого ще й ви посунули юрбою? Ви порушили правила війни, і наші відступили, але не із страху, — думаю, вам відомо, що німці не боягузи, — а з розрахунку... Правда, на нас зненацька вдарили з-за гори, і через це наші не змогли підібрати пора-

нених. А які у вас втрати? Мабуть, чималі. Та ще треба додати, що з тих, які залишилися за загороджувальним вогнем, мало хто повернеться живим.

— Наші командири багато розраховують на рукопашну атаку.

— Саме тому, гадаю, наші так швидко дійдуть до Бухареста. Вони зовсім зневажають рукопашний бій, а чинитимуть так, як сьогодні, з холодним розрахунком. Отак діяли й римляни. Горацій удав, що втікає, щоб примусити куріатів розсіятися по полю. Ми симулюємо перед вашими батальйонами відступ, щоб ви, переслідуючи нас, опинилися під обстрілом нашої артилерії. У вас тоді створюється ілюзія, що перемагаєте. Іноді ми даємо себе обдурити. Говорив же я про нашу приказку, що недобре битися з тим, хто не знає правил поединку. Та врешті переможемо ми. Скажи, у вас є в Карпатах укріплення?

Певна річ, я поспішаю сказати йому неправду.

— У Карпатах? То зовсім інше. Там у нас заздалегідь споруджено сильні фортифікації.

— І сховища маєте?

— Звичайно. Вирили глибокі землянки, вкрили їх двома рядами балок, насипали зверху метровий шар ґрунту.

— Оце й усе? Саме для наших «сімдесятп'яток». Та не витримають вони й наших «стоп'яток», а про «стоп'ятдесятки» нічого й казати. А коли й витримають, все одно вам не перемогти, бо у вас немає «стоп'ятдесяток» і гармат ще більшого калібру.

— !?

— Звичайно, наші битимуть, поки не знищать ваші окопи й землянки з усім живим... Якщо все-таки землянки витримають, як під Сомме, наші гармаші не дадуть можливості солдатам вийти з них. І тоді, якщо у вас є така артилерія, як у французів, зробіть й ви так, як вони... будете бити по окупантах... окупанти відступлять, потім і собі почнуть стріляти з гармат. Так триватиме без кінця, як ми читали все літо про артилерійські дуелі біля Мортама.

Посміхаюся зі смертельним сумом у душі. Наші укріплення в Карпатах?! Укріплення й землянки, що їх могли б зруйнувати навіть кілька циганських свиней...

— Сподіватимуся, що ваші лікарі кмітливіші, ніж генерали... Однак, здається, мені вже капець... Хотів би хоч фотографію цих місць... листівку... щоб дружина і

діти побачили, на фоні якого краєвиду мене вбито. Для сімейного альбома.

Тут ми надовго змовкли... Я думав про смерть усіх наших, він — тільки про свою. Хоч сьогодні йшов дощ, а потім вигодинилося, проте сутінки, що поступово оповили все навколо, були похмурі й гнітючі.

Коли приїхала по нас карета, я наполіг, щоб разом зі мною поклали й полоненого німця... Попросив також шофера, щоб на вибоях їхав повільніше. Він пояснив, що йому наказано до півночі перевезти всіх поранених.

У польовому госпіталі мені зробили протистовбнячний укол, поклали в чисте ліжко. Значно пізніше привезли нову групу поранених з нашого полку. Дивізія відступає. Від усього нашого батальйону залишилася половина. Чотири офіцери загинули, кількох поранено, мою роту оточено, взято в полон з усіма офіцерами. Де ж ти тепер, Тудор Попеску? До світанку госпіталь має бути евакуйований. Санітари у відчаї перев'язують хворих.

НЕДОСТОВІРНІ ЗВЕДЕННЯ

Переїзд у санітарному поїзді, в якому поверталось додому близько двохсот поранених, здавався мені до певної міри схожим на подорож за кордон, коли, посидівши у вокзальному ресторані, складаєш собі уявлення про якесь там місто, коли перед твоїми очима пробігають самотні сторожові будки, биті дощем убогі села серед поля, а тут, у вагоні-ресторані, розважаються собі елегантна дама і пан комівояжер. Я повертався в світ, який для мене геть втратив свої попередні ознаки, наче для того хворого, що після довгих місяців уперше виходить з дому, місто здається зовсім іншим. Придивляюся до всього, запам'ятовую найменші деталі, узагальнюю їх. Після прикрашеної вінками й державними прапорами станції Брашова в мене склалася думка й про саме місто, якого я ніколи не бачив, воно, здається, було таким, як та розмальована листівка, випущена з нагоди національного свята. У Синаїї, куди поїзд прибув надвечір, до наших вагонів увалилася ціла юрба вродливих дам, з такими ж білими й ніжними, як і їхні халати, руками. Я до всього пильно придивляюся, прислухаюся. Всі, кого бачу довкола себе, здаються мені примарами, що з'явилися переді мною після пережитого під час жорстоких боїв.

Між Предялом і Буштень дивлюся на вовчі ями та вузьенькі траншеї, яких ми накопали біля шосе в мирний час, коли ще гори й ліси не були захоплені ворогом. Яка це наївність із нашого боку! Отак легковажний примар, щоб запобігти повені, яка загрожувала знищити ціле село, розпоряджається викопати вздовж шляху неглибокі рівчаки для стоку води. Однак велика повинь забирає не тільки те, що трапляється на дорозі, а й хати, і навіть будинок примарії разом з нерозумним паном примарем.

Ми їдемо в спеціальних санітарних вагонах, лежачи на довгих полицях. У Бухаресті нам сповістили, що далі поїзд іде до станції Обор, де відбудеться сортування хворих. Зупиняємось біля довгого підземного, наче на великих закордонних станціях, перону, так принаймні мені здалося спочатку, бо пізніше я довідався, що такого перону там не було. Тільки стали, відразу до вагонів зайшли санітари, штабні офіцери, з блокнотами в руках і почали розпитувати, хто де хотів би лікуватися. Більшість поранених захотіли в столичні госпіталі, де, як їм сказали, доглядатимуть хворих вродливі дами з румунського вищого світу. То була правда. Є різниця між цивілізованою і культурною масою. Вона полягає в тому, що представники цивілізованої маси гаряче наслідують і впроваджують у практику всі заходи культурної громадськості, однак не мають терпцю доводити справу до кінця. Поки служба в лікарнях була доброю нагодою для тих дам показати свій гонор і навіть сприяла цьому, вони, лагідно посміхаючись, заповнювали своїми білосніжними халатами всі палати поранених. Згодом це їм обридло. Пізніше, уже коли мені довелося побувати в яських госпіталях, я бачив там лише кількох з них, що в душні липневі дні промивали і перев'язували смердячі рани.

Я з тривогою подумав, що коли потраплю в один із бухарестських госпіталів, мене відвідуватимуть рідні і я муситиму тепер грати комедію, вдаючи, ніби люблю їх і радію зустрічі з ними.

Попросився до гарнізонного госпіталю XX полку. Поки мене відправили, чекав кілька годин. Тим часом один доброволець-санітар, знайомий нашої сім'ї, переказав моїй матері, і вона прийшла на станцію.

Мати плакала, цілувала мене, говорила, що рана дуже серйозна, послала когось, щоб мені принесли з дому кілька подушок, флакон одеколону, покривало, «бо не знати, чи в госпіталі матимеш усе, що тобі потрібне».

І все ж її переживання були мені чужими. Коли помер дядько і залишив нам багатство, коли почалася тяганина за спадщину, я й сьогодні не знаю, чи правильно я чинив. Але мати повелася тоді зі мною, як чужа. Вважаючи себе скривдженою, вона не хотіла розмовляти зі мною, дивилась на мене вороже, мов на чужинця, чужим я їй і зостався. Я тоді поступився, і вона знову стала лагідною, але розкрилося непоправне: я вже збагнув, що її ніжність удавана. Пізніше я намагався переконати себе, що, можливо, вона мала рацію і що суперечки за спадщину часто викликають ворожнечу між рідними, але в скрутну годину, незважаючи на сварку між нами, переможе любов. Але марно я мучив себе. Моя відмова від частини спадщини на користь сім'ї наче посилила материну любов, відтоді вона почала виявляти до мене ще більше ласки й уваги. Але, принісши найбільшу жертву, я поведився, сам того не бажаючи, зверхньо. На теперішнє моє життя мати не мала ніякого впливу.

Посміхаючись, я цілував її руки, приймав подарунки з удаваною ніжністю і водночас неухважно, чекаючи, щоб пішла додому, як ждеш у вагоні, щоб якнайшвидше рушив поїзд і пішли проводжаючі, бо вже добряче набридли і починають тобі заважати.

Мати жодним словом не обмовилася про мою дружину, і я був їй щиро вдячний за постійну неприховану ворожість до неї, бо звільняла мене від неприємних розпитувань про Елу. Лікар, бачачи, як вона переживає і турбується за мене, люб'язно запевнив її, що через два тижні я цілком видужаю і знову зможу повернутися на фронт. Це її дещо засмутило.

У повітовому госпіталі міста Р. мене помістили в одній палаті з пораненим у коліно полковим товаришем. Є що читати, але заважають тихий гомін і неприємний запах. Цілий тиждень відчував страшні болі в руці, потім стало легше, і я зміг виходити з палати. Доглядають мене чудово, бо в офіцерів нашого полку тут дуже багато родичів. Ми занепокоєні становищем на фронті і щодня з великим нетерпінням чекаємо о четвертій годині офіційних повідомлень. Місто з його будинками, схожими на вілли, що потопують у садах, з численними крамницями в центрі, живе особливим життям. В ньому оголошено військовий стан. Тепер комісар поліції став майором, на погонах він носить зірки, а не нашивки, поштмейстер теж зодягнув військову форму, взагалі всі дорослі чоловіки

мобілізовані для проходження військової служби в тилу і, таким чином, ніхто не байдикує, крім пенсіонерів, які гайнують свій час, цілими днями просиджуючи в кав'ярнях. Ми пильно приглядаємося до вантажних автомобілів, обозних фургонів, військових частин, що проходять через місто, і намагаємося вгадати, немов читаючи по зорях, евакуюють нас чи ні. Адже бої йдуть у Карпатах, зовсім близько, кілометрів за вісімдесят звідси.

Зрештою, війна, як виявляється, викликає пожвавлення навіть у віддалених повітах, тим більше тут. З парасолькою під пахвою старі вчителі, відмовившись од звичайного післяобіднього сну, о четвертій годині виходять на прогулянку, щоб прочитати приліплене на вікні кав'ярні щоденне повідомлення про военні дії. Відредаговані вони дуже туманно: «Запеклі бої, ураганний вогонь», «Шалені атаки...» І жодного слова про поразку чи відступ. Той, хто побував на фронті, знає, що тільки, порівнявши два повідомлення, можна узнати щось.

«На висотах біля перевалу Рукер наша піхота веде жорстокі бої»,— читаю в одному із повідомлень, яке переписав каліграфічним почерком, мабуть, хазяїн кав'ярні. Наступного дня серед інших повідомлень бачу й таке: «Ворог шалено атакував нас на південь від Драгослав».

Коли тобі відомо, що між Рукером і Драгославами сім-вісім кілометрів, тоді знаєш, на скільки відступили за добу наші війська, якщо ні, то вважаєш, що нічого не сталося.

Після обіду, надвечір, центр міста пожвавлюється, це відбувається особливо тому, що виходять на прогулянку жінки. Офіцери різних служб і комендатур (тут перебуває штаб армійського корпусу) перед шостою годиною, як сумлінні службовці, закінчують роботу. Чогось хочеться думати, що й на фронті в цей час замикають шухляди, миють руки, чепуряться, виходять з окопів і йдуть у місто грати в покер або поспішають на побачення з дівчатами. Я й тепер відчуваю, що не можу мислити абстрактно. Для мене існує тільки один світ, світ, який я бачу. Ми можемо бачити, відчувати і, таким чином, пам'ятати тільки час, який переживаємо, і місце, де перебуваємо. Решту змінюємо несправжніми, умовними образами, які нічого не означають, у крайньому разі є лише тимчасовими. Коли я бував під шквальним гарматним вогнем біля села Сесеуш, то знав, що, цілком можливо, десь далеко інші люди розважалися, кохали, ішли на

службу, мали обідню перерву. Але я не мав можливості робити те, що вони. Тепер, навпаки, я буваю тут, у цьому світі, і фронт уявляється мені чимсь поза простором і часом. Думаю собі, може, цієї години Орішан під таким же жахливим обстрілом, як і під Беркутом. Але це тільки звичайна здогадка, позбавлена будь-якої емоції, відчуття певного образу, тобто відчуття реальності подій.

Коли я з перев'язаною рукою разом з товаришами прогулююся містом, на мене поглядають з певною цікавістю. Це мені не подобається. Реальне відчуття, що на мене дивляться, здається чимось схожим на лоскіт: його спочатку можна терпіти, та врешті він стає нестерпним.

— Побудь ще трохи в місті,— каже мені товариш.— Незабаром прибуде генерал А.

— Звідки це тобі відомо?

— Приїде автомобілем... Чув у префектурі. Глянь, он там стоять колишній примар, адвокат Васу. Чекають. А он теперішній примар. Прекрасний лікар, він усім допомагає, а зараз стоїть у натовпі і жде появи генерала. Пішла чутка, ніби він їде через місто на фронт.

— Але ж ходила чутка, що генерала отруїли.

Обидва посміхаємося, бо знаємо суть цієї побрехеньки. Командуючи фронтом у Добруджі, генерал А. на якийсь час зупинив наступ ворога. І став легендарною особою, бо люди обожнюють таких, як генерал А.

Мені, однак, ясно, що в даній військовій ситуації ніхто нас не може врятувати. І все ж, коли на головній вулиці біля міського парку з'являється обляпаний болотом великий відкритий автомобіль, мене проймає нервовий дроз, як і всіх людей, що стоять поруч. Генерал А. разом з іншим генералом сидить ззаду. Він у сірій без відзнак шинелі. Схиливши у важкій задумі голову з бородою клинцем, мов у імператора, він утомленими очима пробігає по натовпу, але ні на кому не зупиняється. Я знаю, чого б хотіли всі ці люди, цього й я бажаю: щоб генерал А. своїм розумом, своєю кмітливістю, як казковий богатир, надихнув відвагою солдатів і без гармат та кулеметів виправив скрутне становище, що склалося на фронті. Щоб завтра, наприклад, у вечірньому зведенні було:

«У районі Драгослав запеклі бої закінчилися поразкою ворога. Один піхотний полк вийшов у тил ворогові й зайняв Димбовічоару й шосе Чувала. Ми захопили у полон 25 тисяч ворожих солдатів, узяли чотири польових гармати, безліч військових трофеїв. Продовжуємо переслі-

дувати ворога. Невеликі групи, що намагалися втекти через гори, поодинокі здаються в полон».

Люди, що стоять на тротуарах, сподіваються на чудо і з надією дивляться на генерала А., офіцери, вишикувавшись, віддають йому честь, як принцові. Люди бажають тільки одного: розпакувати приготовлені для евакуації клунки і завтра ввечері вивісити на балконах триколірні прапори, зустрічаючи його, бігти за автомобілем й несамовито вигукувати слова вдячності за порятунок.

Машина на хвилину зупинилася, і офіцер з вусиками, що сидів біля водія, щось спитав у поліцейського. Йому відразу відповіло п'ять-шість чоловік, що стояли поруч. Генерал тим часом сидів задуманий, мов лікар, якого нарешті покликали зневірені родичі до хворого, якому інші робили операцію, але вона не вдалася.

До госпіталю прибув і Орішан, поранений осколком у праву руку. Товариш по палаті поїхав додому, і я вже кілька днів живу з моїм нерозлучним другом Орішаном. І все-таки мене сповнює дивне почуття. Ніяк не можу зважитися розпитати в нього про його родинне життя. Я вже знав його так, як, мабуть, не знала навіть рідна мати,— бо тільки на фронті, перед лицем смерті і високого неба можна пізнати людину,— та мені нічого не відомо про нього самого. Та й про інших приятелів я мало знаю. Тільки тепер бачу, як мало я й мої фронтіві товариші розмовляли про наше колишнє життя. Ніби ми були десь в іноземному легіоні. Орішан лежить горілиць, витягнувшись, у білому ліжку, наче небіжчик (так звикають спати солдати під час коротких зупинок), і майже щоночі кричить уві сні: «Мамо!.. Мамо!..»

Через кілька днів в офіційному повідомленні читаємо радісну звістку. Наші війська зайняли Червону гору і захопили полонених, багато кулеметів та іншої зброї. Ми з Орішаном пам'ятаємо, як у тих місцях відступав наш полк. Ділюся з ним думкою, що цей подвиг має бути зв'язаний з ім'ям Корабу. Він, посміхаючись, висловлює сумнів. Та незабаром до госпіталю привозять пораненого з нашого полку, і той підтверджує мою думку. Розповідає, що Корабу, прагнучи будь-що відзначитися і одержати підвищення в званні, а також відчуваючи, що може й безславно загинути капітаном, з пихою наполеонівського генерала подав рапорт у штаб дивізії, в якому написав, що коли йому дадуть батальйон, він захопить Червону гору. Після вагань пропозиція була прийнята, і ка-

пітан Корабу зумів порадувати нас успіхом, про який говорилося в повідомленні. Але й він довго не тішився, бо від нього забрали... позичений батальйон. А наступного дня гора була втрачена. Тоді капітан Корабу знову одержав наказ... ще раз взяти її штурмом. З жалем думаю, що було б з румунською армією, якби цього офіцера призначили командувати полком.

Коли Орішанові трохи полегшало, ми почали ходити в місто обідати в трактир. Там знайомимося з двома молодими, дуже вродливими жінками, які виявляють до нас жвавий інтерес, але просять, щоб ми не потрапляли на очі дядькові, старому панові з горбатим носом і великими вусами. Він страшенно лаяв би їх, якби побачив, що вони з кимось розмовляють. Призначаємо побачення і швидко виходимо з трактира, бо нам сказали, що до лікарні містечка Г. привезли тяжко пораненого Нікулае Замфіра. Везе машиною туди нас Йоргу, чоловік Анішорари, який служить добровольцем у штабі армійського корпусу. Він опинився тут, бо за наказом міністерства оборони нижчі маєтні чини звільняються від фронту. Вони повинні віддати в розпорядження ставки свої автомашини, самі водити їх, тому й зветься добровольцями. На офіцерів, однак, цей наказ не поширюється, отже, щоб залишитися в тилу, треба вигадати іншу причину.

Лікарня в містечку Г. стоїть при дорозі. Перед нею великий квітник, вирощений головним лікарем, відлюдкуватим холостяком, своєрідним філософом, який лікує всіх з єдиною умовою, щоб дали йому спокій, аби він міг самотньо жити серед поля.

Нікулае Замфір лежить на залізному білому ліжку з перев'язаною головою, вкритий ковдрою аж до підборіддя. Йому наче й не віриться, що нас бачить, і хоч у нього гарячка, він мляво посміхається. Не може говорити, і цигарки та дві пляшки старого вина, які ми йому принесли, надовго залишаються цілими. Водить поглядом, слідкуючи за нашими рухами, і посміхається одними лише очима, чесний і наївний, як вірний вартівник землі.

— Ти поранений у голову, Замфіре?

Заперечливо хитає головою, злегенька піднімає покривало і показує перев'язані, наче діти в сповитку, ноги. Одна відтята до коліна, друга — у пасі. Лагідно посміхається.

Я, здається, смертельно зблід і хитаюся. Орішан заціпенів. Нікулае Замфір лежить з піднятою догори ков-

дрою і продовжує посміхатися, лагідний і добрий, як ікона, понівечена списками.

Що тут можна більше сказати. Довгий час стоїмо і мовчимо, потім ідемо геть, кажучи, що пораненого, мовляв, не треба втомлювати.

Дорогою Орішан запитує мене:

— Ще й досі думаєш про революцію?

— Ні, як ігумен Зосима Достоевського, я схилию голову перед «нещастям, яке настане».

Мій від'їзд до Бухареста неминучий. Здається, наближається дуже важкий іспит. Написав дружині, що прибуду в суботу ввечері. Поїзд зупинився не на пероні, а серед поля, на запасній колії. Станція не освітлюється. Бояться «цепелінів». Коли йду безлюдною Каля Вікторії, здається, ніби ліхтарі оповиті траурним серпанком і кидають на рівний асфальт тьмяно-синювате світло, а будинки сірі, як скелі. Ніде не світиться. Враження таке, ніби потрапив у довжелезну могилу.

Ела чекала мене й зустріла цілою зливою ніжностей, які колись дуже мене схвилювали б і викликали б величезне задоволення. У всьому будинку (добре затемнені вікна не пропускали жодного промінчика) горіло світло, мов на великдень, накритий білосніжною скатертиною стіл виблискував хрусталем, на ньому стояли розкішні квіти, чудове вино. Це схоже на пізню вечерю вдвох, наче в окремій кабінеті ресторану. Проте я не можу приглушити в собі думки, що все це я міг би мати лише за десять золотих монет, і не треба було б посміхатися.

Ела обнімає й палко цілує мене, не дозволяє самому роздягатися, знімає з мене шинель. Відчуваю, що одне спокусило б мене тут і, може, розвіяло б мою байдужість: широке біле ліжко і ванна кімната з білим кахлем та великими дзеркалами. Якби все це було в мене там, під Беркутом, коли після виснажливого маршу я, брудний і майже роздягнений, замерзав на голій землі, в мене, можливо, з'явилося б почуття вдячності й хороший настрій, і тепер я інакше ставився б до дружини. Але в госпіталі я купався щодня, білизна на мені чиста.

— А мама,— Ела ніколи не називала її мамою,— нічого мені не сказала, що ти поранений. О боже, невже це серйозно? Я ніяк не можу цього збагнути. Ну, хай сердиться на мене, не розмовляє зі мною, але ж могла कि-мось переказати. Дуже боляче?

Запитую себе подумки, не в силі стримати внутрішньої іронічної посмішки: «Чи померла б із жалю ця жінка, довідавшись, що мене вбито?» Наче не знає, що діється в моїй душі. Я мовчу, а вона й далі говорить без упину, як той оратор, що не може закінчити промови і верзе всілякі нісенітници. Кладе на мою тарілку печеню і, ніжно жестикулюючи, ріже її на шматочки. Помічаю, що вона вже потроху старіється. Не підозрює, що їй, досить повній, тепер уже не личать деякі жести. Та й весь її арсенал зваблювати здається мені застарілим і не дає ефекту, як і оті окопчики на кордоні в горах.

Затримуюся надовго в ідальні, щоб не йти до спальні, хоча білизна просторого ліжка вабить мене до себе. Ела лягає поруч, притискається усім тілом до мене і на якусь мить збуджує мене, змушує забути про недавнє рішення.

Не знаю, що було б далі, але враз на низенькому столику помічаю мою фотографію і знову починаю думати. Поставила її сьогодні чи вона давно стоїть там? Невже поставила тут, щоб я, коли мало не загинув під Кохалом, хоч з фотографії дивився на її любові з коханцем?

У моїй голові пропливають і інші питання. А якщо все це неправда? Якщо вона не зраджує? Якщо я знову помиляюся? Якщо це звичайна випадковість, як і тоді, коли зустрів полковника... Але я стомлений, і мені байдуже, якщо вона навіть і не винна.

Я лежу горілиць, настрій препоганий, а вона пробує мене обняти. Стає на коліна і нахиляється наді мною. Я бачу крізь тонку сорочку, як її груди звисають, мов два мішечки, і живіт почав товстіти. Після того, як я одружився, приятелі іноді запрошували мене на розваги з котками. Коли я навіть і йшов, то якими б вродливими не були ті дівчата, вони здавалися мені ганчір'яними манекенами... Але цієї миті мені хочеться відчутти на грудях тверді, мов яблука, груди циганочки, обіймати її струнке тіло. Я міг би її мати за десять золотих монет. І тоді не треба було б вдавати ніжного перед дружиною.

Наступного дня мене відвідала ціла юрба знайомих. Довелося вислуховувати різні нісенітници, порожні, беззмістовні, далекі від дійсності фрази.

Серед листів натрапив я на анонімку.

«Пане, тим часом як ви захищаєте батьківщину, дружина зраджує вас, наче звичайна повія, з одним типом Григоріаде, з цензурного відділу.

Можете їх завжди застати між 6—8 годинами вечора на вулиці Троянд, 8-біс. Вона ходить до нього. Бо тепер, мабуть, соромиться водити його до себе».

Ех, що б я дав іншим разом, тільки б упевнитися, що вона зраджує мене. Скільки я стежив за нею, чекав з розгарячілою головою й стиснутими кулаками!

Тепер, коли Ела повертається з міста, показую їй листа й посміхаюся. На якусь мить вона стає блідою, тривожно й підозріло оглядає мене, однак, побачивши, що я спокійний, думає, що я не вірю анонімці.

— Це підла брехня... Знаєш, усі нам заздрають. Ох, який гидкий цей світ. Ось що хтось вигадує. І саме тепер, щоб ти переживав. Ох, які огидні ці люди... Не маєш права навіть в місто... Звичайно, я була кілька разів у місті, не сама, а з Анішоарою, з Йоргу, був з нами й Григоріаде. Ходили до театру, потім—до ресторану. Ох, і через це...

Говорить без упину різні банальності, придумані зопалу, і моя доброзичлива посмішка заохочує її до цього.

— Слухай, мила моя, що б ти сказала, якби ми розлучилися? — преспокійно питаюся її.

Її наче хтось обухом по голові вдарив.

І знову без кінця й краю сиплються різні питання, жалюгідні протести.

А я пригадую, що колись міг убити заради цієї жінки, міг стати вбивцею, сидів би через неї в тюрмі. І про мене могли б говорити приблизно так: «Бачиш он ту блондинку? Ні, ту другу, трохи товстішу. Сидить за столом з двома панамі і двома дамами...» — «Ну й що?» — «То дружина Георгідіу. Невже не пригадуєш його?» — «А-а-а! І через неї він загинув? І що він знайшов у ній, друже? Убити заради неї? Хіба не міг знайти іншої, такої самої?»

Наступного дня я перебрався до готелю, щоб пережити там решту днів своєї відпустки. Залишався тиждень. Передав дружині ту суму грошей, яку вона просила в Кимполунзі, поцікавився, які треба виконати формальності, щоб відписати їй будинки в Констанці: залишив листа, в якому сповіщав, що залишаю їй абсолютно все: будинок, устаткування, всі речі, сувеніри, книги, тобто все своє минуле.

ПІСЛЯМОВА

У 1931 році після виходу в світ роману «Остання ніч кохання, перша ніч війни» румунський письменник-комуніст Александру Сахія писав: «Роман Каміла Петреску, один з найкращих румунських романів про минулу війну, безперечно заслуговує високої оцінки».

Каміл Петреску пройшов складний шлях від дрібнобуржуазного інтелігента-бунтаря до письменника, який поставив своє перо на службу революційному народу. Народився він 9 квітня 1894 року в Бухаресті і дитячі роки провів у чужій родині, куди його, залишившись удовою, віддала мати. У початковій школі Каміл вчився блискуче, і вчитель домігся, щоб після її закінчення хлопчика прийняли на казенний кошт до гімназії. У шкільні роки Каміл заробляв собі на прожиток, працюючи репетитором, і вже тоді в його душі зародився протест проти суспільства, в якому понад усе цінилися гроші, капітал.

Після закінчення гімназії в 1913 році К. Петреску вступає до Бухарестського університету на філософсько-філологічний факультет, але закінчує його лише в 1919 році. Світогляд майбутнього письменника формувався під впливом передових людей того часу, зокрема письменника-соціаліста Н. Д. Кочі, який у своїх гострих публіцистичних виступах закликав до повалення несправедливого капіталістичного світу, до побудови нового світлого майбутнього.

Не маючи коштів, щоб закінчити навчання в університеті, Каміл Петреску 1916 року іде в армію. А через кілька місяців, коли Румунія вступила в першу світову війну на боці Антанти, він попадає на фронт в самісіньке пекло імперіалістичної бойні. Двічі поранений, майже оглухнувши, Каміл Петреску потрапляє в австрійський полон. Тільки на початку 1918 року він повертається на батьківщину.

Безпосередня участь у боях збагатила Петреску життєвим досвідом і відкрила йому очі на підступність і цинізм правлячих кіл, які посилали на загибель десятки тисяч людей заради своїх корисливих інтересів. Пізніше в одній із своїх перших літературних спроб в поетичному «Циклі смерті», він змальовує страшні картини кривавої бойні, якою була перша світова війна. «Повернувшись до столиці після демобілізації з армії, я без жодного лея в кишені ходив у військовому мундирі, не маючи де жити, і за цілий день з'їдав лише кілька сухарів», — так згадував своє повернення на батьківщину майбутній письменник. Каміл Петреску переїжджає в Тімішоару, влаштовується там на роботу в редакції газети і викладачем гімназії.

Сподівання письменника здобути там визнання, не справдились, у 1920 році з політичних мотивів його звільняють з посади викладача і він повертається до Бухареста, де повністю поринає в літературну працю.

Перші літературні спроби К. Петреску як поета і драматурга були невдалі. Ні його поетична збірка, що вийшла у світ 1923 року, ні ряд п'єс — «Танець русалок», «Міцні душі» («Божевілля Андрея П'єтрату») — не принесли молодому автору визнання. Не мали успіху і постановки деяких п'єс. В 1926 році в драмі «Міоара» Петреску відверто виступає з критикою капіталістичного суспільства. Прем'єра постановки цієї п'єси викликала зливу нападок на автора з боку буржуазної преси.

К. Петреску пробує писати в різних жанрах і нарешті в 1930 році друкує роман «Остання ніч кохання, перша ніч війни», а в 1933 році — «Прокрустове ложе». Ці два романи принесли автору справжнє визнання, розкрили багатогранність його таланту, масштаб якого змушені були визнати навіть вороги.

Вся творчість К. Петреску до перемоги народної влади в Румунії була спрямована на викриття буржуазії, її відриву від народу, готовності принести в жертву своїм вузьким класовим інтересам долю країни. Відомий румунський літературознавець Джордже Келінеску назвав Каміла Петреску «неприспособанцем», бо письменник справді ніколи не пристосовувався до капіталістичних порядків. В той час К. Петреску ще не розумів і не бачив правильного шляху до знищення капіталізму. Він поділяв утопічну мрію про те, ніби країну можна врятувати самовідданими діями інтелігенції, яку він помилково вважав окремим класом суспільства. Замість буржуазної демократії письменник пропонував увести неократію — утопічну організацію суспільства за найвищими законами розуму. Неспроможність цих своїх ідей він покаже сам у написаній в 40-і роки статті «Віхи».

Визволення Румунії від фашизму і соціалістична революція в країні відкрили перед К. Петреску нові обрії. Він активно включився в боротьбу за побудову нового суспільства і пише нові твори, позначені впливом марксистсько-ленінської ідеології — п'єсу «Белческу», збірку оповідань «Вежа з слонової кістки», тритомний історичний роман «Людина серед людей», п'єсу «Қараджале і його час», твори для дітей, — які становлять новий етап творчості письменника і свідчать про справжнє оновлення його таланту. К. Петреску обирають дійсним членом Румунської Академії наук, він двічі стає лауреатом Державної премії. До письменника приходять всенародне визнання. Але тяжка хвороба підточила сили письменника і 14 травня 1957 року він помер.

Український читач має змогу познайомитися з одним із кращих творів К. Петреску «Остання ніч кохання, перша ніч війни», написаним у період жорстокої економічної і політичної кризи капіталізму. «Автор, не знайшовши собі місця в публіцистиці й театрі, — згадував сам письменник через чверть століття, — відчув потребу знайти вільніший спосіб вираження своїх задумів і, перепробувавши все, відкрив величезні можливості роману. Усе, що протягом багатьох років з'являлося на газетних шпальтах і в драматичних творах, виявилось, можна зібрати в роман, можна конкретизувати, реконструювати в ньому минуле і, мов у дзеркалі, відбити реальність».

Справді, в романах Каміла Петреску відбито складні людські переживання, які автор досі намагався показати у своїх п'єсах. Май-

же вся творчість К. Петреску присвячена інтелігенції. Головний герой його творів — це людина, що болісно шукає сенс життя; герой часто обеззброєний згубним впливом буржуазної ідеології, в його свідомості відбувається драматичний двобій між прагненням розкрити себе, свої сили в творчій праці і жорстокою реальністю життя в буржуазному суспільстві.

Перелякана революційними подіями в Росії, світова буржуазія намагалася поширювати всілякі занепадницькі теорії, які проповідували агностицизм. Прислужники буржуазної ідеології філософі-ідеалісти прагнули довести, що світ зрозуміти неможливо, що революція — це вибух примітивних анархічних інстинктів, оспівували війну, як засіб морального очищення людини.

Світова прогресивна література, реалістично змальовуючи життя різних прошарків капіталістичного суспільства, дає широку картину загострення класової боротьби, виступає на підтримку загального руху проти капіталізму та його занепадницької філософії. Румунські письменники Галя Галактіон, Еміль Ісак, вчені Константін Пархон, Віктор Бабеш та інші прогресивні діячі того часу шукають шляхів до об'єднання з народом у його пошуках правди і справедливості. Каміл Петреску прагне об'єднати румунську інтелігенцію, щоб зробити з неї силу, здатну відіграти провідну роль у політичному житті країни. Певна річ, що на цьому шляху він неминуче зазнав поразки. Тільки згодом К. Петреску зрозумів, що не інтелігенція є тією силою, якій судилося знищити капіталізм.

Написаний в 30-і роки роман про кохання і війну не становить якогось винятку в тематиці творів Каміла Петреску. Головний герой роману, від імені якого ведеться розповідь, це молодий інтелігент Штефан Георгідіу, який вивчає філософію і вже зазнав впливу ідеалістичних поглядів. Він переконує себе, що людина може виправдати своє існування ідеальним коханням. Проте, на перешкоді ідеальному кохання стає буржуазне суспільство з його огидною мораллю. Між героєм і його дружиною пролягає моральна прірва. Те, з чим можуть примиритися інші, наприклад, із зрадою дружини, для Штефана Георгідіу стає причиною справжньої трагедії. Доведений до відчаю, Георгідіу готовий вчинити злочин.

Але початок воєнних дій, ніби з тяжкого сну, виводить його із сфери особистих переживань — він побачив невимовні страждання тих, кого буржуазний уряд погнав до велетенської м'ясорубки першої світової війни. У свідомості героя відбувається злам: його особиста драма, дріб'язковість особистих переживань поступається місцем перед трагедією всього народу.

Війна допомогла йому зрозуміти, що не окремі особи, а цілі суспільні верстви, ті, кому належить влада, зацікавлені у продовженні війни. Георгідіу — чесна людина, він зрозумів, що є страждання тяжчі, ніж ті, що він їх зазнав у своєму нещасному коханні, але він не бачить шляхів до виходу Георгідіу протестує, але його протест безплідний. Через це й розстріляють його за дезертирство, як про це можна дізнатися з роману Каміла Петреску «Прокрустове ложе».

Роман «Остання ніч кохання, перша ніч війни» — це розповідь про розрив Штефана Георгідіу із суспільством, що його уособлюють нечистий на руку депутат парламенту Нає Георгідіу, фабрикант-шахрай Луминерару, міністри й чиновники буржуазного уряду, бездарні генерали.

Через призму суб'єктивних переживань героя дано гостру критику буржуазного суспільства, в якому прагнення до наживи робить

ворогами найближчих родичів: через несподівану спадщину судяться не лише небіж із дядьком, але й син з рідною матір'ю. З болем у душі Георгідіу усвідомлює, що так звана загальна рівність перед законом є пустою фразою, бо ті, в кого є капітал, відкуповуються від військової служби. К. Петреску розвінчує міф про буржуазну демократію, він зриває маску порядності з депутата парламенту Нає Георгідіу і переконливо показує, що цей «обранець нації» обстоює лише свої власні інтереси.

Роман К. Петреску був гострою відповіддю на ті твори про «героїчну» війну, які почали з'являтися на полицях книгарень Румунії в 20-і роки. Це був справжній обвинувальний акт проти правлячих кіл країни. Обурений жахливим становищем, у якому опинився в роки війни народ, герой роману запитує: «Хто ж зможе врятувати Румунію?» Це питання залишається у книзі без відповіді. Але об'єктивно ті сторінки, на яких показано героїзм простих солдатів, голодних, майже не озброєних, ведуть читача до висновку, що перемогу може здобути лише сам народ, скинувши тих, хто зручно вмотивувався на його шії. Пізніше, описуючи події буржуазно-демократичної революції 1848 року на румунській землі, К. Петреску назве героя свого нового роману «людиною серед людей», немов підкреслюючи вирішальну роль народу у розв'язанні найгостріших соціальних конфліктів.

Каміл Петреску завжди вважав, що література — це засіб пізнання світу. Весь його нелегкий, не завжди прямий творчий шлях яскраво свідчить про прозріння чесної людини, яка завжди прагнула зробити людське життя кращим.

Станіслав Семчинський

КАМИЛ ПЕТРЕСКУ

**Последняя ночь любви,
первая ночь войны**

Р о м а н

Перевод с румынского И. Г. Кушнрика
(**На українському мові**)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *І. Ф. Леценко*
Художник *І. А. Семенюк*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічні редактори *І. О. Селезньова,*
Л. І. Ільченко
Коректор *Г. М. Стадник*

Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

ІБ № 380

Здано на виробництво 1/XII 1976 р.

Підписано до друку 21/VII 1977 р.

Папір № 3. Формат 84×108¹/₃₂.

Фізичн. друк. арк. 8,75.

Умовн. друк. арк. 14,7.

Обліково-видавн. арк. 16,315.

Ціна 1 крб. 80 коп. Замовл. 6-483.

Тираж 30 000.

1крб80 коп.